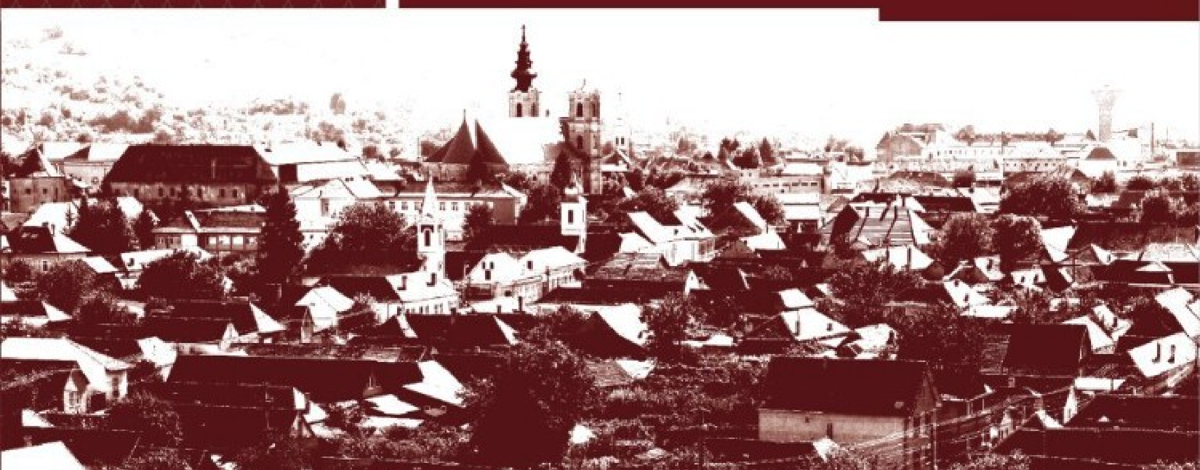
Studia Armenologica Hungarica

ÖRMÉNY VÁROS-ÉPÍTÉSZET ERDÉLYBEN

Tamáska Máté

L'Harmattan

Örmény városépítészet Erdélyben

STUDIA ARMENOLOGICA HUNGARICA

3.

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Armenológiai Tanszékének könyvsorozata

Book Series of the Department of Armenian Studies,
Pázmány Péter Catholic University

Sorozatszerkesztő/Editor of series: Kovács Bálint

A sorozatban eddig megjelent

Az emlékezet száz éve. Így látja az utókor az örmény népirtást.
Szerkesztette: Botos Máté és Kovács Bálint, a szerkesztésben közreműködött:
Poósz Lóránd (2019)

Vahe Tachjian:
Oszmán-örmények.
Élet az anyaországban, a száműzetésben, a társadalom újjáépítése a diaszpórában
(2019)

Tamáska Máté

Örmény városépítészet Erdélyben

L'Harmattan – Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Budapest, 2020

A kutatásokat és a kézirat elkészítését a Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa - GWZO (magyarul Kelet-Közép-Európai Történet- és Kultúratudományi Intézet), a Tempus Közalapítvány Magyar Ösztöndíj Bizottsága, a Nemzeti Kulturális Alap és a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta.

Szakmai partner:
Térformák Társadalomformák Könyvsorozat és Kutatóműhely (TérTár)

A kötet az alábbi kiadás alapján készült:
Máté Tamáska: Armenian Townscapes in Transylvania, Böhlau Köln, 2018

DOI: https://doi.org/10.56037/978-963-414-709-1

ISBN 978-963-414-709-1
ISSN 2631-1828

A kiadásért felel a L'Harmattan Kiadó igazgatója.

A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:
L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: +36-1-267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

Korrektúra: Poósz Lóránd
Borító: Kára László
Nyomdai előkészítés: Kovácsné Daróczi Annamária
Nyomdai munkák: Prime Rate Kft.
Felelős vezető: Tomcsányi Péter

Tartalom

Bevezetés

Az erdélyi örmények története és sajátos identitása gyakran felbukkan a magyar történetírásban. Az ismertség korántsem magától értetődő, ha belegondolunk, hogy számuk nem volt jelentős. A 17–18. századi bevándorlási hullám után is mindössze párezres populációról beszélhetünk.[1] A hasonlóan kisszámú migráns népcsoportok rendszerint néhány nemzedék múlva elvesztették identitásukat, és legfeljebb néprajzi vagy helytörténeti érdekességként maradt fenn emlékezetük.[2] Az örménységet kereskedő és városépítő kisebbségként ábrázolja a magyar történetírás. A városépítés kapcsán az „örmény metropolisz", Szamosújvár a leggyakrabban hivatkozott példa, amelyet a 18. században egy „libalegelő helyén, mérnöki tervek alapján" építettek fel.[3]

Azt is látni kell azonban, hogy ez a közismert örménykép a századforduló romantikus, mítoszteremtő történetírásának kellékeiből táplálkozik, ami okán tele van csúsztatásokkal, felnagyításokkal és túlzó állításokkal. A modern történetírás sokáig kritika nélkül vette át a Szongott Kristóf[4] és köre által publikált adatokat, illetve narratívákat. Jó egy évszázadon át megdönthetetlen tételnek bizonyult például a háromezer örmény család legendája vagy az, hogy Szamosújvár fallal kerített város volt.[5] Az erdélyi örménység történetének újraértékelésére, az eredetmítoszok megcáfolására csak az elmúlt évtizedekben kerülhetett sor. Ennek az újraértékelő folyamatnak egyik állomása kíván lenni

---

1 Pál Judit (2005): *Armeni în Transilvania. Contribuţii la procesul de urbanizare şi dezvoltare economică a provinciei / Armenians in Transylvania. Their Contribution to the Urbanization and the Economic Development of the Province,* Cluj-Napoca, Romanian Cultural Institute / Center for Transylvanian Studies, 27.

2 Lásd például a Pozsonytól északra megtelepült habánokat, akik egykori jelenlétéről éppen rendkívül karakteres építészetük tudósít. Dvoraková, Viera (2008): *Folk Architecture,* Bratislava. Cultural Heritage of Slovakia.

3 Máté Zsolt (2006): *Történeti településeink értékvédelme.* Egyetemi jegyzet, Budapesti Műszaki Egyetem, Budapest.

4 Szongott Kristóf (1893): *Szamosújvár, a magyar-örmény metropolisz írásban és képekben,* Auróra, Szamosújvár.; Szongott Kristóf (1901–1903): *A magyar örmény metropolisz,* 1–3. kötet, Auróra, Szamosújvár.

5 Ács Zoltán (1984): *Nemzetiségek a történeti Magyarországon,* Budapest; Gazdovits Miklós (2000): *Az erdélyi örmények történetéből,* Budapest.

ez a könyv, mikor elsőként hasonlítja össze a négy örmény kolónia, Szamosújvár, Erzsébetváros, Gyergyószentmiklós és Csíkszépvíz városépítési fejlődését a 18. század elejétől a századfordulóig.

1. táblázat: Az erdélyi örmény kolóniák különböző nyelvű nevei a történelem során[6]

Román	Örmény	Latin	Magyar	Német
Gherla	Hajakałak / Kēřla	Armenopolis	Szamosújvár	Armenierstadt
Dumbrăveni	Ibasfalau / Yełisabet'owpolis	Elisabethpolis	Ebesfalva / Erzsébetváros	Elisabethstadt
Gheorgheni	Sēnd Migloš / Čurčov		Gyergyószent-miklós	Niklasmarkt
Frumoasa	Sibviz		Csíkszépvíz	

Egy ilyen összehasonlító munka természetesen nem születhetett volna meg, ha nem lettek volna már előzményei. Mindenekelőtt Szamosújvár, illetve a szamosújvári barokk építészet feldolgozottsága figyelemreméltó. A nyolcvanas évektől napjainkig publikációk egész sora foglalkozott a kérdéssel (lásd: 2. fejezet). A legtöbb szerző egyetért abban, hogy a szamosújvári barokk a Habsburg Birodalom nyugati tartományaival tartott kapcsolatot. A közvetlen formaátvételek erdélyi viszonylatban egyedülálló városképet eredményeztek. Az eddigi kutatások azonban kevésbé hangsúlyozták a helyi meghatározottságot, a helyi népi építészet hatását vagy éppen az Erdélyre jellemző késő gótikus és reneszánsz hagyományok szerepét.[7] Arról pedig csak utalásszerűen szólnak ezek az írások, hogy a szamosújvári barokk hatása miként érhető tetten a másik három kolónia építészetében. Ugyancsak kevés, jellemzően helytörténeti munka áll rendelkezésre Szamosújvár későbbi, 19–20. századi városfejlődéséről, holott ez a korszak éppúgy része az örmény városépítészetnek, mint a 18. századi virágkor. A könyv megírását megelőző tudományos kutatásnak tehát

6 Bernád Rita–Kovács Bálint (2011): *A Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár. Repertórium. Arhiva de Colecţie Armeano-Catolică din Gherla. Repertoriu. The Armenian Catholic Collective Archive in Armenopolis,* Leipzig–Budapest.

7 Az újkorig fennmaradó erdélyi késő gótikáról lásd: Kós Károly (1922): *Erdély kövei,* Kolozsvár.

mind a földrajzi térben (egyszerre vizsgálta mind a négy kolóniát), mind a történeti időben (bő kétszáz év fejlődését tekintette át) ki kellett egészítenie a rendelkezésre álló adatokat.

Mikor örmény városépítészetről beszélünk, egyrészt tehetjük azt regionális nézőpontból, tehát Erdély sajátos viszonyaiból kiindulva, másrészt az örménység építészeti diskurzusába illesztve. Utóbbi megközelítés azonban nem sok eredményt hozna. Ennek oka, hogy a római katolikus egyházzal unióra lépő erdélyi örménység a 19. század elejére gyakorlatilag elveszítette kulturális kapcsolatait őshazájával, feladta örmény nyelvét, és teljes egészében a közép-európai katolikus művelődés hatókörébe került. [8] Az építészetben mindez még hamarabb lejátszódott.

Nem kell hozzá különösebb építészeti kutatásokat folytatni, hogy elöljáróban megállapítsuk: a 18–19. századi erdélyi örmény építészet nem mutat rokonságot Örményország hagyományaival.[9] Az a keleties, a bizánci építészetből kifejlődő formanyelv, amely a szomszédos Moldváig elkísérte az örménységet, a Kárpátokat átlépve hirtelen megszakadt.[10] Noha nincsenek adatok a birtokunkban, aligha tévedhetünk nagyot, ha kijelentjük, hogy ha a szakrális építészetben sincs áthatás a Kaukázus, a Krím, Moldva, illetve Erdély között, még kevésbé remélhetünk ilyet a világi emlékek, különösen pedig a városépítészet terén. Ezt az alaptézist elfogadva tehát témánkat mindenekelőtt Erdély viszonyaiból kiindulva kell felépíteni.

---

[8] Kovács Bálint (2010): *Die Kulturelle Vermittlungsrolle der Literatur und Religion bei der Integration der Armenier in Siebenbürgen (18. Jahrhundert).* PhD disszertáció, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest; Nagy Kornél (2012): *Az erdélyi örmények katolizációja (1685–1715),* Budapest.

[9] Guzsik Tamás (1991): *Középkori örmény szakrális építészet. Összefoglaló és katalógus,* Budapest, Budapesti Műszaki Egyetem Építészettörténet és Elméleti Intézet. Hogy a világ örménysége számára mit is jelent egy örmény templom, mint építészeti forma, azt az újvilági kísérletek mutatják leghívebben, melyek kivétel nélkül a keleties formanyelvhez nyúlnak vissza. Az örmény építészetről lásd a következő adatbázisokat: http://www.raa.am/, http://www.armenianarchitecture.am/v2/index.php?Language=2 (2018. 05. 11.).

[10] Nem tartozik szorosan a témához, de érdemes megemlíteni, hogy a Balkán szakrális építészetére a 7–8. században éppen az a kaukázusi, jórészt örmény építészet gyakorolta a legnagyobb hatást, amely ebben az időben sokkal innovatívabb és kezdeményezőbb volt, mint a keleti szakrális építészet magterületének számító Bizánc. Lásd: Szentkirályi Zoltán (1980): *Az építészet világtörténete,* 1–2. kötet, Budapest, 32. A Rómával való unió miatt az erdélyi örmény építészet logikájának legközvetlenebb párhuzamait abban a Galíciában lenne érdemes keresnünk, amelyben Lemberg központtal a 17. század óta működött az örmény katolikus egyház.

A másik alapvető tézis, amelyet elöljáróban megfogalmazunk, hogy a városépítészetet építészetszociológiai módszerekkel elemezhető kulturális produktumnak tekintjük.[11] Mindez azt jelenti, hogy – ellentétben a klasszikus építészeti vizsgálattal – nem a formát magát kívánjuk felmérni, hanem azt a tartalmat megérteni, amelyet a forma kifejez és hordoz.[12] A településszerkezetek, templomok, házak vizsgálatakor a cél nem az volt, hogy azokról részletes felmérési dokumentációt készítsünk (ezt szerencsés esetben a műemléki hatástanulmányok már megtették, lásd: Korábbi kutatások alfejezet), hanem annak megértése, milyen kulturális tartalmakat hordoz az adott építészeti mintázat. Másként fogalmazva, örmény építészet alatt egy kulturális-társadalmi folyamatot értünk, nem pedig építőművészeti alkotást.

A kulturális folyamat ez esetben nem más, mint az örmény kolónia beilleszkedésének, majd asszimilációjának a története, illetve ennek a történetnek a térbelisége, építészeti lenyomata. Olyan kérdésekre keressük a választ, mint hogy kiket tekintett az örmény kolónia mintaadó csoportnak, miként változott ízlése, hogyan viszonyult a helybeli építészeti tradíciókhoz? Ebből kifolyóan az egész könyvön végigvonuló kulcsszavak a „kulturális beilleszkedés", „kölcsönhatás", „asszimiláció", „mintakövetés" lesznek. Mindenekelőtt a más népekkel és társadalmi rétegekkel ápolt kulturális interakció jellegéből igyekszünk majd választ kapni az egyes kolóniák között kialakuló városépítészeti különbségek okaira. Így például már a legelső időkben éles különbségek adódtak abból, hogy a letelepült örménységnek sikerült-e városi autonómiát szereznie? Ha ugyanis nem volt autonómiája, kénytelen volt állandó konfliktusok és egyeztetések árán ugyan, de szorosabban integrálódni a lokális környezetébe. Később, a 19. században, mikor az örménység csatlakozott

---

[11] Soja, Edward W. (1988): *Postmodern Geographies. The Reassertion of Space in Critical Social Theory,* London–New York, Verso; Lefebvre, Henri (1994): *La production de l'espace,* Paris; Rossi, Aldo (1973): *Die Architektur der Stadt. Skizze zu einer grundlegenden Theorie des Urbanen,* Düsseldorf; Kostof, Spiro (1991): *The City Shaped: Urban Patterns and Meanings Through History,* London, Bulfinch Press Book. Az építészetszociológia elméletéről és empirikus eredményeiről lásd továbbá a szerző elmúlt években megjelent publikációit, amelyek a 2018-ban induló Bolyai Kutatási Ösztöndíj részeként születtek, pl. Tamáska Máté (2019): Eine architektursoziologische Skizze zum Wandel von „Eisenbahnlandschaften" im 19./20. Jahrhundert. In Máté, Tamáska–Matthias, Hardt–Orsolya, Heinrich-Tamáska–Winfried, Schenk (szerk.): *Orte und Landschaften der Mobilität,* Bonn, Siedlungsforschung - ARKUM, 165–199.; Uő (2020): „Gondolatok az építészetszociológia és a szociológia viszonyáról." *Szociológiai Szemle,* 2020/1. (Megjelenés alatt.)

[12] Meggyesi Tamás (2009): *Városépítészeti alaktan,* Budapest.

a magyar nemzeti mozgalmakhoz, az integráció tovább mélyülhetett Székelyföld magyar etnikai tömbjében, míg a román többségű régiókban az ekkor már magyarrá lett örménység (magyar-örmények) etnikai szigeteket alkotott.

A kötet felépítése a következő logikát követi. Elsőként a tudománytörténeti, módszertani kérdések kerülnek tisztázásra. Ezután a kulturális önazonosság időben változó mintázatai következnek. Az örménység identitásával foglalkozó bőséges irodalom fényében egy négylépcsős asszimilációs folyamatot vázolhatunk fel, mindenekelőtt Szamosújvár példájára támaszkodva. Ennek első korszaka a diaszpórabeli lét a 17. század végéig. A második a városalapítás a 18. század elejétől, amely során az örménység idegenként van jelen az erdélyi rendi társadalomban. Helyzete átmeneti és bizonytalanságokkal terhes. A harmadik korszak Mária Terézia uralkodásával veszi kezdetét, és a 19. század első feléig tart. Ebben az időszakban az örménység már teljes jogú, sőt kiváltságos közössége mind Erdélynek, mint a Habsburg Birodalomnak. Számos család nemesi rangot nyer, de ezzel együtt megkezdődik a kolóniák felbomlása is. A negyedik korszak 1848/49 magyar nemzeti szabadságharcával veszi kezdetét. Az örmények a Habsburg dinasztia ellenében a magyar ügy mellé állnak. A következő évtizedekben néhány évtized alatt a polgári értelemben vett magyar nemzet részeivé válnak. A vizsgált időszak elején tehát az örménység még idegenként van jelen Erdély társadalmában, később beilleszkedik a rendi viszonyok közé, míg végül a nemzetté válás korában a magyar nemzet integráns részévé lesz.

A második tematikai egység továbbra is az örmény kolóniák külső kapcsolatait vizsgálja, de már a várostörténeti szempontokat helyezve előterébe. A 18. század elején az örmény kereskedőközpontok „új városok" voltak egy már évszázadok óta működő, stabil településrendszerben. Az önálló örmény városfejlődésnek tehát kezdettől fogva meg kellett küzdenie a hátránnyal, hogy az örmények földrajzi értelemben nem a legelőnyösebb helyzeti pozíciókat ülték meg. Székelyföld eleve perifériás helyzetű, illetve térben és társadalmi tudatban is elkülönülő entitás volt Erdélyen belül, Szamosújvárnak és Erzsébetvárosnak pedig a már meglévő városi centrumokkal (Kolozsvár, Beszterce, Nagyszeben, Medgyes stb.) kellett versenyre kelnie. A kétszáz éves pozícióváltozások fő konklúziója az, hogy az örménység beolvadásával párhuzamosan az „új városok" életereje látványosan csökkent. Egyben az is látszik, hogy

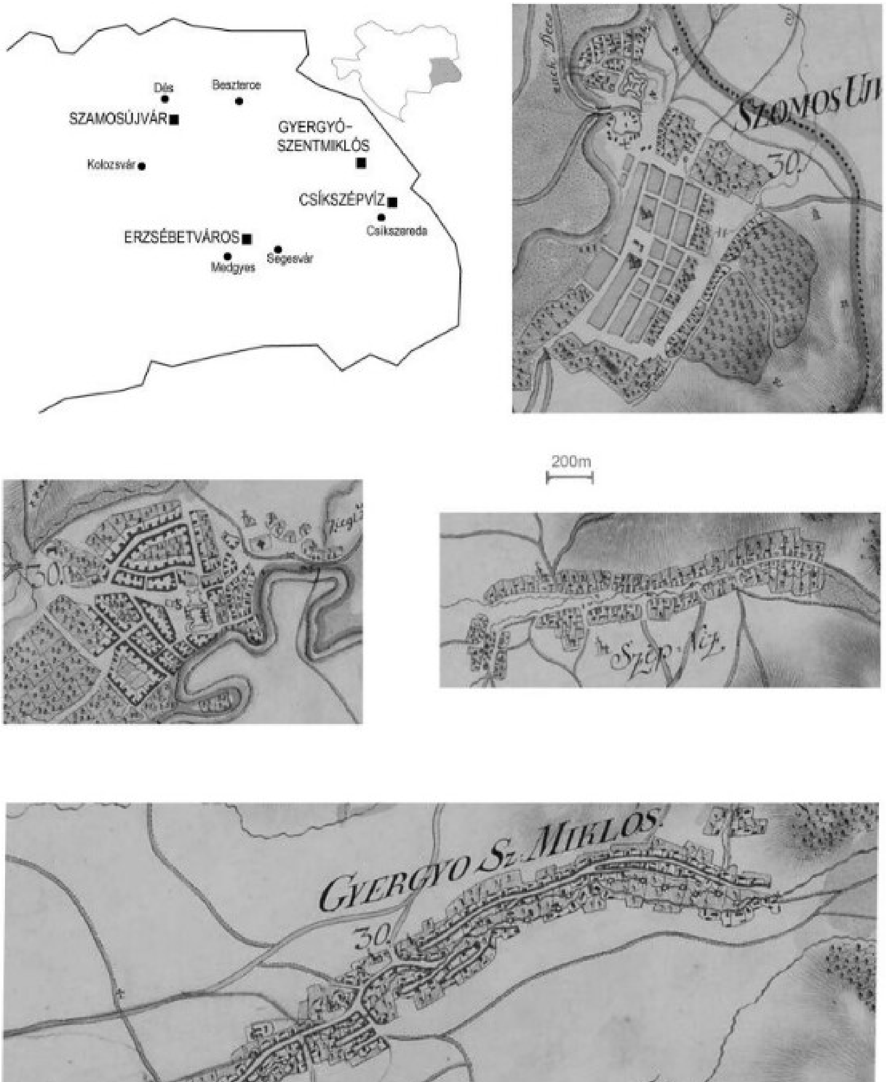
a város és a vidék kapcsolatát tekintve a leginkább kedvező helyzetben lévő Gyergyószentmiklós volt az, amely a 20. század elején a legnagyobb mértékű urbanizációs átalakulást volt képes produkálni.

A következő elemzési egység a városok belső szerkezete, utca- és telekrendszere, mindennek a kulturális beágyazottsága. Itt válik igazán világossá, milyen döntő szerepe volt az örménység státuszának a településkép alakulása szempontjából. Valódi új város ugyanis csak ott jöhetett létre, ahol a város földje jogilag rendezett formában a kolóniák kezébe került, tehát a kamarai birtokokon: mindenekelőtt Szamosújváron, kisebb mértékben Erzsébetvárosban. Ám még e települések esetében sem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a tulajdonképpeni örmény város nem teljesen szabad területen épült fel, hanem egy meglévő várhoz, illetve váraljai településmaghoz lazán vagy szorosabban csatlakozva. Az örmény új városok szerkezetében tehát minden esetben kimutatható valamilyen mértékű alkalmazkodási kényszer. Attól függően, hogy ez az alkalmazkodás milyen elvek szerint zajlott, illetve milyen örökölt szerkezeti elemeket, építőszokásokat kellett respektálni, változatos alaprajzi rendszerek jöttek létre.

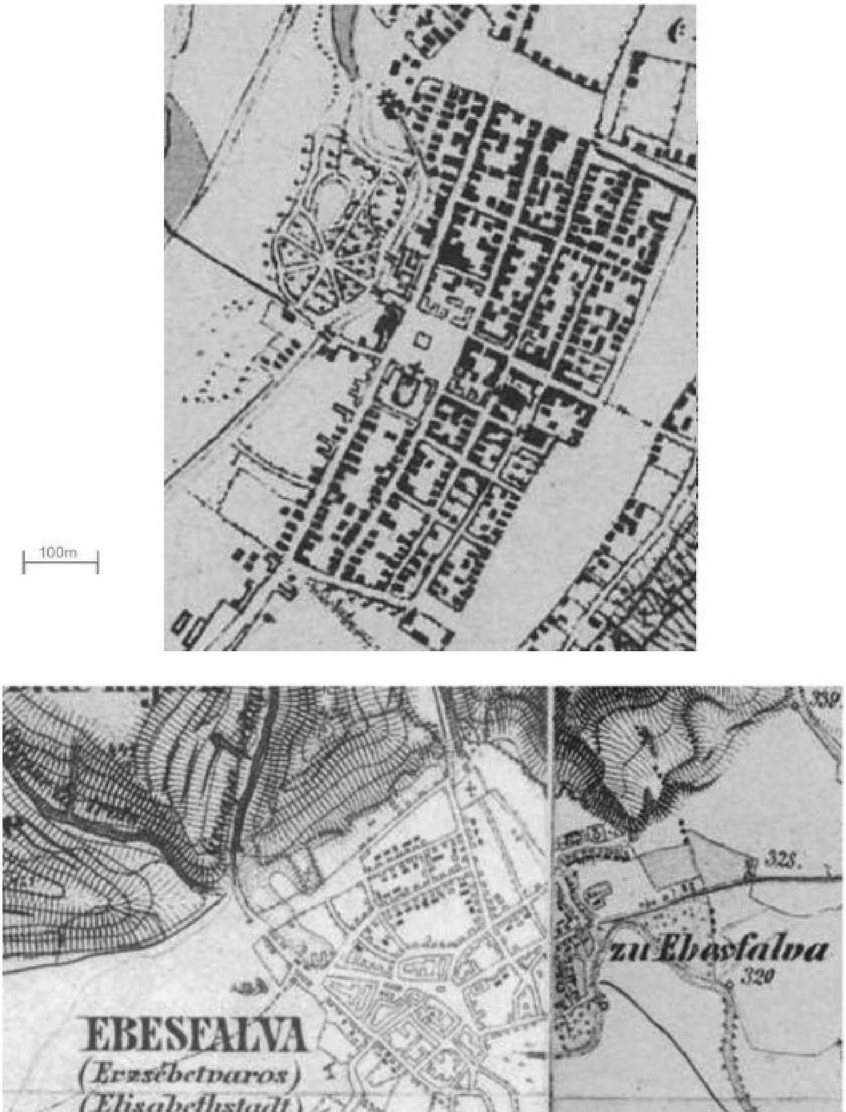
Az alaprajzok után kerülhet sor az épületek vizsgálatára. Látni kell, hogy a telekméretek markáns különbözősége eleve lehetetlenné tette az egységes örmény építészet kialakulását. Így például a széles homlokzatú szamosújvári barokk házakat a székelyföldi szalagparcellákon aligha lehetetlen lett volna felépíteni. Emellett azonban a helyi építőhagyományok, a rendelkezésre álló építőanyag és mesterségbeli tudás mind-mind oda vezettek, hogy az erdélyi örmény közösség – bármily kicsiny volt is – szétszórtsága miatt építészeti dialektusokra tagozódott. Ennek ellenére a négy örmény kolónia építészetének vannak közös vonásai is. Ezek egy része örmény sajátosság, és abból következik, hogy a kolóniák a földrajzi távolság ellenére is igyekeztek fenntartani egymás közti kapcsolataikat. A másik, ennél is lényegesebb közös vonás a kolóniák lakosságának urbánus életmódja. Az erdélyi örmény építészet már a 18. században városias mintákat követett. Az örmény építészet városias jellege leginkább Csíkszépvízen szembeötlő, amely örmény magján túl mind a mai napig megőrizte falusias karakterét.

Az összehasonlítás negyedik szintjén a 20. század eleji városképekről adunk leírást. A korábbi két évszázad szórványosan fennmaradt ábrázolásaihoz és

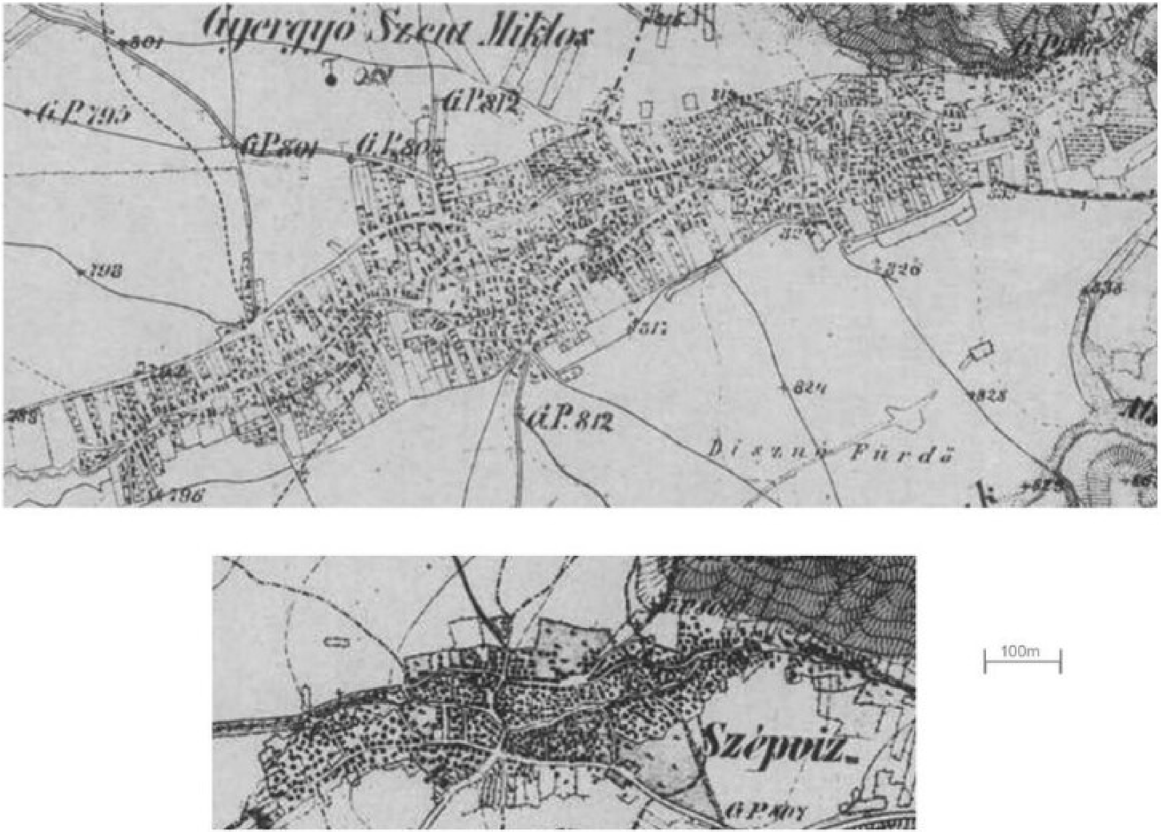
épületeihez képest erről az időszakról már bőséges forrásanyag áll rendelkezésünkre: képeslapok, kataszteri térképek, a modern népszámlálás 1910-es épületstatisztikai adatsorai, a megélénkülő honismereti irodalom. Nem utolsó sorban ez a korszak már kellően közeli ahhoz, hogy a mai épületállományból kiindulva megalapozott hipotéziseket állíthassunk fel az egyes utcák és városrészek karakteréről. A módszertani megfontolások mellett a századforduló részletes vizsgálata mellett szól az is, hogy az örménység történetében az 1920-as impériumváltás új korszakot nyitott. A többségi magyar nemzethez asszimilálódó örmények 1920 után kisebbségi helyzetbe kerültek, megindult a tömeges elvándorlás. Mindaz, ami később, a 20. században az erdélyi örménység történetében lejátszódott, a hely és az identitás teljes elszakadásához vezetett. Az erdélyi örménység jelentős része elhagyta a kolóniákat, sőt részben átköltözött Romániából Magyarországra. Az erdélyi örmény építészet a 20. században élő hagyományból kulturális örökséggé vált.

1. ábra Erdély 18. századi térképe, fekvése az Osztrák-Magyar Monarchián belül 1910 körül, valamint az örmény települések térképe az első katonai felmérés (1763–1787) alapján. Szamosújvár (fent) és Erzsébetváros (középen balra) olyan fontos folyók mentén épültek, mint a Kis-Szamos és a Nagy-Küküllő, míg Gyergyószentmiklós (lent) és Csíkszépvíz kisebb folyóvizek mentén.
A terület határait Sonkoly Gábor: Erdély városai a XVIII–XIX. században című könyvének térképei alapján jelöltük be. Forrás: mapire.eu (2018. 03. 26.)

2. ábra Szamosújvár és Erzsébetváros térképe a második katonai felmérés (1806–1869) alapján. Mindkét örmény város egy-egy vár köré épült. Szamosújvár új telepítés volt a vártól valamivel távolabb. Erzsébetváros a régebbi telekszerkezetre települt rá, így alaprajza organikusabb.
Forrás: mapire.eu (2018. 03. 26.)

3. ábra Gyergyószentmiklós és Csíkszépvíz térképe a második katonai felmérés (1806–1869) alapján.
Forrás: mapire.eu (2018. 03. 26.)

2. Az örmény városépítészet kutatásának problémái

2.1. Korábbi kutatások

Az erdélyi örmény építészet irodalma rendkívüli egyenetlenségeket mutat. Az egyik oldalon ott találjuk Szamosújvárt, amelyről számos színvonalas tanulmány született, a másik oldalon a szinte ismeretlen Erzsébetvárost. Gyergyószentmiklós hozzájuk képest sajátos helyzetben van, főként azért, mert esetében nem különül el a székely és az örmény kisváros kutatása. Végül Csíkszépvíz falusias miliőjével mindeddig jóformán csak a honismeret iránt érdeklődők foglalkoztak. Az örmény témájú kutatások gazdag szakirodalmában a négy helyszín összevetésére is találunk kísérleteket, ám ezek inkább csak vázlatok, néha érdekes megfigyelésekkel, de monografikus igény nélkül.

Az irodalmi áttekintést azzal a Szamosújvárral érdemes kezdeni, amelynek építészete Virgil Popnak köszönhetően a legrészletesebben ismert. Pop román nyelven védte meg disszertációját, ám eredményeit német és angol nyelven is közzétette. A német és angol kiadások fontosságát aligha vonhatjuk kétségbe, hiszen – éppen a nyelvi akadályok miatt – az erdélyi örmény építészet alig látható a nemzetközi armenológia palettáján.[13]

A nemzetközi irodalomban csupán a jelentősebb templomokkal találkozni, ám az összefoglalók ezeknek sem tulajdonítanak különösebb jelentőséget, mivel stílusukban az uniált erdélyi kolóniák nyugatias, római katolikussá vált ízlésvilágát tükrözik.[14] Pop is hangsúlyozza a város nyugatias arculatát, amely

---

[13] Pop, Virgil (1997): *Armenopolis – oraş baroc.* Teză de doctorat, Bucureşti, Institutul de Arhitectură „Ion Mincu"; Uő (1998): „Armenopolis, eine barocke Gründungsstadt." *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde,* 1998/2 168–191; Uő (2002): *Armenopolis – oraş baroc,* Cluj-Napoca, Accent.

[14] Bock, Ulrich (1983): „Die armenische Baukunst." *Veröffentlichung der Abteilung Architektur des Kunsthistorischen Instituts der Universität zu Köln,* 1983; Guzsik Tamás (1996): *Az örmény építészet emlékei,* Budapest, Budapesti Műszaki Egyetem Építészettörténeti és Műemléki Tanszék; Hasratian, Mourad M. (2010): Histoire de l'architecture arménienne des origines à nos jours. In: *Sources d'Arménie,* Lyon, 7; Khazinedjian, Albert–Khazinedjian, Maryse (2012): *Architecture et art sacré arméniens: Aperçu et divers aspects,* Paris, L'Harmattan.

nem csupán az örmény anyaországgal vagy a moldvai kibocsátó területekkel összevetve feltűnő, de a szomszédos erdélyi városokhoz képest is. A nyugatias arculat egyet jelent a 18. század barokk városépítészeti alapelvek és díszítőművészet erdélyi viszonylatban egyedülállóan gazdag és – tegyük hozzá – „stílustiszta" jelenlétével. Noha korábban mások is felfigyeltek a barokk szamosújvári jelenlétére, Pop nevéhez fűződik a „barokk újváros" *(barocke Gründungsstadt)* kifejezés. Értelmezésében a 18. század elejének városalaprajza, az örmény ház évtizedekkel később kialakuló szerkezete, a változatos boltozati formák és a díszes ablak- és kapukeretek egyazon építészeti törekvés különböző szinteken megjelenő változatai. A barokk ilyen erőteljes kidomborítása ugyanakkor azzal a veszéllyel jár, hogy árnyékában észrevétlenek maradnak az egyéb hatótényezők. Ilyenek lehetnek a késő reneszánsz díszítőmotívumai, a regionális és a népi építészet hatásai, a 19. század második felének provincializmusa vagy az örménység életmódja, amely közvetlenül kihatott a ház formájára (raktározási igények). Nem állíthatjuk, hogy Pop ne venné észre ezeket a barokkon kívüli erővonalakat, ám mindezeket másodlagosnak tekinti a barokkhoz képest. Számára a teoretikus keretet az európai építészettörténet kínálja, annak is a barokk várossal foglalkozó fejezetei.[15] Különösen az abszolutista uralkodói mintához kötődő városkoncepciók kínálkoznak összehasonlítási alapként, mint Karlsruhe, Erlangen, Mannheim vagy Versailles.[16] Pop összevetéséből kitűnik, hogy a nemzetközileg is számon tartott példákhoz képest Szamosújvár nem csupán a periférikus lét megannyi jellegzetességét mutatja az időbeli megkésettségtől a szerényebb léptékekig, de koncepciójában is eltér az ideális barokk várostól. Elég csak arra utalni, hogy a klasszikus barokk rezidenciális székhelyek központjában a kastély áll, nem úgy Szamosújváron, amelynek egy templom a fő szervező motívuma.

Szamosújvár barokk jellegének hangsúlyozása és az európai párhuzamok idézése Pop részéről nem csupán tudományos narratíva, de pragmatikus választás is. A kolozsvári építész ugyanis aktív műemlékvédelmi szakértő is, és ebben a munkájában szüksége van egy világosan megfogalmazható, a közvé-

[15] Pop, Virgil 1997: 16.; Harouel, Jean-Louis (1990): *Histoire de l'urbanism,* Paris, Press Universitaires de France; Kostof, Spiro: i. m.; Norberg-Schulz, Christian (1997): *La signification dans l'architecture occidentale,* Paris–Liège, Pierre Mardaga; Szentkirályi Zoltán (1988): *Barokk,* Budapest, Tankönyv Kiadó.

[16] Pop, Virgil 1997: 8.

lemény figyelmét is felkeltő üzenetre. A „barokk város" kétségkívül olyan „szlogen", amely a közfigyelem ingerküszöbét is eléri. Különösen Erdélyben, ahol nem túl markáns a barokk városépítészeti jelenléte, különösen nem abban az erősen díszes formájában, amilyennel Szamosújváron találkozhatunk.[17] A „barokk város" kifejezés tehát annak ellenére, hogy európai példákra hivatkozik, inkább a városkép erdélyi pozicionálását szolgálja. A műemléki értékfelmérés módszertana egyébiránt Pop munkáinak egészét áthatja. Doktori disszertációja, illetve a belőle készült publikációk rendkívül részletes leírásokat és felméréseket tartalmaznak. A telekméreteket tömbről tömbre tekinti át, a műemlékileg védendő házakról kataszteri áttekintést ad. A jelenleg aktuális városképvédelmi terveket is a kolozsvári építész jegyzi.[18]

Műemléki dokumentációiban bátran támaszkodhatott a kolozsvári műemléki hivatal 1977-es állapotfelmérésére.[19] A felmérés közvetlen előzménye a belváros tervbe vett teljes szanálása, aminek előkészítése lett volna a műemléki állapotfelmérés.[20] A munkálatokat vezető Sóvágó János és Miklósi-Sikes Csaba fémjelezte munkacsoport olyan dokumentációt készített, amely mindmáig a legértékesebb forrása az erdélyi örmény városépítészeti kutatásoknak. Összesen mintegy 80 darab 18. századi, illetve a 19. század elejére datálható épület felmérésére került sor. A kutatás eredményeit később Nicolae Sabău, illetve Mihaela Bodea románul, illetve németül és angolul is publikálta.[21] Az elemzések tisztázták a szamosújvári történeti háztípusok alaprajzi tipológiáját, illetve – Pop későbbi tézisét megelőlegezendő – rámutattak

---

[17] Pop, Virgil 2002: 25.

[18] Pop, Virgil (1997): *Studiu pentru delimitarea zonelor de rezervație de arhitectură în municipiul Gherla,* Cluj-Napoca, Universitatea Tehnică – Facultatea de arhitectură; Uő (2010): *Studiu pentru delimitarea zonelor de rezervație de arhitectură în municipiul Cluj Napoca,* Cluj-Napoca, Universitatea Tehnică; Uő (2011): *Studiu pentru delimitarea zonelor de rezervație de arhitectură în municipiul Gherla,* Cluj-Napoca, Universitatea Tehnică – Facultatea de arhitectură.

[19] Sóvágó János–Miklósi-Sikes Csaba (1977): *Studiu de Sistematizare pentru punerea în valoare a zonelor rezervațiilor de arhitectură și a monumentelor de architectură Gherla,* Cluj-Napoca, Institutul de Cercetare și Proiectare.

[20] Miklósi-Sikes Csaba (2001): Örmény kutatások Erdélyben az 1980-as években. In: Issekutz Sarolta (szerk.): *A 300 éves örmény szertartású római katolikus egyház és közösségei Magyarhonban régen és ma című konferencia,* Budapest, Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület, 127–134.

[21] Bodea, Mihaela (1984): „Valoare în peisajul urban al Gherlei." *Revista muzeelor și monumentelor - Monumente istorice și de artă,* 1984/1. 27–29.; Sabău, Nicolae (1984): „Gherla. Aspecte istorico-artistice ale dezvoltării orașului." *Revista muzeelor și monumentelor - Monumente istorice și de artă,* 1984/1. 17–29.; Sabău, Nicolae (1991): „Armenopolis oder das Barock in Gherla (18–19. Jahrhundert)". *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde,* 1991. 47–67.; Sabău, Nicolae (2002): Armenopolis the

a város építészettörténeti jelentőségére a barokk stílus erdélyi meghonosításában. A városszerkezetet vizsgálva kitértek a lehetséges erdélyi mintákra is, mindenekelőtt Kolozsvár szerepére. A formai hasonlóság felismerésén túl azonban nem foglalkoztak mélyebben a mintaátvétel logikájával, mint ahogy a barokk városkép társadalomtörténeti magyarázatára sem tettek kísérletet. Főként Sabăura jellemző, hogy – noha behatóan ismerte a századforduló armenológiai kutatásait – azokat az építészettörténet segédtudományaként, az adatok átemelése céljából forgatta. Mindez azzal járt, hogy a Szamosújvárról szóló építészeti diskurzus elszakadt a társadalomtörténeti kontextustól. Évtizedeken át csak a formát vizsgálták, a szociológiai tartalmat alig érintették.

Műemlékes kollégájuk, Miklósi-Sikes Csaba a kétezres évek elején egy konferencián tartott előadásában szorgalmazta elsőként, hogy a stílus tisztázása után ideje lenne a megrendelő, tehát az örménység szempontjából értelmezni a városképet.[22] Szerinte az örmény barokk nem más, mint az örménység Bécshez kötődő lojalitásának a formába öntése. A bécsi orientáció ötlete a magyarországi barokk kisvárosi architektúrával, konkrétan Sümeg városképével való összehasonlítás eredményeként született meg.

> *„Sümeg alig 150 km-re esik Bécstől, de ennek hatása sokkal erőteljesebben van jelen a mintegy 800 km-re fekvő Szamosújvár barokk építészetében."*[23]

Miklósi-Sikes tehát egy újabb színnel gazdagította a szamosújvári barokk értelmét. A barokk városkép az ő értelmezésében egy kulturális transzfer eredménye, amely a távolság ellenére is képes volt Béccsel, mint építészeti centrummal közvetlen kapcsolatot ápolni. Miklósi-Sikes gondolatait az építészeti formák rokonságából vezette le. Érdemes megjegyezni, hogy más, nem erdélyi örmény diaszpórák kereskedelmi kapcsolatait kutatva is hasonló, távoli régiók felé mutató összekötő szerepeket azonosítottak a kutatatások.[24]

Baroque Gherla. In N. Sabău (ed.): *Armenian Culture and Art in Gherla*, Bucureşti, Ararat Publishing House, 85–98.

[22] Miklósi-Sikes Csaba: i. m. 128.

[23] Miklósi-Sikes Csaba (1999): Szamosújvár és Sümeg barokk belvárosának építéstörténeti sajátosságai. In Benczédi Sándor–Hlavathy Izabella (szerk.): *Tusnád 1998: Történeti városok védelme*, Sepsiszentgyörgy, 69.

[24] Troebst, Stefan (1993): „Isfahan – Moskau – Amsterdam: Zur Entstehungsgeschichte des moskauischen Transitprivilegs für die Armenische Handelskompanie in Persien (1666–1676)" *Jahr-*

Érdekes módon az eddig említett munkákban alig találkozunk B. Nagy Margit nevével, még kevésbé kutatási eredményeivel, holott a tőle származó, levéltári adatokra támaszkodó művészettörténeti elemzések a stílus kérdésében alapvető fogódzókat adhatnak.[25] Meggyőzően bizonyította, hogy az 1750-es évek előtt, tehát a nagytemplom építési munkálatait megelőzően a városban zömmel környékbeli mesterek dolgoztak, akiktől az örmény megrendelők a korabeli erdélyi divatoknak megfelelő reneszánsz ízlésű kőfaragványokat szereztek be. A templomépítéssel párhuzamosan megjelenő második építőmesteri generáció azonban már idegen: főként ausztriai, morvaországi és nyugat-magyarországi nevek szerepelnek a számadásokban. Mivel ők egyenesen a barokk stílus Habsburg birodalmi központjaiból érkeztek, a szamosújvári örmény barokk is gazdagabb, mint azt Erdélyben megszokhattuk.[26]

B. Nagy Margit tanítványa volt az örmény barokk első felfedezőjének, Entz Gézának. A neves művészettörténész kifinomult íráskészséggel volt képes láttatni a Szamos-parti város esztétikai értékeit. Ő fogalmazta meg elsőként az örmény barokk, vagy – ahogy ő nevezte – „késő barokk, illetve rokokó" alapvető jegyeit, mint a túlfűtött díszítettséget, a festőies hatáskeresést vagy az európai formákhoz való feltűnő közelséget.

> *„Az építészeti elemek egymásra zsúfolása, a játékos, gyakran halmozódó díszítésmód, a szobrászati elemek festői kezelése, mind olyan vonások, melyek a szamosújvári rokokót közel viszik az egykorú európai művészethez, egyszersmind azonban távolabb is tartják a magyar ízléstől."*[27]

Entz további két lényeges, a későbbi kutatások során nem eléggé hangsúlyozott jelenségre hívta fel a figyelmet. Az egyik az utcaképek vidékies, szinte falusias hatása. A vidékies jelleg részben Erdély (Kolozsvár, Nagyszeben), de még inkább a királyi Magyarország késő barokk utcaképeivel összehasonlítva igazán

---

bücher für Geschichte Osteuropas, 1993/2. 180–209.; Kovács Bálint (2006): „Abschnitte aus der neuzeitlichen Geschichte der Armenischen Missionen." *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologica Catholica Latina,* 2006/2. 39–50.

[25] B. Nagy Margit (1970): *Reneszánsz és barokk Erdélyben,* Kolozsvár, Kriterion Kiadó, 211–226.; Uő (1983): „A barokk Szamosújvár születése." *Építés-építészettudomány,* 1983. 27–39.

[26] B. Nagy Margit 1983: 36.

[27] Entz Géza (1944): Szolnok-Doboka műemlékei. In Szabó T. Attila (szerk.): *Szolnok-Doboka magyarsága,* Dés–Kolozsvár, 228.

feltűnő.[28] Míg ott zárt utcasorok és zömében emeletes polgárházak szegélyezik az utcákat, addig Szamosújváron a földszintes, tágas kerttel szegélyezett porták dominálnak. A másik jellegzetesség az építtetők társadalmi státusza, rangja. Miközben a magyarországi városépítészetben, mint általában Európában, az egyházi és a világi arisztokrácia járt élen a 17–18. századi építkezésekben, addig Szamosújváron a polgárság játszotta a vezető szerepet.

Az Entz Géza-féle művészettörténeti megközelítésben és a hetvenes évek gyakorlati műemlékvédelemhez kapcsolódó kutatásaiban közös vonás, hogy a barokk állt érdeklődésük középpontjában. A barokkhoz viszonyították minden korábbi, illetve későbbi városépítészeti alkotást. A reneszánsz a barokk előkészítéseként definiálódik, a klasszicizmus és a romantika a barokk örökség árnyékában nem volt képes kibontakozni. A 19. század második felének figyelemreméltó átalakulását is csak annyiban érintik, amennyiben az módosította vagy éppen megkímélte a korábbi barokk alapszövetet.

Szamosújvár tudományos feldolgozottságához képest Erzsébetváros jóformán ismeretlen a művészettörténeti és az építészettudományi közéletben egyaránt. Holott társadalomtörténeti értelemben igen sok a két város közti párhuzam. Tény, hogy Erzsébetváros építészeti emlékei szerényebbek, ám ez önmagában nem indokolja azt az óriási különbséget, hogy miközben Szamosújvár megmentésén már a második műemlékes nemzedék dolgozik, Erzsébetvárosban az értékek felismerése is éppen csak megkezdődött. Jellemző, hogy a város mindmáig egyetlen építészeti értékleltárát a szász emlékek összeírására létrehozott *Denkmaltopographie Siebenbürgen* projekt keretében végezték el, Ioan George Andron és Iozefina Postăvaru vezetésével.[29] Postăvaru a felmérés eredményeit ismertető tanulmányában maga is kiemelte azt az aránytalanságot, hogy míg Szamosújváron közel ötven műemlékileg védett épületet tartanak számon, addig Erzsébetvárosban ennek csak a tizedét. Postăvaru tíz építészeti periódusra osztva mutatja be a városépítés folyamatát, a 14. században kialakult uradalmi központtól egészen napjainkig. Az örménység szerepe ezen belül a 17. század végétől a 20. század elejéig-közepéig tart. A 20. században Erzsébetváros fokozatosan elvesztette városi funkcióit, és beolvadt a szomszé-

---

[28] Gerő László (szerk.) (1954): *Ungarische Architektur: bis zum Ende des XIX. Jahrhunderts,* Budapest, Építésügyi Kiadó, 1954.; Uő (1971): *Történeti városrészek,* Budapest, Műszaki Könyvkiadó.

[29] Postăvaru, Iozefina (2011): „Orașul Dumbrăveni, jud. Sibiu. Un sit urban istoric neprotejat." *Monumentul,* Ediția XI, 2011. 238.

dos Segesvár falusias vonzáskörzetébe. Lakossága szinte teljes egészében lecserélődött. Komoly gond, hogy 1952-ben a belvárosba jóval nagyobb számú falusi származású embert telepítettek be, mint ahánynak megfelelő méretű lakást lehetett volna biztosítani.[30] Mindez az épületek túlzsúfoltságához, leromlásához vezetett. A másik oldalon az elmúlt száz év pozitívumaként könyvelhetjük el, hogy a 19. század végéhez képest alig történt érdemi változás a település szerkezetében és sziluettjében. Mindez különösen indokolttá teszi a szerző által javasolt műemléki zóna mihamarabbi kialakítását. Postăvaru munkamódszere a műemléki értékkataszter szempontjait helyezi előtérbe. A periodizáció történeti és építéstörténeti adatai a város neves monográfusának, Ávedik Lukácsnak 1896-ban megjelent monográfiájára támaszkodnak, amelyet Roland Hönig 2001-ben újabb összefoglalóval egészített ki.[31] A források alapján az örmény város kiépülését a 18. század közepére teszi, tehát ugyanarra az időszakra, amikor Szamosújvár barokk óvárosa is kialakult. Megállapítja, hogy a vár alatti halmazos településből az örménység városépítő tevékenysége teremtett főtérre szerveződő polgárvárost, amely főbb körvonalaiban a 18. század végére el is készült. Erzsébetváros legrégibb épületei is ekkoriban készültek el. Pophoz hasonlóan Postăvaru is kísérletet tesz az örmény ház alapformájának a leírására, noha ehhez jóval kevesebb adat állt rendelkezésére. A szobák belső térkapcsolatainak tipizálása el is marad, csupán az udvarbeépítés jellegzetességeit tekinti át. Ebből kitűnik, hogy az erzsébetvárosi örmény építészet legrégebbi rétege hangsúlyozottan szász mintákból táplálkozott.[32] Sőt, a telekviszonyok miatt még ott sem beszélhetünk a szamosújvári háztípus változtatás nélküli átvételéről, ahol pedig az utcaképi megjelenés alapján elsőként ez jutna eszünkbe (lásd részletesen az Épületek című fejezetet). Noha Erzsébetváros települési örökségén belül a 19. század elejével lezáruló barokk jelentős arányt képvisel, esetében mégsem találkozunk a „barokk város" kifejezésével. A 19. század második fele hasonló hangsúllyal szerepel, mint az azt megelőző periódusok.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a város építészeti átalakulásának tágabb kérdései tisztázódtak volna. Mindenekelőtt hiányzik az építészeti

---

[30] Postăvaru, Iozefina: i. m. 245.

[31] Ávedik Lukács (1896): *Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája,* Szamosújvár (reprint 2004); Hönig, Roland (2001): *Elisabethstadt in Siebenbürgen,* Aalen.

[32] Postăvaru, Iozefina: i. m. 248.

karakter változásának a társadalomtörténeti értelmezése. Pedig Erzsébetváros, amelynek fejlődése a 20. század elején tartósan megrekedt, különösen alkalmas a történeti városkép elemzésére. A századforduló intenzív hivatali építkezései kapcsán például nem lehet figyelmen kívül hagyni a városhálózati szerepváltást, amely a kereskedő városi funkciók helyett a hivatali, adminisztratív feladatokat erőltette. Mindez a városkép szempontjából rendkívüli jelentőségű volt, és a mai napig kitapintható városképi egyenetlenségeket hozott létre. A városképi mintázatok mögött pedig minduntalan felsejlik a változó örmény identitás, amely az idegen kereskedő népesség megjelenésétől ível a századforduló sajátos logikájú polgárosodásáig.

A változó örmény identitás és a városkép kapcsolata Gyergyószentmiklós esetében is érdekes kérdésnek tűnik, noha az építészeti forma itt egészen más alapokon nyugodott. Gyergyószentmiklós építészetéről két alapvető írás áll rendelkezésre. Az egyiket a városi házak felújításán és a városrendezési, örökségvédelmi terven is aktívan dolgozó Köllő Miklós, a másikat Vofkori György művelődéstörténész jegyezte. Köllő gyakorló főépítészként szerzett ismereteit műemlékvédelmi szakmérnöki diplomamunkájában foglalta össze.[33] A műemléki vizsgálat műfaji szokásaiból következően a központi elem itt is a városépítészeti korszakok elkülönítése. Szamosújvár és Erzsébetváros építészeti dokumentációival összevetve Köllő munkájában sokkal erőteljesebb hangsúlyt kap a kulturális kölcsönhatás kérdésköre, mindenekelőtt a székely-magyar környezet és az örmény etnikum közötti viszony. Az említett két, örményként számon tartott várossal ellentétben Gyergyószentmiklós karakterében az örménység építészete csupán egy bizonyos korszakra jellemző stílus. Ez a korszak a 18–19. század fordulója, amikor az addig főként fából építkező városban kialakulóban volt egy szilárd anyagokban gondolkodó építésmód.[34] A gyergyói örmény barokk azonban Köllő szerint nem hasonlítható a szamosújvárihoz, mivel egyrészt hiányoztak a fejlett kőfaragó műhelyek, másrészt az örménység nem rendelkezett rendi kiváltságokkal. Az örmény kereskedőréteg beolvadása után Gyergyószentmiklós 19. század végi fejlődését a szerző már úgy mutatja be, mint egy önálló urbanizációs korszakot, amelyben az örmény-

[33] Köllő Miklós (2006): *A gyergyószentmiklósi főtér homlokzatának állagvizsgálata.* Államvizsga-dolgozat, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Történelem-Filozófia Kar – Transylvania Trust Alapítvány, Kolozsvár.

[34] Köllő Miklós: i. m. 12.

ség építőtevékenysége nem különíthető el a város egészétől. Köllő munkájának hitelességét nagyban emeli a gyakorló építész és városrendező szakmai presztízse. Maga a dolgozat koncepciója, ábrái és képmellékletei a gyakorlati örökségmenedzsmentet segítő védelmi rendelet körvonalait mutatják. Azt az alapmunkát látjuk magunk előtt, amelyet Szamosújvár esetében az 1980-as évek fordulóján, Erzsébetvárosban pedig Gyergyószentmiklóssal szinte párhuzamosan, a kétezres évek elején végeztek el.

Csakhogy míg Szamosújváron és főként Erzsébetvárosban az építészeti felmérések jó száz évvel ezelőtti történeti szakmunkákra kénytelenek támaszkodni, addig Gyergyószentmiklóson igen élénk helytörténeti diskurzus folyik. Ennek a diskurzusnak legismertebb szerzői az 1980-ban elhunyt Tarisznyás Márton és a máig publikáló Garda Dezső. Az ő publikációik nem csupán a történeti adatok okán érdekesek, de azért is, mert monográfiáikban jórészt tisztázták a városszerkezeti változásokat a kora középkortól egészen a 20. századig.[35] Ennek a honismereti feltáró tevékenységnek volt fontos állomása Vofkori György építéstörténeti szakmunkája is.[36] A szerző olvasmányos formában, archív képeslapok és fényképek segítségével, nem csekély helyszíni adatgyűjtéssel kiegészítve mutatja be Gyergyószentmiklóst. Munkamódszere a műemléki értékvizsgálatokhoz képest kevesebb teret hagy a periodizációnak. A fő rendezőelv a topográfia (a helyszín), az idő csak másodlagos. Az egyszerre városkalauzként és lexikonként is használható könyv rendkívül gazdag képanyagot tartalmaz, így forrásként is használható.

Ha a szakmunkák mennyiségét tekintjük, kétségtelen, hogy Szamosújvár mellett Gyergyószentmiklós esetében támaszkodhatunk a leggazdagabb anyagra. Fontos különbség azonban, hogy míg Szamosújvár esetében a gyakorlati műemlékvédelmi munka elsőbbsége figyelhető meg, addig a székelyföldi városban jellemzően a honismereti irodalom részeként jelenik meg a városképkutatás. A szamosújvárihoz hasonlítható részletességű építészeti felmérés ráadásul mindmáig várat magára Gyergyószentmiklóson. A kilencvenes évek elején mindössze a központ homlokzati képét rögzítették, szisztea-

[35] Garda Dezső (1992): *Gyergyó a történelmi idő vonzásában,* Gyergyószentmiklós; Uő (2007): *Gyergyói örmények könyve,* 1–2. kötet, Budapest, Hadimúzeum Alapítvány; Tarisznyás Márton (1982): *Gyergyó történeti néprajza. Tíz tanulmány,* Bukarest, Kriterion Kiadó.

[36] Vofkori György (2004): *Gyergyószentmiklós: Várostörténet képekben (Gyilkos-tó – Békás-szoros),* Kolozsvár, Polis Könyvkiadó.

matikus házalaprajzi vizsgálatokra nem került sor.[37] Másfelől azonban a történészi forrásfeltárásnak köszönhetően sokkal jobban ismerjük Gyergyószentmiklós építészetének társadalomtörténeti háttérváltozóit, a székely-magyar és örmény együttélés nehézségeit, a gazdaságtörténeti változásokat, a városnak és vidékének gazdag kapcsolatrendszerét.[38] Mindez azzal a következménnyel jár, hogy míg műszaki-műemléki téren inkább Szamosújvár a jól feltárt minta, amihez képest Gyergyószentmiklóst elhelyezhetjük, addig társadalomtörténeti szempontból éppen fordított a helyzet.

Végül meg kell említeni a legkisebb örmény kolóniáról, Csíkszépvízről született néhány alapvető munkát is. A település városias külsőt hordozó örmény magja bármennyire is hangulatos, urbanitásában messze elmarad a régió valódi kisvárosaitól. A korlátozott fejlődési potenciál nemcsak a település építészeti arculatára nyomta rá bélyegét, de a róla szóló kutatásokra is. Miközben a másik három kolónia városi, illetve mezővárosi státuszának, valamint regionális pozíciójának köszönhetően rendszeresen megjelenik az Erdély történetét feldolgozó összefoglaló munkákban, addig ugyanezekből a kötetekből Csíkszépvízről semmit sem tudhatunk meg. Ugyancsak eredménytelen a kutatás, ha faluként tekintünk rá, és a néprajzi szakirodalom felől közelítünk, mivel Csíkszépvízről mindezidáig nem születtet részletes falumonográfia.

Ebből a felemás helyzetből éppen az elmúlt évek hoztak némi kitörést. Bogos Ernő műemlékvédő építésznek köszönhetően ugyanis megindult a településkép értékeinek számbavétele, felújítása és népszerűsítése. Bogos mindezidáig nem publikálta eredményeit, ám jelen kutatás rendelkezésére

---

[37] Török Á.–Keresztes Sz. (é. n.): *Renovare urbană zona centrală*. Homlokzati felmérési rajz, Gyergyószentmiklós önkormányzati hivatala megbízásából.

[38] Pál Judit (1996): Örmények a Székelyföldön a 19. század közepéig. In: *Acta* 1995, Sepsiszentgyörgy, 161–172.; Uő (1996): Az örmények a Székelyföld gazdasági életében a 19. század közepéig. In Lipták Dorottya–Ring Éva (szerk.): *Tradíciók és modernitás. Közép- és kelet-európai perspektívák,* Budapest, 35–50.; Uő (1997): „Az erdélyi örmény népesség számának alakulása és szerkezete a 18. században." *Erdélyi Múzeum,* 1997/1–2. 104–120.; Uő (1998): „Das Bild der Armenier in Siebenbürgen." Siebenbürgische Semesterblätter, 1998/1–2. 68–76.; Uő (1999): Az erdélyi örmények és beilleszkedésük a magyar társadalomba. In L. Balogh Béni (szerk.): *Kötődések Erdélyhez,* Tatabánya, 64–73.; Uő (2000): Armenier im Donau-Karpaten-Raum, im besonderen in Siebenbürgen. In Heinz-Dietrich Löwe–Günther H Tontsch–Stefan Troebst (Hrsg.): *Minderheiten, Regionalbewusstsein und Zentralismus in Ostmitteleuropa,* Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 121–138.; Uő (2003): *Városfejlődés a Székelyföldön 1750–1914,* Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

bocsátotta a településrendezési terv dokumentációjának néhány részletét.[39] A műemlékvédelmi feladat jellegéből fakadóan elsősorban térképi felmérésekkel tagolt, a vizuális kapcsolatokra koncentráló dokumentum született. A településtörténeti munkarész a dokumentációtól függetlenül, önálló füzetben is megjelent Bogos Mária jóvoltából.[40] Szerzője jórészt az 1860 óta vezetett Historia Domus adataira támaszkodott. Az építészeti karakter és a falutörténet közötti összefüggés feltárása Csíkszépvíz esetében még hiányzik, ami nem csoda, hiszen a kutatások éppen csak megindultak.

A kutatási előzmények mérlegét megvonva elmondható, hogy bár tekintélyes mennyiségű adat áll rendelkezésre, az összehasonlító elemzés szempontjából nagyok az egyenetlenségek. A rendkívül részletesen feldolgozott Szamosújvár óhatatlanul mércéül szolgál a többi helyszín vizsgálatakor. Logikus megoldás, hogy a szükségből erényt kovácsolva Szamosújvárt külön is bemutassuk, mint ideáltípust, majd az összehasonlítás során ennek fényében értelmezzük a másik három helyszín sajátosságait.

A helyszínek eltérő mélységű feldolgozottságán túl a legnagyobb problémát az építészettörténeti kutatások erősen műszaki szemlélete jelenti. Ez persze nem önmagában probléma, hanem annak fényében, hogy jelen írás a városképet nem önmagában, hanem egy társadalomtörténeti narratíva részeként kívánja ábrázolni.

Abban minden idézett szerző egyetért, hogy a városképek nem jöhettek volna létre az örménység közreműködése nélkül. Másként fogalmazva: az egymástól jókora távolságra eső Szamosújvár, Erzsébetváros, Gyergyószentmiklós és Csíkszépvíz között az etnikai meghatározottság teremti meg a kapcsolatot. Mivel a formákra koncentráló műemléki vizsgálatok jelentős különbségeket találtak a négy település között, általában nem is tettek kísérletet az etnikai jelleg áttételeken keresztül érvényesülő, mélyebb megértésére. Márpedig az építészeti hasonlóság nemcsak a formák, de az elvek hasonlóságát is jelentheti.[41] Egy-egy város jellegét, hangulatát nemcsak akkor érezzük egymáshoz közelinek, ha az utcaszerkezet vagy az épületállomány azonos megjelenéssel bír, de akkor is, ha lakóinak foglalkozási struktúrája, életmódja, stá-

[39] Bogos Ernő (2010): *Documentație de clasare a ansamblului bisericii armene.* Csíkszépvíz önkormányzati hivatalának megbízásából.

[40] Bogos Mária (1997): *A szépvízi örmény közösség*, Budapest.

[41] Kostof, Spiro: i. m. 7–14.

tusza között párhuzamok figyelhetők meg. S hogy mennyi hasonlóságot fedezhetünk fel e téren a négy örmény település között, arra nem feltétlenül az építészeti formakutatás, hanem a forma mögött ható társadalomtörténeti mozgatórugók feltárása adhatja meg a feleletet.

A társadalomtörténeti magyarázóelv – mindamellett, hogy kitágítja a városépítészet fogalmát – lehetőséget teremt a kortárs művelődéstörténeti szakmunkák eredményeinek beemelésére is. A műemléki vizsgálatokra is jellemző, hogy leírásaikat a klasszikus armenológiai alapmunkák történettudományi eredményeire alapozták. Csakhogy éppen az elmúlt évtizedekben megerősödő armenológiai diskurzus mutatott rá arra, hogy a 19. század végének történeti monográfiái legalább annyira szolgálták az örménység 19. század végi öndefiníciós igényét, mint a valóság hiteles feltárását.[42] Az etnikum kérdésköre mentén tematizálható kisebbségi lét, illetve – ezzel szoros összefüggésben – az identitás kérdése az a társadalomtörténeti vezérfonál, amely mentén az örmény városépítészet nemcsak formájában, de tartalmában is értelmezhetővé válik.

Ebből következik, hogy jelen összehasonlító elemzés nemcsak azért nevezhető újdonságnak, mert szisztematikus összehasonlításra korábban még nem került sor, de azért is, mert a városképet nemcsak formaként, hanem az örmény etnikum integrációs fázisainak megfelelő kulturális produktumként elemzi. A modellhez az elmúlt évek armenológiai kutatásai szolgáltak elméleti keretként. Az örmény identitásban kulcsmomentumnak számító egyházi unióról a korábbiaknál sokkal pontosabb kép kezd kibontakozni. A Pázmány Péter Katolikus Egyetemhez és a lipcsei Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa (GWZO) intézethez köthető történészi generáció eddig nem ismert egyházi jegyzőkönyvek, vallásos tárgyú szövegek és missziós levelezések elemzése révén alapvető téziseket fogalmazott meg a 18–19. századi örmény identitás és társadalomfejlődés mibenlétéről. Eredményeik a városépítészeti kutatásban is iránymutatónak bizonyultak.[43] Ezek mellett

---

[42] Kovács Bálint (2015): Ursprungsimaginationen. Die Armenische Hauptstadt Ani als lieu de mémoire. In Dietmar Müller–Adamantios Skordos (Hg.): *Leipziger Zugänge zur rechtlichen, politischen und kulturellen Verflechtungsgeschichte Ostmitteleuropas,* Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, 253–262.

[43] Bernád Rita–Kovács Bálint: i. m.; Őze Sándor–Kovács Bálint (szerk.) (2006): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében,* Piliscsaba; Őze Sándor–Kovács Bálint (szerk.) (2007): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II.,* Piliscsaba; Kovács Bálint 2010; Kovács Bálint–Pál Emese (2013): *Far Away*

különösen fontos kiindulópontot jelentett Pál Judit kolozsvári történész munkássága, aki tanulmányok sorában, illetve önálló kötetben is feldolgozta az erdélyi örménység integrációjának egyes lépéseit.[44]

Pál munkáit olvasva óhatatlanul felvetődnek a tágabb összefüggések is, Erdély sajátos társadalomtörténeti, városhierarchiai és etnikai viszonyai. Itt természetesen csak azokra a sajátosságokra érdemes koncentrálni, amelyek közvetlenül érinthették az örménység státuszát és azon keresztül építészetét is. Ilyen például Erdély politikai státusza, a nemzetiségek közötti munkamegosztás, a vallási sokszínűség, a városhálózati rendszerek alakulása, valamint a régió helye a tágabb kereskedelmi áruforgalomban.[45] A 17–18. századi örmény építészeti virágkor tágabb kontextusához tartozik továbbá az erdélyi marhakereskedelem és bőrkivitel általános konjunktúrája.[46] Szintén részben külső okok játszottak közre abban, hogy a 19. század elején megakadt az örmény városok fejlődése. A bőrfeldolgozás jelentősége csökkent, a feltörekvő gabonakereskedelem pedig új régiókat hozott helyzetbe, mint a Bánát vagy az Alföld.[47]

Még kevésbé képzelhető el az örmény városépítészet értelmezése a városföldrajz elméleti alapvetései nélkül. A 18–19. század egészen másfajta várostípust preferált, mint a klasszikus iparosítás és a szerveződő nemzetállam a századforduló évtizedeiben. Erről az építészeti arculat szempontjából rendkívül jelentős háttérváltozóról két alapvető munka is megjelent az elmúlt években. Az egyik az erdélyi városhálózat monografikus feldolgozására vállalkozott a 18. századtól 1867-ig, Erdély és Magyarország közjogi egyesüléséig.[48] A másik az

from Mount Ararat. Armenian Culture in the Carpathian Basin, Budapest; Nagy Kornél (2012): *Az erdélyi örmények katolizációja (1685–1715),* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

[44] Pál Judit 1996, 1996B, 1998, 1999, 2000, 2005.

[45] Köpeczi Béla (szerk.) (1986): *Erdély története 1–3.*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

[46] Bíró Vencel (1986): Erdély XVI–XVII. századi kereskedelmének történetéhez. In Sas Péter (szerk.): *Ódon Erdély. Művelődéstörténeti tanulmányok. 1–2.*, Budapest, Magvető Kiadó, 237.

[47] Németh Ferenc (2013): „Magyar-örmények Bánát közéletében a 19. században." *Délkelet Európa – South-East Europe. International Relations Quarterly,* vol. 4. no.1. Spring 2013/1. 1–11.

[48] Sonkoly Gábor (1994): *Les villes en Transylvanie moderne entre 1750–1857,* D.E.A. dolgozat. École des Hautes Études en Sciences Sociales Territoires urbains; Uő (1996): Comment définir une hiérarchie urbaine? La Transylvanie entre 1750 et 1857. In: *Cahiers du Centre de Recherches Historiques,* octobre 1996, 163–172.; Uő (2001): *Erdély városai a XVIII–XIX. században*, Budapest, L'Harmattan – Atelier; Uő (2003): „Vásárok, vásárkörzetek és városok Erdélyben 1920-ban." *Korall* 2003/11-12. 163–182.

ezt követő évtizedek jelentős hierarchiabeli átrendeződésének eredményét tekinti át, támaszkodva a korszak rendkívül gazdag statisztikai mutatóira. A városhálózati perspektíva segít megérteni az egyes örmény központok kezdeti felfutásának és későbbi szerepváltozásának tágabb logikáját.[49]

2.2. A kutatás adatgyűjtése

A városkép legfontosabb történeti forrása maga a fizikai környezet. Különösen olyan helyszínek esetében, ahol a 20. századi fejlődés nem volt olyan mértékű, hogy struktúrájában átrajzolta volna a század elejére kialakult szerkezetet. Az a szerencsés helyzet állt elő, hogy más-más okból ugyan, de mind a négy helyszínre áll az iménti kijelentés. Még a viszonylag dinamikus fejlesztési korszakokon áteső Szamosújvár és Gyergyószentmiklós esetében is, mivel a lakótelepeket nagyrészt a történeti városmagon kívül helyezték el. A régi és az új szerkezetiségek olyan élesen elválnak egymástól, hogy néhány ponton még a tájképi környezet is fennmaradt. Csíkszépvíz és Erzsébetváros esetében még beszédesebb a városkép, hiszen itt az elmúlt száz év lényeges beavatkozás nélkül múlt el.

(1) A 2010–2013 között több hullámban zajlott helyszínbejárások során valamennyi település történeti utcáiról fotósorozat készült; a belvárosokban részletes, minden házra kiterjedő módon, a történetileg zömmel más etnikumokhoz kötődő utcákban csak a főbb karaktervonások dokumentálása céljából. A közel háromezer fotó elkészítése közben vezetett terepnapló a képen nem látható részleteket és információkat is rögzítette.

(2) Szintén a terepbejárások munkafázisához tartozott egyes épületek részletes szemléje, amely településenként átlagosan 7–8 épületet jelentett. Az épületbejárás során nyert adatok minősége nagyban függött a lakók közreműködésétől és a rendelkezésre álló időtől. Műszaki mélységű felmérésre sehol sem volt lehetőség, de a helyiségkapcsolatok feltárására, a főbb átépítési fázisok nyomon követésére, a lakók emlékezeti anyagának lejegyzésére igen.

---

[49] Beluszky Pál–Győri Rórbert (2005): *Magyar városhálózat a 20. század elején,* Budapest, Dialóg-Campus Kiadó; Uők (2005): *The Hungarian Urban Network in the Beginning of the 20th Century,* Pécs, Centre for Regional Studies, Discussion Papers 46.

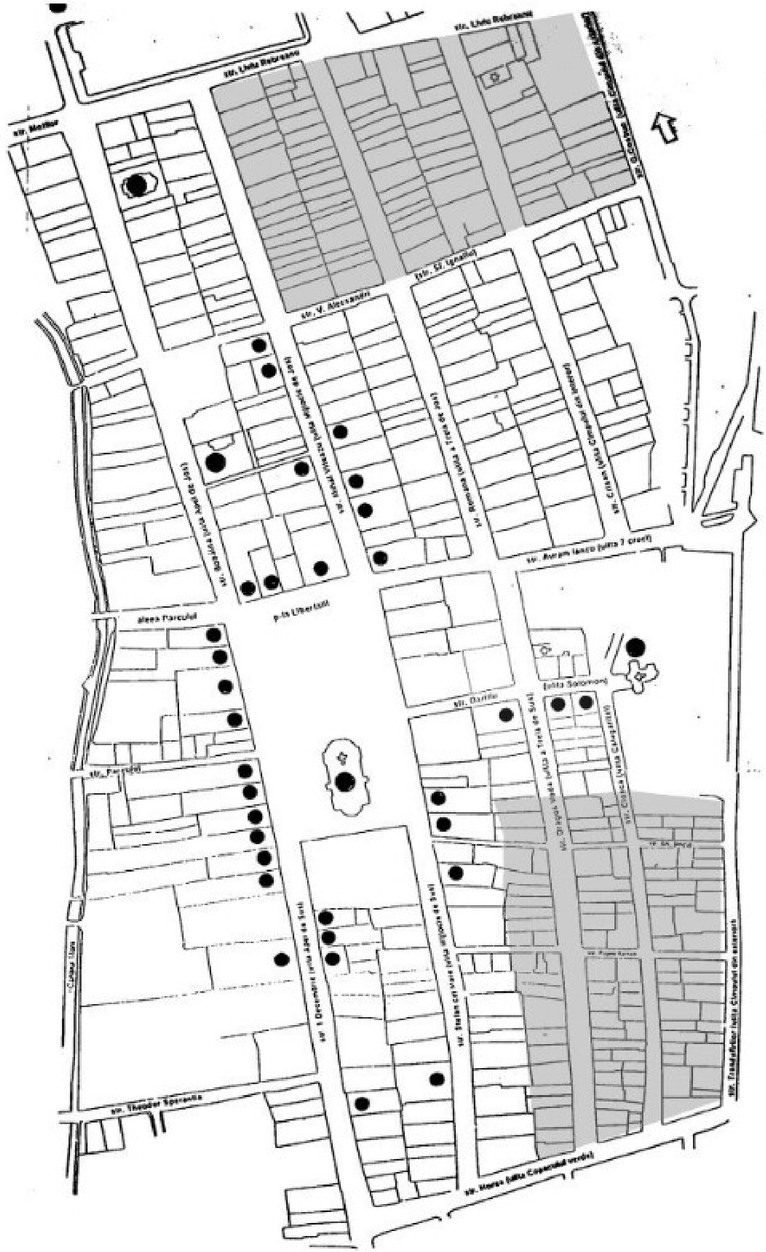
(3) Részben kapcsolódott a terepi felmérésekhez a helyi irattárak, gyűjtemények áttanulmányozása. Gyergyószentmiklóson a Tarisznyás Márton Múzeumban, Szamosújváron a Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltárban, Csíkszépvízen a helytörténeti múzeum anyagában volt mód kutatni, igaz, ennek gyűjteménye méretében és minőségében sem vethető össze a másik két település intézményeivel. A legértékesebb levéltári forrásanyagot az építészeti tervek, városrendezési anyagok jelentették. Az erdélyi levéltári anyag kapcsán meg kell jegyezni, hogy a hozzáférhető iratok többségét az elmúlt években feldolgozták, illetve közre is adták.[50] Ezen adatokhoz képest a levéltári kutatómunka mennyiségileg nem, legfeljebb a források értelmezésének módjában hozott jelentős újdonságot. Úgyszintén lehetőség volt a jelenlegi műemléki és városfejlesztési tervdokumentációk részleges vagy teljes megtekintésére. A karaktervizsgálatokon túl a tervdokumentációknak része volt a jelenlegi telekszerkezetet rögzítő, 1:5000 vagy 1:2000 léptékű térkép is. Az archív térképi dokumentációk alapját a három katonai felmérés jelentette, amelyek segítségével a 18. századtól a 19. század végéig volt nyomon követhető a városszerkezet átalakulása.[51] Emellett a Magyar Nemzeti Levéltár kamarai iratanyagában megtalálható néhány 18. század közepén keletkezett vázlat és térkép Erzsébetváros, illetve Szamosújvár korai állapotáról.

(4) A negyedik forrásanyagot az archív (1945 előtti) fotográfiák felgyűjtése képezte. Körülbelül ötven képeslapról, családi gyűjteményben őrzött felvételről a helyszíni bejárások során fotómásolat készült, illetve további harminc eredeti képeslapot is sikerült beszerezni. Köszönhetően a részben örmények alkotta korabeli polgári réteg igényeinek, mind a négy településről viszonylag nagyszámú képeslap került forgalomba. A helyszínen be nem szerezhető darabok felkutatása főként internetes kereséssel történt.

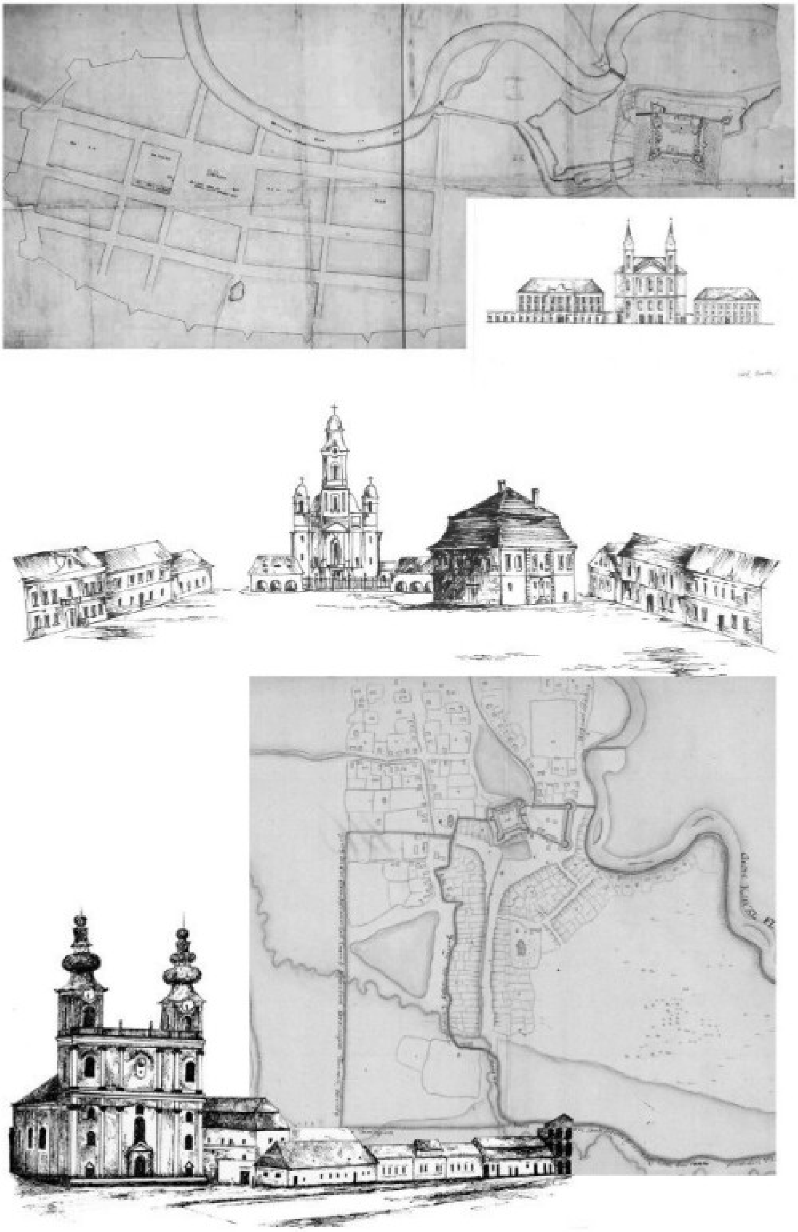
---

[50] Garda Dezső (2010): *A törvénykező örmény közösség*, 1–3. kötet. A Mercantile Fórum Iratai. Csíkszereda, Státus Kiadó; Pál Judit 2005; Puskás Attila (2006): *Az erdélyi örmények nyomában*, Gyergyószentmiklós.

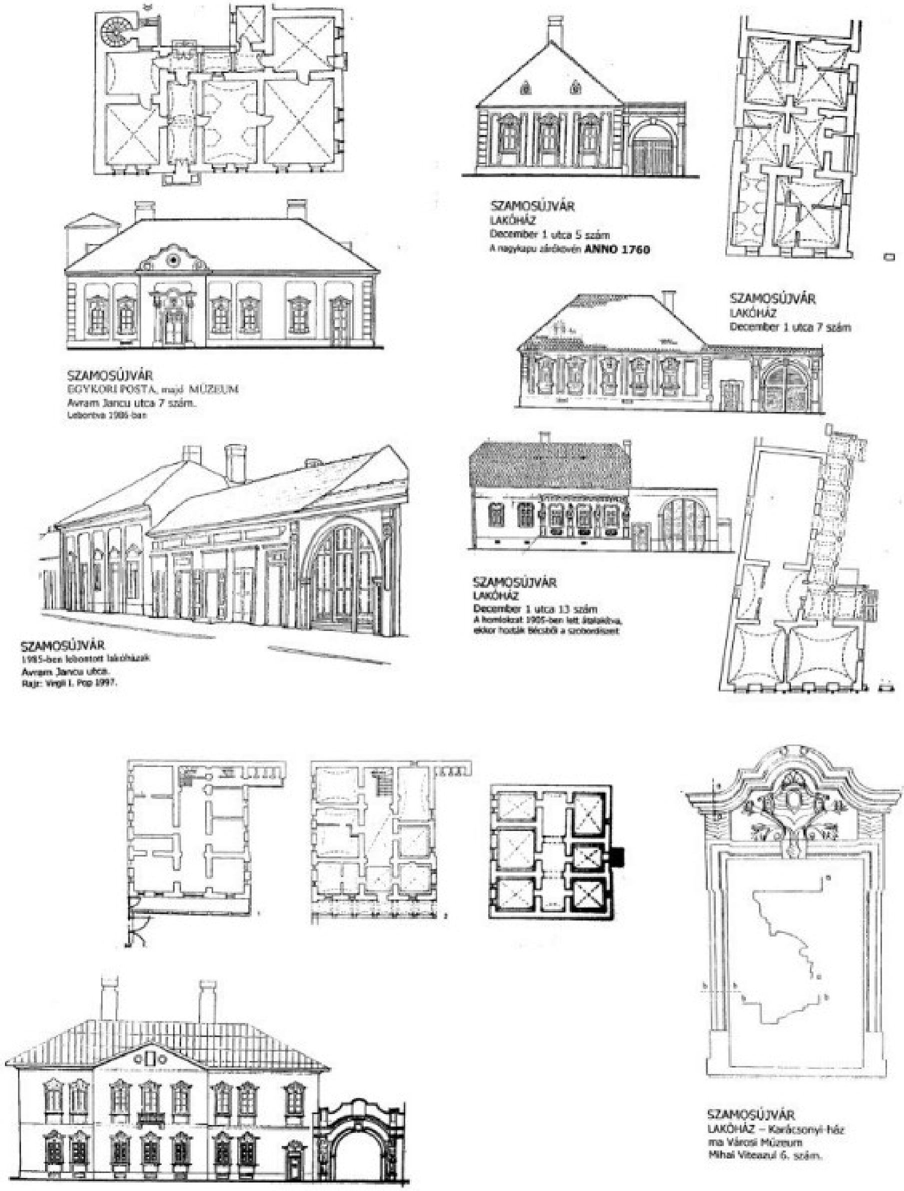
[51] Első katonai felmérés. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Arcanum; Második katonai felmérés. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Arcanum; Az Osztrák-Magyar Monarchia Harmadik Katonai felmérése, Lazarus – ELTE. Hozzáférés: mapire.eu (2018. 02. 25.)

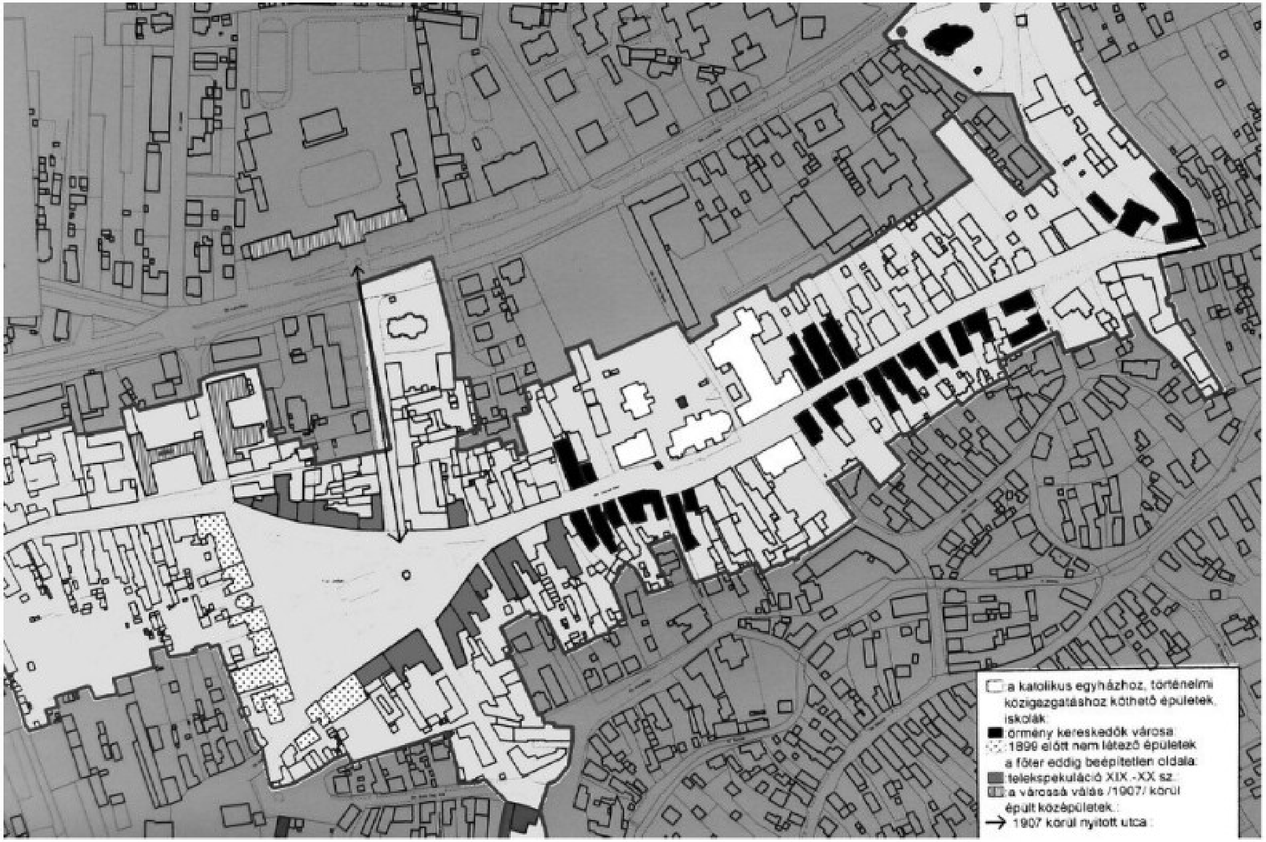
4. ábra Szamosújvár kataszteri térképe a 37 épülettel (33 lakóház és négy templom), amelyeket az 1984–1985-ös műemlék-felmérés során számbavettek. A szürkével jelzett területen a telkek szabálytalanabbak, az itt álló házak relatíve később épültek. Forrás: Miklósi-Sikes Csaba: Armenopolis. Adatok Szamosújvár barokk belvárosának építészettörténetéhez (1988).

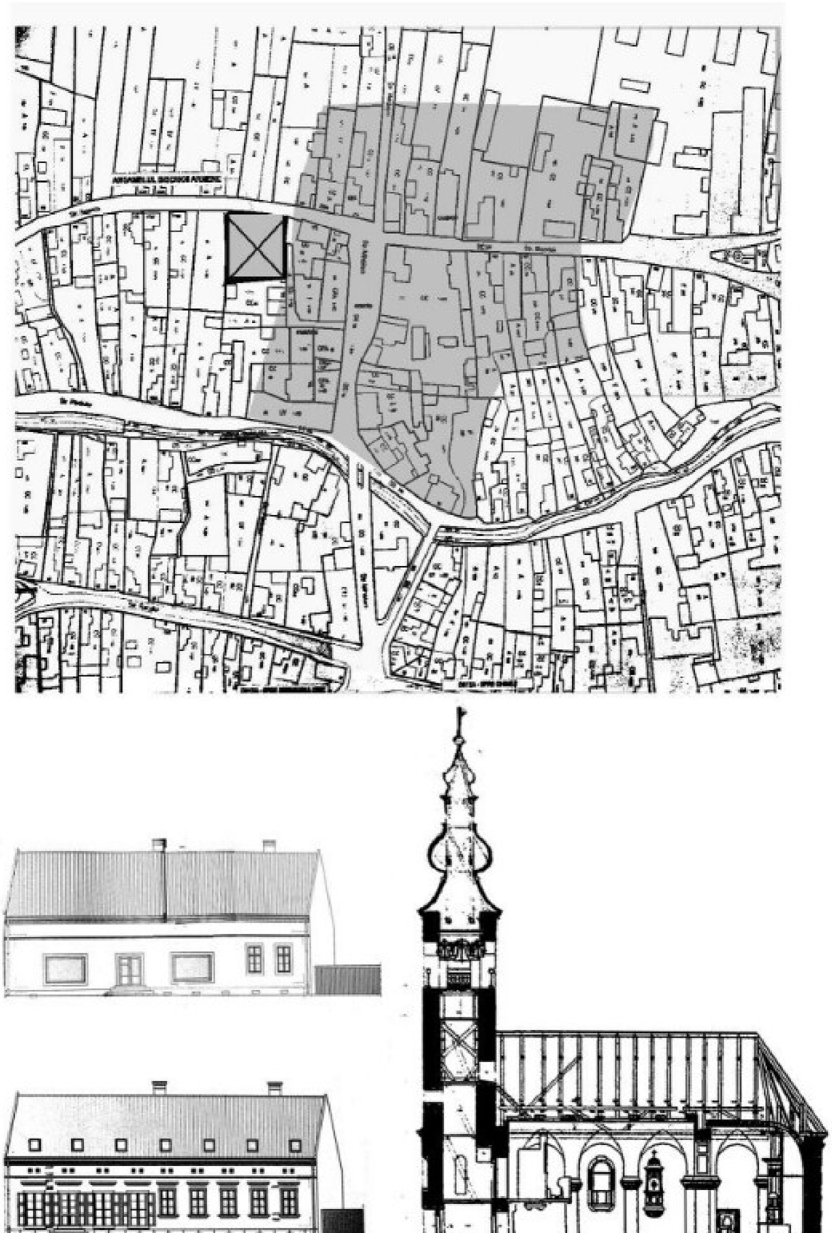
5. ábra Szamosújvár tervrajza a várral, körülötte Kandia falu és az örmény város rácsos utcahálózata. Közepén egy ideális püspöki rezidencia, templommal, két oldalt a palotával, míg alatta Armenopolis tényleges főtere a városházával a középpontban. Lent: Erzsébetváros tervrajza és a főtér. A nem örmény lakosságnak el kellett hagynia a mai belvárost, amely így a 18. századra teljesen örménnyé vált.
Forrás: Magyar Nemzeti Levéltár: „Szamos-Ujvár” S 84–No. 87. / „Plan der keiserlich arminischen Elisabeth Stadt” S 84–No. 89., 18. század / Katona Hanga és Vidák Beatrix vázlatai (2017).

6. ábra Részletek az 1984–1985-ös műemlék-felmérés épületgrafikáiból. Forrás: Miklósi-Sikes Csaba: Armenopolis. Adatok Szamosújvár barokk belvárosának építészettörténetéhez (1988).

7. ábra Párhuzamos városok: Gyergyószentmiklós műemléki területének időbeli rétegződése térképen megjelenítve.
Forrás: Köllő Miklós: A gyergyószentmiklósi főtér homlokzatának állagvizsgálata.

8. ábra A csíkszépvízi templomfelmérés eredménye a környező térszerkezettel (szürkével az örmény negyed), valamint egy örmény kereskedőház eredeti homlokzatának felújítási terve (utóbbi megvalósult).
Forrás: Bogos Ernő (2010).

3. Az örménység identitása

3.1. Az örménység fogalma

A legalapvetőbb nehézséget magának az örmény etnikumnak a meghatározása jelenti. Az örménység a vizsgált korszaknak csupán az első felében tekinthető a szó klasszikus értelmében etnikai kisebbségnek, amennyiben kisebbség alatt önálló nyelvi, vallási vagy egyéb kulturális identitást értünk.[52] Az örménység fogalmának mai értelmére azonban paradox módon nem ez a kor, hanem a 19. század végének nemzetépítő értelmiségi mozgalma, az armenizmus nyomta rá bélyegét.[53] Az armenizmus jobbára elitista, az örmény nemzet kiválóságát hangsúlyozó mozgalom volt, amely az örmény identitást társadalmi presztízshordozó kategóriává emelte. Sokatmondó, hogy a terepbejárások alkalmával készített interjúk során állandóan visszatérő motívum volt, hogy az örmények között „nem találni szegény embert". Megfordítva a tételt mindebből az következik, hogy az örmény identitáshoz hozzátartozik az anyagi javak birtoklása. Az erdélyi örmény építészet ebből következően a helybeli vagyonos rétegek építészeteként értelmeződik.

Az iménti gondolatmenet kapcsán logikusnak tűnik, ha az erdélyi örménység fogalmát elsőként mai értelmében igyekszünk megragadni. Annál is inkább, mert a témát több kulturális antropológiai és szociológiai kutatás is

[52] Kovács Bálint (2007): Az erdélyi örmények interregionális kapcsolatai a 17–18. században. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II.*, 30.

[53] Kovács Bálint (2014): „Noahs Arche für die armenischen Werte". Die Gründung des Armenischen Museums in Armenierstadt. In Dmitrieva, Marina–Kovács Bálint (szerk.): *Die Kunst der Armenier im östlichen Europa*, Köln – Weimar – Wien, 49–58.; Uő (2009): „Hajkakan spjurk". Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében a 17–19. században. In Jakab Albert Zsolt–Peti Lehel (szerk.): *Folyamatok és léthelyzetek – kisebbségek Romániában*, 21–40.; Tóth K. József (2007): Örmény identitás a dualizmuskorban. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II.*, 128.; Uő (é. n.): Örmények a Kárpát-medencében. http://www.magyarormeny.hu/index.php?apps=ormenyek&article=26 (2018. 02. 25.)

feldolgozta.[54] Alapvető dilemma, hogy az örménység nehezen ragadható meg valamennyire is objektívnek tekinthető mutatók mentén, mint a nyelv, a vallás vagy akár a vállalt nemzetiség. A 2002-es romániai népszámlálás például mindösszesen 1780 örmény nemzetiségű személyt regisztrált. Ezen belül is többségben voltak a témánk szempontjából kevésbé releváns, részben román, részben örmény anyanyelvű jövevények és leszármazottaik, akik az 1915-ös népirtás után, illetve a közelmúltban költöztek Erdélybe, illetve Romániába.[55] Az Erdélyben élő örménység többségére ma a vegyes identitás jellemző, azaz a magyar, kisebb részben román nemzetiségűek másodlagos kulturális kötődésként (származástudatként) élik meg örmény voltukat. Az úgynevezett magyar-örmények kapcsán írja Kali Kinga:

> *„nem beszélhetünk történetileg olyan kontinuitásról, amelynek értelmében ugyanazzal a névvel jelölhetnénk például az örményországi örményeket és Erdély örmény származású lakosait napjainkban."*[56]

Az erdélyi örmények az elmúlt kétszáz évben tökéletesen asszimilálódtak a befogadó magyar társadalomhoz, átvették annak nyelvét, szokásait, habitusát és nemzettudatát. Ezzel kapcsolatban Kali felhívja a figyelmet arra, hogy minél kevesebb kulturális jel áll rendelkezésre egy-egy közösség önképének kialakításához, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy a meglévő kulturális elemeket túlhangsúlyozza.[57] Az örménység esetében a legfontosabb kultúrahordozó elem az egyház. Mindennek következménye, hogy az örmény építészet főként templomai révén jelenik meg az etnikai diskurzusokban. Ez alól Szamosújvár az egyetlen kivétel, noha a templom itt is központi jelentőségű.

Az örmény identitás határainak az elmosódása ugyanakkor komoly lehetőséget is jelent az örménykép szabad alakítására. Ahol a nemzetiségi, etnikai

---

[54] Kali Kinga (2008): Vasárnapi örmények – valami a pozicionális identitásról (antropológiai tanulmány). In Sas Péter (szerk.): *Örmények – Magyar írók novellái az örmény emberről,* Budapest, Noran Kiadó, 511–532.; Veress Ilka (2009): „A romániai örmény kisebbség kulturális reprodukciós stratégiái." *Pro Minoritate,* 2009 tavasz, 123–140.

[55] Veress Ilka: i. m. 125.; Kovács Bálint (2015): „Reproduktion der Diaspora. Armenische Ansiedlungen im östlichen Europa nach dem Genozid am Beispiel Gherla/Armenierstadt in Siebenbürgen." *Armenisch-Deutsche Korrespondenz,* 2015/3. 39–42.

[56] Kali Kinga: i. m. 512.

[57] Uő: i. m. 527.

határok viszonylag objektívek, például a nyelvhez vagy a bőrszínhez kapcsolódnak, ott a társadalmi tapasztalatok és sztereotípiák ellenében nehéz etnikai karakterológiát alkotni. Ezzel szemben az örmény identitás szabadon alakítható, és az egyházi kötődés mellett további toposzokkal is bővíthető, mint a befogadó társadalommal szembeni „lojalitás", amiben jól megfér az az üzenet, hogy az évezredes örmény kultúra és civilizáció rendkívüli mértékben hozzájárult Erdély, illetve Moldva és Havasalföld civilizációs fejlődéséhez.[58] Az iménti toposz szerint az örmény építészet a helyi minták átvételének (lojalitás) és megújításának (hozzájárulás a civilizációs fejlődéshez) kettős erőterében értelmezhető.

Az örménység mai fogalmának összegzéseként a következő téziseket fogalmazhatjuk meg. Egyrészt az örménység nem egységes kategória, és Erdélyben sokkal inkább etnikumként, semmint nemzetként jelenik meg. Az erdélyi örménység önképe sajátosan elitista. Mindez azt jelenti, hogy az örmény identitás sajátosan felfelé torzít, magát a történelem során polgári elemként definiálja, hiányoznak belőle a „népies", „paraszti" elemek. Ezért a már említett örmény templom mellett az örménység „polgárházai" is szimbolikus tartalommal bírnak. Végül az örmény identitás mai konstrukciója kiindulási keretet kínál a városépítészeti kutatás számára is, amikor a beilleszkedés és a kulturális transzfer kettősségét hangsúlyozza.

A fentebbi állítás, miszerint az örménység mai fogalmát szabadon lehet alakítani, természetesen csak egy adott viszonyrendszerben értelmezhető, tehát akkor, ha más erdélyi nemzetiségekkel, így a magyarokkal, románokkal, szászokkal vetjük össze. Ha azonban jobban szemügyre vesszük a mai örményképet, úgy azonnal szembeötlik annak történeti determináltsága. A mai örmény toposzok alig különböznek a közel bő évszázaddal ezelőtt megfogalmazott armenista mozgalom értékrendjétől. Az egykori armenista mozgalom és az utóbbi években fellendülő örmény diskurzus hasonlóságát hangsúlyozandó többen a „neoarmenizmus" fogalmának bevezetését szorgalmazzák.[59]

Az eredeti armenizmus különleges helyet foglalt el a 19. század végének nemzeti mozgalmai között. A magyarországi nemzeti ébredés korszakára ugyanis a számban amúgy is csekély örménység nyelvileg mindenképp, de

[58] Veress Ilka: i. m. 131.

[59] Kali Kinga: i. m. 523.; Pál Judit (2007): Az örmények integrálódása és az örménykép változásai Erdélyben a 18–19. században. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II.*, 77–94.

jórészt szokásvilágában is beolvadt már a magyarságba. A paraszti háttér nélküli, csonka társadalomszerkezetű kereskedő elemek esetében ez korántsem volt szokatlan. A Magyarországon görögökként emlegetett balkáni kereskedők például szinte teljesen felszívódtak a befogadó társadalomba. A századfordulón jószerével csak az uniált templomaik emlékeztetnek egykori markáns jelenlétükre. Hasonló helyzetben volt az erdélyi örménység is, számukra is a templom és az egyház maradt a kulturális identitás utolsó hordozója. Nem véletlen, hogy az armenizmus mozgalmának alapszerzői között több papot is találunk.[60] A katolikus egyházon belüli önszerveződés volt az a tartós társadalmi szerkezetiség, amely – túlélve az asszimilációt – keretet adott a modern örmény identitás kialakításához is.

A 19. századi identitáskeresés nem kérdőjelezte meg az örmények magyar nemzethez való tartozását. Ellentétben a románság, az erdélyi szászok vagy a szerbség nemzeti mozgalmaival, amelyek magukban hordozták a szeparatizmus forgatókönyvét, az armenizmus tökéletesen illeszkedett a nemzetállami keretek akkori határaihoz.[61] Mindez azt is jelentette, hogy a magyar szellemi elit számára az örménység nemzeti ébredése nemcsak hogy fenyegetést nem hordozott magában, épp ellenkezőleg: legitimációs bázist jelentett. Az örménységben a magyar politika egy tökéletesen lojális kisebbséget nyert abban az Erdélyben, ahol különösen élesek voltak a nemzeti törésvonalak. Az örmények a „jó kisebbség" szerepét kapták meg a magyar közvéleménytől, akik idegenekből igazi hazafiakká váltak, nem „éltek vissza" a befogadó társadalom „bizalmával és nyitottságával".

> *„Az örménység azonban azt az autonómiát, melyet Apaffy és I. Lipót kiváltságlevelei biztositottak számára, nem igyekezett arra fölhasználni, hogy nemzetiségileg külön szervezkedjék: Ellenkezőleg, rajta volt, hogy teljesen eggyé legyen a magyar nemzettel, nyelvben, érzületben, jogban és szabadságban is."*[62]

---

[60] Ávedik Lukács i. m.; Fáraó Simon: „A szépvízi örmény telep 1–2." *Armenia,* 1888. január. 7–11., 1888. február. 47–51.; Lukácsi Kristóf (1867): *Adalékok az erdélyi örmények történetéhez,* Kolozsvár.
[61] Ács Zoltán: i. m. 160.
[62] Molnár Antal (1901): Szamos-Újvár és az örmények. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben,* 7. kötet, Budapest, 234–242.

A kialakuló pozitív örménykép rugalmasságát jelzi, hogy egyszerre volt Habsburg-párti és az 1848/49-es Habsburg-ellenes szabadságharc elkötelezettje.[63] A befogadó társadalom melletti lojalitás és a korlátozott egyházi autonómia mellett a 19. századi örménykép harmadik alappillére a civilizációs teljesítmény hangsúlyozása.

> *„Az örmények alább állnak ugyan számra nézt Erdély és Magyarhon némely nem magyarajku népeinél, hanem polgárosodás és miveltség tekintetében alább aránylag egyiknél sem állnak.".*[64]

A civilizációs teljesítmény hangsúlyozása annál is inkább érdekes, mert ebbe a toposzba illeszkedik a városépítés témája, egyszerre két aspektusból is. Az egyik az ősi örmény főváros, Ani beemelése az emlékezeti struktúrába, a másik Szamosújvár kiemelkedő szerepe. Mindkét településre igaz, de különösen Anira, hogy szimbolikus erővé tudott válni, a modern értelemben vett emlékezet helyévé, amely viszonyítási alapként és integrációs erőként jelent meg a formálódó magyar-örmény nemzettudatban.[65] Ebben a szerepben szinte mellékes, hogy történeti értelemben semmifajta kontinuitás nem létezett Ani és az erdélyi városok között.[66] Ani olyasfajta szerepet töltött be a diaszpórákban élő, más-más nyelven beszélő, a világban szétszóródott örmények számára, mint amilyet Jeruzsálem a zsidóság esetében. Ám míg Jeruzsálem emellett az egyetemes keresztény – és tegyük hozzá: a muszlim – civilizációnak is szent városa, addig Ani emlékezete kizárólag az örményekhez kötődik, az örmény nép világon szétszóródott tagjainak viszonyítási pontja. Ezt a szerepét egyébiránt mind a mai napig megőrizte. Nem véletlen, hogy a személyes örmény gyökereit kutató, kiváló középkorász-építészettörténész, Guzsik Tamás Ani építészeti emlékeinek tipologizálását is elvégezte.[67] Újabban vannak, akik a mítoszt tovább építve párhuzamokat is felfedezni vélnek Ani és a magyaror-

---

[63] Pál Judit 2007: 92.
[64] Lukácsi Kristóf: i. m. 3.
[65] Nora, Pierre (1989): „Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire." *Representations* 26, 1989/Spring, 7–24.
[66] Kovács Bálint 2015: 253–262.
[67] Guzsik Tamás 1991.; Uő 1996.

szági román kori díszítőművészet között.[68] Az Ani-kultusz nem csak azért érdekes, mert általa az erdélyi örmények kapcsolódási pontot találtak a világ örménységéhez. Legalább ennyire fontos volt erdélyi identitásuk stabilizálásában, hiszen ezáltal történeti legitimációt találtak városépítő teljesítményük igazolásához.

> *„Szamosújvár örmény városmagja meggyőz minden kételkedőt a felől, hogy itt nem kezdetleges kísérletezgetést végeztek (...) az örmények, hanem egy hosszú kulturális múlt lezárt tapasztalatait öntötték át városformába."*[69]

Felmerülhet a kérdés, hogy a fenti idézetben Szamosújvár helyettesíthető-e általában az örmény városépítészettel. A válasz csak részben igenlő. Mert való igaz, hogy a helytörténeti munkák Gyergyószentmiklós, Erzsébetváros és Csíkszépvíz esetében is hangsúlyozzák a betelepülő örmény diaszpóra városépítészeti teljesítményét, de mindezt úgy, hogy közben a regionális beágyazottságot is megemlítik. Egyedül Szamosújvár esetében szokás „tisztán" örmény építészetről beszélni, annál is inkább, mert minden helyszín közül itt találjuk a legjelentősebb építészeti örökséget. A karakteresnek érzett örmény jelleg és az építészeti nívó együtt jó alapot teremtett Szamosújvár különleges státuszának kialakulásához. Szamosújvár a szent és mitizált Ani erdélyi megfelelője, a magyar-örmény identitás emlékezetének helye. Jól érzékelteti ezt a „magyar-örmény metropolisz" szókapcsolat. A „metropolisz" kifejezés használata a valóságtól épp annyira elrugaszkodott, ugyanakkor hatásos eszköz, mint az Ani kapcsán emlegetett „1001 tornyú ősi főváros" toposza.

Az Ani és Szamosújvár kultuszát megalkotó armenizmus szellemi vezetői egyben az erdélyi örmény történetírás úttörői is. A mozgalom szellemi vezetője a Szamosújvár monográfiáját megjelentető Szongott Kristóf, akinek nevére ma is gyakran találunk hivatkozásokat.[70] Ugyancsak alapmunkaként tartja számon a szakma Ávedik Lukács erzsébetvárosi monográfiáját.[71] Tudománytörténeti teljesítményük elvitathatatlan, még akkor is, ha jó néhány állí-

---

[68] Horváth Zoltán György–Gondos Béla (2003): *Ani, az ősi örmény főváros és magyar vonatkozásai*, Budapest, Romanika Bt.

[69] Aldobolyi Nagy Miklós (1944): „Örmény Szamosújvár – magyar Szamosújvár." Eredeti megjelenés: *Hitel*/1944. Újraközli: Sas Péter 2008: 24–50.

[70] Szongott Kristóf 1893.; Uő. 1901–1903.

[71] Ávedik Lukács 1896.

tásuk később finomításra szorult. Ilyen például az örmény-magyar viszony ábrázolása, ami a 19. század közepéig inkább konfliktusokkal terhelt volt, mintsem barátságos, az örmények számának erősen túlzó beállítása, illetve az elitista stratégia, amely az örmény kultúra alatt csak a leggazdagabb kereskedő réteg teljesítményét értette.[72] Az elmúlt két évtized történeti kutatásainak köszönhetően ma már jóval differenciáltabb képet festhetünk az erdélyi örmények változó kisebbségi helyzetéről, belső rétegzettségéről, interkulturális kapcsolatrendszeréről és integrációjuk egyes lépcsőfokairól a 17. század végétől kezdve, az armenizmussal bezáródóan.

3.2. Az asszimiláció

Örmények már a középkori Magyar Királyság városaiban is éltek. A 10–13. századi Esztergomban például a latin kereskedőtelep mellett az örmények önálló kolóniát alkottak.[73] Noha történetileg nem beszélhetünk kontinuitásról, a 17. századi erdélyi örmény betelepülésnek hasonló motivációi lehettek, mint az esztergominak. Mindkét esetben egy nyelvében, vallási szokásaiban idegen népelemről van szó, amely éppen idegenségének köszönhetően válhatott közvetítő szereplőjévé a befogadó társadalom és a külső piacok, később az elitek és a tömegek között kialakuló kereskedelmi forgalomnak. Ez a szerep, noha gazdaságilag szükséges volt, társadalmi értelemben számtalan előítéletnek vált alapjává. Az iménti gondolatok Pál Judittól származnak, aki Walter Zenner *middleman minority* (közvetítő kisebbség) fogalmát átvéve az erdélyi örmények történetét e sajátos kisebbségi léthelyzet felől közelítve értelmezte.[74] Az erdélyi örmények története azonban speciális annyiban, hogy nekik a 18–19. században sikerült integrálódniuk a befogadó társadalomba, egészen pontosan annak nemesi, majd később polgári öntudatú közép- és felső rétegeibe.

Az örmények megjelenését Erdélyben a 16–17. századi geopolitikai helyzet magyarázza. A Kárpát-medence szélén fekvő régió akkoriban egy igen éles civilizációs határ háttérzónájában feküdt. Ez a határ a bizánci központú

[72] Pál Judit 1999.; Uő 2005.

[73] Dercsényi Dezső–Zolnay László (1956): *Esztergom. Magyar Műemlékek*, Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalat, 13.

[74] Pál Judit 2007: 77.

török-muszlim kultúrkör és a nyugati világ között húzódott a középkori Magyar Királyság központi területei mentén.[75] Az állandó mozgásban és háborús készültségben lévő, jó száz kilométer széles puffer zóna mögött helyezkedett el a közjogilag a Portához tartozó, de jelentős politikai mozgástérrel rendelkező Erdélyi Fejedelemség. A Kárpátok újabb kulturális határzónát képezett, hiszen a szomszédos Havasalföld és Moldva (szintén a Porta vazallusai) a keleti keresztény egyházak civilizációs hatósugarába tartoztak.

Ez a többszörös határhelyzet a magyarázata annak, hogy ellentétben Nyugat-Európával, ahol a 16–17. században a protestantizmus a városi kereskedő rétegek vallásává válhatott, s vele egy új emberképnek lett alapja, Erdélyben a reformáció egymást érő hullámai ellenére is fennmaradt a középkori társadalom értékrendje, mindenekelőtt a nemesség képviselte harcias lovageszmény. Az erdélyi városok polgársága értékrendjében, életmódjában azonosult a városokba a reformáció idején nagy számban beköltöző vidéki nemességgel.[76] Emiatt az erdélyi protestantizmusban erősebbek voltak a konzervatív vonások, mint nyugaton, ami többek között hátráltatta a polgárság kereskedelmi szerepvállalását is. A 16–17. században a dél-erdélyi szász városok polgárságának kereskedelmi aktivitása jelentősen lecsökkent. Mindeközben a főúri rend kereskedelmi érdekeltségei fennmaradtak, sőt még erősödtek is. Az erdélyi főnemesség azonban nem közvetlenül, hanem kereskedőtársaságok révén irányította az árucserét.[77] A kereskedőtársaságok tagjai a Balkán felől érkező román, macedón, görög és örmény családokból, valamint a zsidóság soraiból verbuválódtak.[78]

Az örmények megjelenése Erdélyben tehát csak egyike volt azon etnikai, de pontosabban fogalmazunk, ha azt mondjuk: klánsági vagy rokonsági alapon szerveződő határmenti kereskedelemnek, amely a Török Birodalom és az Erdélyi Fejedelemség, illetve Erdély és a szomszédos Havasalföld és Moldva

[75] Őze Sándor (2011): *Reformation und Grenzgebiete. Zur Verbreitung der Reformation in den ungarisch besiedelten Gebieten,* Budapest–Leipzig, 81.

[76] Kovács György (2004): Protestáns identitás és a „kapitalizmus szelleme". In Czagány László–Garai László (szerk.): *A szociális identitás, az információ és a piac,* Szeged, JATE Press, 113.

[77] Köpeczi Béla szerk. (1986): *Erdély története,* 1–3. kötet, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2. kötet, 827.

[78] Bíró Vencel (1986): Erdély XVI–XVII. századi kereskedelmének történetéhez. In Sas Péter (szerk.): *Ódon Erdély. Művelődéstörténeti tanulmányok,* 1–2. kötet, Budapest, Magvető Kiadó, 1. kötet, 221–248.

között kialakult.[79] A közvetítő kisebbségek idegenek voltak, de éppen idegen voltuk biztosította számukra a kereskedelemhez szükséges mozgásteret. Mivel nem tagozódtak be egyik helyi hatalmi elit erőterébe sem, könnyen likvidálható csoportnak tűntek a mindenkori politika számára. Ez a lehetőség egyébiránt elég gyakran valósággá is vált. Másfelől azonban a diaszpórában élő kereskedőcsaládok rokoni hálózata pótolni tudta, illetve áthidalta az ellenséges politikai régiók közötti általános bizalomhiányt.

A 16–17. században a kereskedelmi útvonalak erdélyi kapuiban, a hágók mentén találjuk az első nyomait az örmény bevándorlásnak. A legrégebbi ismert örmény sírkő felirata szerint Csíkszépvízen már 1573-ban éltek örmények.[80] Főként Székelyföld városhiányos, illetve ebből következően kereskedelemhiányos régióiban jelentek meg nagy számban örmények, így például Gyergyószentmiklóson, Csíkszépvízen, Görgényszentimrén, Petelén vagy Marosfelfaluban.[81] Egészen pontosan megjelenésük ezeken a településeken ütközött a legkisebb helyi ellenállásba. Mert például a Bukovina földrajzi kapuját elfoglaló Besztercén is megtelepedtek örmények, ám ott a helyi polgárság, aki maga is kereskedett, mindezt nem nézte jó szemmel. A konfliktus végül az örmények kiűzésével ért véget a 18. század legelején[82]

A fent idézett *middleman minority* szociológiai sajátosságaiból következik, hogy az erdélyi örmények migrációját nem lehet egyetlen évszámhoz kötni. Ugyanakkor fordulópontot jelentett 1672, amikor Apafi Mihály erdélyi fejedelem a Moldvából menekült örmények számára kereskedelmi szabadalomlevelet állított ki.[83] Az említett dokumentumra hivatkozva az erdélyi örmények betelepüléséről mind a mai napig a magyar honfoglalásra emlékeztető, az egyidejű letelepedést hangsúlyozó elbeszélési narratíva a legelterjedtebb. A letelepedés történeti emléke a népi mondavilágban összekeveredett a magyar honfoglalás mitológiájával:

„Jöttek, jöttek, ki tudja meddig, mikor a püspök azt mondta egyszer, hogy ez a hely éppen nekünk való lenne. (...) Bé is jöttek hét család, hét lovon. (...) A püspök a piac

[79] Köpeczi Béla: i. m. 807.
[80] Bogos Mária 1997: o. n.
[81] Pál Judit 2007: 28.
[82] Pál Judit (2006): Örmények Erdélyben a 18–19. században. In Őze Sándor–Kovács Bálint (szerk.) 2006: 27–38.
[83] Szongott Kristóf 1901: 98.

kellős közepébe csinált egy sátrat magának, a többi családok pedig, ki ahol kapott száraz helyet magának.”[84]

A mondába bekerült hét család a hét magyar honfoglaló törzs megfelelője, mint ahogyan a sátrak is inkább a magyar nemzetkarakterológiában meglévő nomád életformára, mintsem a „városépítő" örménységre utalnak. A sátor motívuma egyébiránt Csíkszépvíz megtelepedési mondájában is felbukkan:

„1642 év tavaszán egy reggel arra ébredtek a székelyek, hogy a jelenlegi örmény temető helyén – mely a Szakács családé volt, – sátrak vannak,– s jelentették is a katona részen való bíró Becze Ilyésnek.”[85]

A történettudomány jelen állása szerint a valóságban az örmény bevándorlást sokkal inkább a folyamatosság jellemezte, az ideiglenesség, illetve az állandó oda-vissza vándorlás Moldva, Erdély és Lengyelország között.[86] Jellemző, hogy az 1735-ös gyergyószentmiklósi összeírásban szereplő közel nyolcvan örmény családfőből huszonhat éppen Moldvában tartózkodott, illetve igen sokan csak néhány éve érkeztek Moldvából.[87] Mindez korántsem meglepő, hiszen gazdasági sikerüknek mindenekelőtt a mobilitás volt a záloga. Amikor a 17. század végén az Erdélyi Fejedelemség betagozódott a Habsburg Birodalomba, a továbbra is portai birtok Moldva irányába megnehezült az átjárás. Ez az időszak az örmény kereskedelem fénykora. A határ mindkét oldalán otthonosan mozgó örmények nem csupán árucikkeket, de híreket is szállítottak, illetve kémkedtek is.[88]

Az örmények betelepedése, amely, mint láttuk, a 16–18. századi korszak egészét végigkísérő folyamat volt, a 18. század elejére érte el azt a mennyiségi és minőségi határt, amin túl már nem egyszerűen vándorló, kereskedő csoportról, hanem egy új etnikai-társadalmi rend születéséről beszélhetünk. A választóvonalat az egyházi unió kérdéséhez köthetjük. Az Erdélyt megszerző

[84] Bányai Elemér: A beköltözés (népmonda). In Sas Péter (szerk.) (2008): *Örmények – Magyar írók novellái az örmény emberről*, Budapest, Noran Kiadó, 7–10.

[85] Bogos Mária 1997: o. n.

[86] Pál Judit 2006: 32.

[87] Garda Dezső 2007: 89.; Pál Judit 1997: 107.

[88] Kerekes Dóra (2007): Örmények a Haditanács szolgálatában. In Őze Sándor–Kovács Bálint (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II.*, Piliscsaba, 58–76.

Habsburg-ház a sokfelekezetű fejedelemség integrálását a katolikus hegemónia révén kívánta biztosítani. Ugyanakkor Róma közvetlen missziós munkája is rendkívül erős volt, amelynek végső célja az Örmény Apostoli Egyház „megtérítése", és ezen keresztül a Szentszék keleti kapcsolatainak a megerősítése volt. A Habsburgok kínálta unió fő célja nem a lelkek, hanem a lelki vezetők megnyerése volt, tehát a császári hatalom legitimációja. A Habsburg-ház által szorgalmazott uniók ezért rendszerint csupán formális egyesülést jelentettek, miközben meghagyták a keleti rítusú szertartásokat. Az örmények esetében azonban más volt a helyzet. Itt a Propaganda Fide Kongregáció közvetlen térítési munkája révén az uniált örmények teljes egészében beolvadtak a katolikus kulturális közegbe.[89]

A vallási unió tette lehetővé, hogy a 18. században az örmények helyzete stabilizálódjon. Kialakultak állandó lakóhelyeik Székelyföldön és városaik a volt királyi, kamarai birtokokon. A vallási unió kulturális asszimilációs hatását azonban nem szabad eltúlozni, hiszen az örmények életmódja, foglalkozása és származása jó egy évszádon át fenntartotta idegenségüket, illetve táptalaja volt a velük szemben alkalmazott diszkriminációknak. A „helybeli idegen" jelensége az európai kultúrában elsősorban a zsidóság kapcsán tematizálódott. Sombart szerint az idegen népeket nem kötik a helybeli tradíciók kijelölte gazdasági és morális önkorlátozások, ezért – főként a kereskedelemi haszonszerzésben – aránytalanul nagy előnyhöz jutnak.[90] A 18. századi közvélekedésre jellemző az alábbi idézet:

> *„Az örmények annyira távol esnek a lakosok gazdagításától, hogy (...) a magát cicomázni kedvelő női nemet hitelbe adott olcsó árucikkeikkel igen könnyen megzavarják, és oda juttatják, hogy végezetül eladósodnak, s oktalanul férjüket is vagy elborítják a sok tartozással meg azok évi kamatjával, vagy szép házaikat rendes díjért bérbe adva, mondhatni ajándékul odaadják."*[91]

[89] Kovács Bálint 2010; Nagy Kornél 2012.

[90] Sombart, Werner (1911): *Die Juden und das Wirtschaftsleben*, Altenburg.

[91] Benkő József (1777): *Transsilvania specialis.* Magyar kiadás: Erdély földje és népe. Második kötet: A székelyek földje. Fordította, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Szabó György. Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó, 1999., 206.

Az örmények és a helybeliek közötti konfliktusok Székelyföldön voltak a leghevesebbek, ahol az örményeknek nem sikerült önálló települést létrehozni. Garda Dezső meggyőzően mutatja be, hogy a székelység miként próbálta meg újabb és újabb rendelettel korlátozni az örmények gazdasági szabadságát és mozgékonyságát. A székelyek főként a vásározást, a kocsmatartást, a bőrkészítést és mészárszékek üzemeltetését nehezményezték. A helyi széki önkormányzat végül az örmények kiűzését helyezte kilátásba.[92] A befogadó társadalom és az örmények közötti ellentétek csak a 19. század első felében kezdtek alábbhagyni, párhuzamosan a helybeli iparosok gazdasági felemelkedésével és az örmények növekvő emancipációjával, illetve fokozódó beolvadásával.[93]

Miközben Székelyföldön a településeken belül alakultak ki éles feszültségek örmények és nem örmények között, addig Erzsébetváros és Szamosújvár esetében a szász önkormányzatiság jelentette a legnagyobb konkurenciát. Elsősorban a közepes szász kereskedelmi centrumok, így például Beszterce, Segesvár vagy Medgyes gazdaságára volt negatív hatással az örménység megjelenése.[94] A 18. század közepén az örményellenesség Samuel Brukenthal nagyszebeni kormányzó személyében a legmagasabb helyi vezetői szinten képviseltette magát.[95] Mivel az örményeknek mind a székelyekkel, mind a szászokkal komoly ellentéteik voltak, az Erdélyt alkotó három politikai nemzet (magyarok, székelyek, szászok) közül egyedül a magyar nemesség támogatására számíthattak. Nem véletlen, hogy Erzsébetváros és Szamosújvár a 18. század végétől a szabad királyi városi státusz megszerzésére irányuló próbálkozásaiban a Habsburg uralkodó mellett elsősorban a magyar nemesi rendek támogatására számíthatott.[96] Mindennek a kulturális következménye, hogy a két város örménysége számára a befogadó társadalom elsősorban a magyar nemesi rendet jelentette, ennek elvárásaihoz igyekezett igazodni. Egy korabeli kérvényükben írják, hogy a magyar nemzet az,

[92] Garda Dezső 1992: 20.

[93] Pál Judit 2003: 69.

[94] Köpeczi Béla: i. m. 44.

[95] Teutsch, Friedrich (1928): *Bilder aus der Kulturgeschichte der Siebenbürger Sachsen*, 1–2. kötet, Kronstadt, 169.

[96] Egyed Ákos (1995): „Az örmény kérdés az 1790–91-es erdélyi országgyűlésen." *Világtörténet*, 17. évf. 1995/ősz–tél. 19–22.

„akinek környékéiben lakunk, akiknek erkölcseit követni igyekszünk, öltözetét viseljük, törvényeivel élünk”.[97]

Az iménti áttekintésből látszik, hogy az örménység és a befogadó közeg viszonya már a 18. század elejétől kétféle utat járt be. Az egyik a székelyföldi út, ahol az örmény kolóniáknak nem sikerült függetleníteni magukat a helyi feudális önkormányzatiságtól, a másik a két szabad királyi város rendies autonómiája. Az első természetszerűleg intenzívebb kapcsolatot feltételezett a befogadó település szokásvilágával, egyben csekélyebb mozgásteret hagyott az önálló kulturális kódok megtartásához, illetve újak kialakításához. Másként fogalmazva Székelyföldön az örmény kultúra jóval nagyobb asszimilációs nyomásnak volt kitéve, beleértve ebbe az építőtevékenységet is. A szabad királyi városok esetében a helyi közösségek mozgástere nagyobb volt ugyan, de közel sem korlátok nélküli. Az örmények konkurenciáját érzékelő szász kereskedővárosokkal szemben csak erős politikai koalícióval lehetett felvenni a versenyt. Az egyik ilyen koalíciós partner a magyar nemesség, a másik a Habsburg-ház volt. Mindkét stratégiai hatalmi partner kihatott az örmények építkezésére. A nemesség úgy, hogy lakásmintát kínált a leggazdagabb családok számára, a Habsburgok pedig úgy, hogy a katolikus ellenreformáció művészeteként megjelenő barokk stílus gyors átvételére motiválták az örményeket.

A 19. század folyamán mind a szabad királyi városokban, mind a két székelyföldi településen az örmény identitás a modern magyar nemzettudat részévé vált. Ezzel együtt természetesen továbbra is kimutathatók különbségek a kolóniák között. Ám ezek a különbségek egyre kevésbé a Bécshez, mint inkább a Budapesthez való viszonyban érhetők tetten.

A 19. századot kettős mozgás irányította. Egyrészt az örménykép korábbi negatív felhangjai visszaszorulnak, másrészt az örmények etnikai-társadalmi különállása fokozatosan gyengül, majd a századfordulóra szinte teljesen megszűnik. A folyamat már a század elején megindul. Ekkortól az örménység vezető rétege – élve az emancipáció révén megnyíló földbérlet és a földtulajdonszerzés kínálta lehetőségekkel – a Dél-Alföldre költözik. Míg korábban csupán néhány kereskedő és kézműves szakma (mindenekelőtt a bőrfeldolgozás) kínált megélhetést és gazdasági felemelkedést, addig a 19. században jó

[97] Idézi Pál Judit 2007: 87.

néhány családnak sikerült földbirtokosként a magyar feudális rend középső és felső pozícióiba kerülnie. Az ötvenhárom nemesi címet nyert örmény család közül a Karácsonyiak, a Dánielek és a Jakabffyak a legsikeresebb földszerzők.[98]

„Erdélyben a hagyományos örmény foglalkozások – marhakereskedelem, bőrkereskedelem – elveszítik jelentőségüket, ehelyett az örmények új foglalkozási ágakban próbálnak elhelyezkedni, ami megrendíti a családi tradíciókat."[99]

Az elit beolvadásánál és részbeni elvándorlásánál is nagyobb horderejű volt a helybeli középrétegekben bekövetkezett foglalkozásváltás. Noha nem csupán az örmények dolgoztak fel bőrt Erdélyben, esetükben meghatározó foglalkozási-etnikai jellegzetességgé vált ez a szakma. Ezért is érintette érzékenyen a kolóniákat a 19. század textilipari forradalma, amelynek hatását súlyosbította Erdély Monarchián belüli kedvezőtlen gazdasági helyzete. A Monarchia ipari átalakulásának gócpontjai ugyanis a Lajtán túl koncenrálódtak, és ezt a helyzetet a belső vámok kialakításával is igyekeztek fenntartani.[100] Az örmény kolóniáknak a 18. században megfigyelhető rendkívül dinamikus gazdasági fejlődése éppen azzal egy időben fulladt ki, hogy sikerült teljes jogú rendi státuszt szerezniük. Az asszimiláció így gazdasági menekülési útvonal is volt, hiszen új lehetőségeket, a földszerzést és az állami hivatalok betöltését tett lehetővé. Utóbbi az után vált igazán erőtejessé, hogy az 1867-es kiegyezéssel a kiépülő magyar államiság hivatali apparátusa új státuszok sokaságát hozta létre.

„Két és fél évszázad alatt a beolvasztó és átalakító munka tehát végbement, s ma már ez a faj éppen annyira magyar, legtelivérebb bennszülött. S éppen annyira nem él kereskedői szellem benne, mint a magyarban, s előítéleteiben, jó és rossz tulajdonságaiban is hozzáidomult a mintaképhez."[101]

---

[98] Tóth K. József 2007: 133.
[99] Kali Kinga 2008: 518.
[100] Pál Judit 2007: 89.
[101] Bányai Elemér (2008): Egy népfaj pusztulása. In Sas Péter (szerk.): *Örmények – Magyar írók novellái az örmény emberről,* Budapest, Noran Kiadó, 483.

Bányai Elemér 1905-ben úgy vélte, hogy a folyamat nem állítható meg, és a jövőben valószínűleg el fog tűnni a származástudat is. Írta ezt akkor, amikor az armenizmus éppen a származástudat erősítése révén próbálta meg mozgósítani az asszimilálódó örmény közösséget. Mivel a nyelvében, vallásában, részben felekezetében és szokásaiban beolvadt örmények számára az eredet volt az egyetlen identitásképző elem, a 20. századi Szamosújvár és Erzsébetváros szellemi élete erősen múltba zárkózó lett. Persze általában is jellemző volt a korra a historizmus, ám a két város esetében ennek különös jelentőséget adott, hogy a kapitalista átmenet mindkét településen relatív pozícióvesztést okozott, ellentétben például Gyergyószentmiklóssal, amely a 20. század legelején élte történeti urbanizációjának legdinamikusabb évtizedeit. A 19–20. századi „Szamosújvár-diskurzust", amely bizonyos értelemben az örmény diskurzussal volt egyenlő, végigkíséri a fénykor-hanyatlás kontrasztja. A fénykor a 17–18. század gazdasági dinamizmusának az ideje, amivel szemben a századforduló mérsékelt sikerei (sikertelenségei) állnak. Szongott a dicső múlt megidézését még felrázó, mozgósító erőként alkalmazta, de a huszadik századra csak a hanyatlás puszta konstatálása maradt meg belőle.

„Azért városunk, ha csak egy futó pillantást is vet vissza fényes múltjára, nemes önérzettel elmondhatja, hogy »Exegi monumentum aere perennius« (ércnél maradandóbb emléket állítottam magamnak)."[102]

„Beteljesült rajta a városi sors: elpuhult, vitalitása megcsappant." „A pompás barokk katedrális, mely a 18. század közepétől kezdve az ónémet dómokhoz hasonlóan évtizedeken át épült, tízezres tömeget tudna befogadni, s nem a mai négyszázas gyülekezetet. Alszik, de nem álmodik Szamosújvár."[103]

A 19. század építészetének értékelésére mind a mai napig rányomja bélyegét a hanyatlás toposza. Pedig a kérdést elfogulatlanul vizsgálva ez a korszak rendkívül érdekes urbanisztikai átalakulásokat hozott, még akkor is, ha jelentősége nem hasonlítható az örmény barokkéhoz. Ám ettől még beszédes lenyomata

[102] Szongott Kristóf 1901–1903, 3. kötet: 274.
[103] Aldobolyi-Nagy Miklós 2007: 25., 37.

marad a magyar-örmény identitásnak, illetve általában a városok új, állami adminisztráció meghatározta szerepkörének.

3.3. Az örmények száma és rétegzettsége

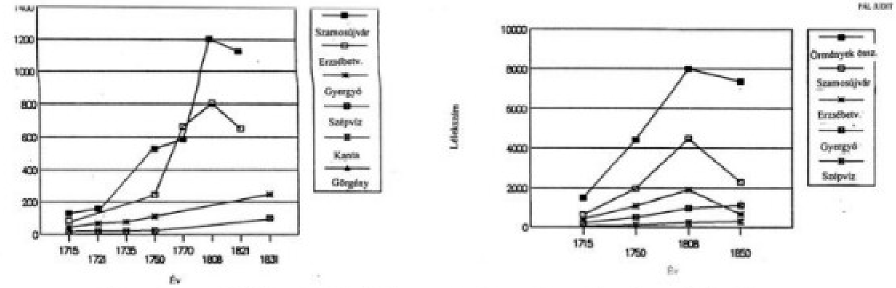
Az örmények beolvadásából következik, hogy sokkal nehezebb arra a kérdésre válaszolni, hány örmény élt a 19. század végén Erdélyben, mint a 18. században. Ennek módszertani oka, hogy míg a 18. században az örményeket – mint idegeneket – külön írták össze, addig az 1860-as évektől csak az anyanyelv és az egyházi hovatartozás alapján következtethetünk számukra. A beolvadás előrehaladtával aztán ezek az adatok is egyre inkább érvényüket vesztik. Hasonló a helyzet az örmény társadalom belső rétegzettségével. Az örmények mindenhol vegyesen éltek más nemzetiségűekkel. A 19. század második felétől rendelkezésre álló modern népszámlálási adatok azonban csak településsoros bontásban készültek. Az összesített számsorok birtokában pedig csupán feltételezésekkel élhetünk az örmény városrészek belső tagozódásáról. A következőkben főként Pál Judit 1997-es tanulmányára támaszkodva igyekszünk vázlatos képet adni az örmények főbb szociológiai adatairól.[104] Az ő megállapításait egészíti ki a József-kori népszámlálás néhány jellemző adatsora, illetve az 1910-es magyarországi népszámlálás alapján megrajzolható foglalkozási és etnikai helyzetkép.[105]

Ami biztosan állítható, hogy az örmények száma már a kezdetekkor jóval alacsonyabb volt, mint azt a 19. század történetírása láttatta. Szemben a történeti munkákban a legutóbbi időkig felbukkanó, háromezer családról szóló legendával, a 17. század végén „tömegesen megjelenő" örmények legfeljebb tizedannyian lehettek.[106] A következő évszázadban a számuk folyamatosan növekedett, majd az 1800-as évektől kezdve (az örmény központokban legalábbis) csökkeni kezdett.

[104] Pál Judit 1997.

[105] *A magyar Szent Korona országainak népszámlálása 1910.* Budapest, M. K. Központi Statisztikai Hivatal, 1913.; Dányi Dezső–Dávid Zoltán (1960): *Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787).* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal; Dányi Dezső (1992): *Az 1850. évi erdélyi népszámlálás.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal (a továbbiakban: KSH).

[106] Pál Judit 1997: 107.

Örmény családok számának és az örmény népességnek az alakulása
Forrás: Pál 1997: 109-110.

Pál tanulmányában arra is kitér, hogy az említett településeken belül milyen arányt képviseltek az örmények. Eszerint a másfél évszázados tendenciát szemlélve megállapítható, hogy az örmény városok kezdettől fogva vegyes lakosságúak voltak. A különbség csak az, hogy míg Szamosújváron és Erzsébetvárosban a 18. században az örmények abszolút többséget alkottak, a lakosság mintegy 50–70 százalékát, addig Gyergyószentmiklóson és Csíkszépvízen alig 15–25 százalék között mozgott a részarányuk.[107]

A létszám kritikus elemzésén túl Pál arra is rámutatott, hogy az örmény társadalom közel sem volt olyan homogén, mint azt az armenizmus sugallta. Noha kétségtelen, hogy gazdasági súlya miatt a kereskedőréteg kiemelt fontosságú volt, a valóságban e kereskedőrétegen belül is óriásiak voltak a különbségek, nem beszélve az életmódjukban erősen eltérő kézművesekről, akik főként a bőrfeldolgozásban voltak érdekeltek. Ennek a belső rétegzettségnek a jelentősége annál fontosabb, mivel már az 1750-es években is eltérően alakult a négy központ foglalkozási struktúrája.

> *„mindenik településnek megvannak a sajátos vonásai. A legkiegyensúlyozottabb a foglalkozási szerkezet Szamosújváron, ott találjuk a legtöbb mesterség képviselőjét is. Gyergyószentmiklóson a tímárok, Erzsébetvároson és a kisebb településeken a kereskedők és kalmárok vannak többségben. Mindenhol a marhakereskedők alkotják a legvagyonosabb réteget, közülük átlagban a szamosújváriak, gyergyószentmiklósiak*

[107] Pál Judit 2007: 111.

(...) fizetik a legtöbb adót. A kézművesek közül a gyergyószentmiklósi tímárok emelkednek ki mind számarányukat, mind anyagi helyzetüket tekintve."[108]

A hosszú idézet azért volt szükséges, mert rávilágít a kolóniák között a legelső időktől meglévő különbségekre. A különbségek később csak tovább erősödtek. A kép pontosítása érdekében érdemes utalni az 1785–89-es első magyarországi népszámlálás adataira is.

2. táblázat: Az örmény városok statisztikai adatai az első magyarországi népszámlálás idején
Forrás: Az első magyarországi népszámlálás 1784–1787. Budapest (1960).

	Házak	Családok	Népesség (de jure)	Lakóhelyétől távol	Idegen	Népesség (de facto)
Erzsébetváros	498	716	3398	131	65	3332
Szamosújvár	583	686	4459	148	88	4399
Gyergyószentmiklós	236	463	2366	46	8	2328
Csíkszépvíz	69	97	526	18	9	517

Kétségtelen, hogy mind a négy településen vannak olyan közös vonások, amelyeket a friss, egy-két generációs bevándorlás okoz. A másik oldalon azonban a különbségek is érzékelhetőek, amelyek a 19. század sajátos helyi társadalmi struktúráját vetítik előre. Az akkoriban frissen lezárult bevándorlásra jellemző adat a jogi státuszok bizonytalansága, valamint a vándormozgalomra utaló kategóriák magas száma. Így például mindenhol feltűnően magas számokat találunk az idegenek, a távol levők és az egyéb kategóriába sorolt rublikákban. Feltehető, hogy e kategóriák kiugróan magas számait az örményeknek köszönhetjük. Az azonban már a jövőbeli különbségek irányába hat, hogy míg Erzsébetvárosban és Szamosújváron komoly egyházi klérus működött, addig a székelyföldi kolóniákon csak néhány papot találunk.

Jelen írás keretei között nincs mód végigkövetni a beolvadás egyes lépcsőfokait a 19. század folyamán, de nem is szükséges. A városépítés ciklusai ugyanis eleve hosszú lefolyásúak, így elegendő a folyamat végeredményére,

[108] Pál Judit 1997: 119.

a századfordulóra vetni egy rövid pillantást. A korszak kiemelését indokolja, hogy ezekben az évtizedekben jelentősen átalakultak a 18. században lefektetett városképek. Mint utaltunk rá, az 1910-es statisztika alapján csak következtetni tudunk az asszimilálódott örmény népesség rétegzettségére.

Mindenekelőtt érdemes feltenni a kérdést, vajon hányan lehettek azok, akik a 19–20. század fordulóján valamilyen formában magukat magyar-örménynek tartották. Szongott Kristóf becslése szerint az örmény származásúak száma mintegy 10–15 000 fő lehetett, ami az akkori ország lakosságának egy ezrelékét sem tette ki.[109] A statisztikailag valamiképpen megfogható adatok ennél is szerényebb képet mutatnak. Az örmény anyanyelvűek és/vagy az örmény katolikus plébániákhoz tartozók 2000–4000 főt tettek ki.[110] A két adat közül számunkra az egyházi hovatartozás a fontosabb, hiszen az örmény plébániák fogták össze leginkább a kolóniákat. Eszerint például Szamosújváron 1850-ben még a lakosság többsége az örmény egyház tagja volt, míg 1910-ben mindössze tizenöt százalék.[111] Mindez abszolút számokban azt jelentette, hogy az eredetileg kétezres közösség megfeleződött. Az örmény plébániák vesztesége a többi településen is hasonlóképpen alakult. A 19. század közepén körülbelül hétszáz fős erzsébetvárosi, kilencszáz fős gyergyószentmiklósi és háromszáz fős szépvízi eklézsia az 1910-es évekre tagjainak felét elvesztette.[112]

Szamosújvár esetében tudjuk, hogy a jelenség hátterében a természetes szaporulat drasztikus csökkenése mutatható ki. Itt a születések-elhalálozások végösszege az 1840-es évek óta negatív előjelet mutatott, évtizedenként átlagosan száz fővel apasztva az egyházközséget.[113]

Az örménység visszaszorulásában többféle tényező játszhatott szerepet, úgymint az elvándorlás, a születésszám-korlátozással járó polgárosodás és az asszimiláció. Érdekes lenne részletesebb kutatásokban is megnézni, hogy a statisztikai adatok fényében milyen folyamatok rekonstruálhatók a 19. század végén, 20. század elején. Ezzel kapcsolatban Csíkszépvizet érdemes kicsit közelebbről megvizsgálni. Itt ugyanis a fél évszázad alatt bekövetkezett népességfogyás legnagyobb részét megtaláljuk a környező településeken. Egy 1927-es

---

109 Idézi Tóth K. József 2007: 135.

110 Uo.

111 Varga E. Árpád (1998–2002): *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. Népszámlálási adatok 1850–2002 között*, 1–4. kötet, Csíkszereda, Pro-Print.

112 KSH 1910

113 Aldobolyi Nagy Miklós: i. m. 42.

plébániai összeírás szerint az akkor 139 fős csíkszépvízi gyülekezet mellett főként Csíkszeredában és a Gyimesi-szoros falvaiban találunk örményeket, akiknek a száma a kisebb falvakban élő töredékekkel együtt eléri az anyaközségben regisztráltakét.[114] Érdemes felhívni a figyelmet arra is, hogy míg a csíkszépvízi egyházközségben sok az egyedülálló, addig a környező településeken a családosok vannak többségben. Feltehető tehát, hogy a vállalkozó kedvű fiatal és középgeneráció kirajzását rögzítették a hivatkozott adatok. Ezt erősíti meg az is, hogy Csíkszereda mellett, amely megyeszékhelyként a megye kereskedelmi életét is magához vonzotta, éppen a frissen kiépülő vasút mellett fekvő gyimesi falvak azok, ahol az 1910-es években feltűnően nagy számban találunk kereskedő népességet.[115] Mindez megerősíti a helyi emlékezetben fennmaradt történeteket, miszerint a szépvízi örménység nem olvadt be a parasztfalu társadalmába, hanem kereskedői szakmáját megtartva átköltözött a forgalmasabb falvakba, városokba. Ez azonban a folyamatnak csak egyik szegmense. Az 1900-as években körülbelül háromszáz fős csíkszépvízi örmény diaszpóra egy jelentős része biztosan nem kereskedéssel foglalkozott. A kereskedők száma az eltartottakkal együtt sem érte el a nyolcvan főt, ráadásul ebben a számban a nem örmények is szerepelnek.[116] A helyben maradt örmények többsége tehát vagy felfelé mobilizálódott és a hivatali apparátusban, valamint a szabad értelmiségi pályákon helyezkedett el, vagy – és inkább ez lehetett a jellemző – kézművesként kereste kenyerét. A kézművesség azonban a falu társadalmában nem nevezhető kizárólagos örmény specialitásnak. Az örmény-székely kézműves családok vegyes házasságairól nincsenek ugyan adataink, de a számok alapján arra kell következtetnünk, hogy az örmény plébánia híveinek apadásában a beolvadásnak is jelentős szerepe lehetett.

A beolvadás még inkább egyértelmű a közeli Gyergyószentmiklóson, amely – regionális központ lévén – jóval élénkebb kereskedelmi életet élt. A kereskedelemből élők aránya itt sem jelentős (4%), ám rögtön hozzá kell tenni, hogy a város 85 000 holdas közigazgatási határában hozzácsatolt falvakat is találunk.[117] Érdemesebb tehát az abszolút számokat nézni. Eszerint a városban 178 család élt kereskedelemből, amely megelőzi a szomszédos megyeszékhely,

[114] Garda Dezső 2007: 75.
[115] KSH 1910.
[116] Uo.
[117] Uo.

Csíkszereda kereskedelmi aktivitását is, igaz, nem jelentősen. A gyergyószentmiklósi kereskedelmi életben azonban ekkor már nem az örmények, hanem az ő szerepüket részben átvevő zsidók a legaktívabbak.

A kereskedelemből élők aránya mellett a városiasodásra jellemző foglalkozási szerkezet további sajátossága a közszolgálatban, illetve a szabad értelmiségi pályákon lévők jelentékeny száma. Gyergyószentmiklós azonban e tekintetben a székelyföldi régió legfalusiasabb kisvárosának számított. Ha csak a számokat nézzük, elvileg megtörténhetett, hogy a kereskedelem és az értelmiségi pálya szívta fel a helyi örménységet. Ha azonban arra gondolunk, hogy a helyi örmények között már a 18. században is a tímárok voltak többségben, valószínűbb, hogy az örmény származásúak zömét a századfordulós városka népes kisiparos rétegében érdemes keresnünk.

Miközben a két székelyföldi kolónia kezdettől fogva kisebbségi helyzetben volt, ami önmagában is erős asszimilációs nyomást jelentett, Erzsébetvárosban és Szamosújváron csak a polgári átmenet és az ezzel járó rendi kiváltságok megszűnése indította el az asszimilációt. A 19. század közepén Erzsébetvárosnak még jó egyharmada, Szamosújvárnak pedig a fele az örmény plébánia híve volt.[118] A beolvadás ezután igen jelentős lehetett. Erre utal, hogy Erzsébetvárosban a katolikus hívek száma évtizedenként körülbelül annyi lélekkel gyarapodott, mint amennyien az örmény katolikus eklézsiáról hiányoznak. Emellett azonban jelentős elvándorlást is jeleznek a számsorok. Szamosújváron a katolikus plébánia híveinek a száma jóval lassabban gyarapodott, mint azt az örmények átiratkozása indokolná.

Szamosújvár és Erzsébetváros századfordulón tapasztalható foglalkozási struktúrájában nem fedezhetjük fel a hagyományos örmény foglalkozások, főképp pedig a kereskedelem kiemelt jelentőségét.[119] Elképzelhető lenne, hogy az örmények a 19. század végén a kereskedelemből a hivatali pályák felé mobilizálódtak, mint azt az armenológiai irodalom sugallja. Ám a közszolgálatban és a szabad értelmiségi pályákon dolgozók 10–13 százalékos aránya sem tűnik magasnak. A források alapján még abban sem lehetünk biztosak, hogy a kereskedő-értelmiségi pályákon belül az örmény származásúak lettek volna a meg-

118 Varga E. Árpád: i. m.
119 KSH 1910.

határozóak. Egy Erzsébetvárosról fennmaradt visszaemlékezés legalábbis kérdésessé teszi ezt az elgondolást:

„Mikor (az) 1862. évben pályámat itten megkezdettem (...) a város élén és a kereskedelem terén kizárólag örmény férfiak működtek. A hivatalnokok között idegen ajkú egy sem volt. A kereskedők között egyetlen szász ember (Schmidt András) mozgott, s az iparosok közül csak egy borbély, Krauss és egy pékmester volt szász nemzetiségű. Ma (az) 1910. évben: a városi tanácsnál csak 3-4 törzsökös örmény, a kereskedők között kettőt találok csak. Az iparosok nagyobb része szász és a városi házaknak - különösen a piac terén - nagy része szászok kezén van."[120]

A két város századfordulós társadalomrajzának legmarkánsabb vonása az etnikai átrendeződés mellett a katonaság markáns jelenléte volt. Különösen Erzsébetváros katonai jellege feltűnő. A tisztikar a korabeli viszonyok között az Osztrák-Magyar Monarchia társadalmi kötőerejét fejezte ki, azt az etnikai és vallási hovatartozástól független kulturális kohéziót, amely az élet egyéb területein előrehaladó nemzeti mozgalmak ellenében az első világháborúig összekötötte a Duna menti monarchia népeit.[121] A *military culture* kifejezés nem a hatalom fegyveres kényszerítő erejére utal, hanem arra az egységes életmódmintára, amelyet a tisztikar képviselt a birodalom minden pontján, és amelyhez a polgárság, köztük az örmény polgárság is idomult. Mindennek eredményeként a történetileg zárt, vagyonfelhalmozó, a klasszikus kapitalista szellemet képviselő kereskedő mentalitás elhalványult:

„Jó polgárok voltak, szépen öntudattal, pompázatosan tudtak élni. (...) Sajnos, a kifinomodott kereskedelmi érzéket nem tudták átadni, sőt, inkább őket mérgezte meg a kiegyezés utáni sok-sok társadalmi betegség: úrhatnámság, rangkórság, tódulás a hivatalnokpályák felé, üres politizálás, hazug neobarokk szemlélet."[122]

---

120 Naplórészlet. Közli Tóth K. József: http://www.magyarormeny.hu/index.php?apps=ormenyek&article=26 (2018. 05. 11.)

121 Cole, Laurence (2014): *Military Culture and Popular Patriotism in Late Imperial Austria*, New York, Oxford University Press.

122 Aldobolyi Nagy Miklós: i. m. 50.

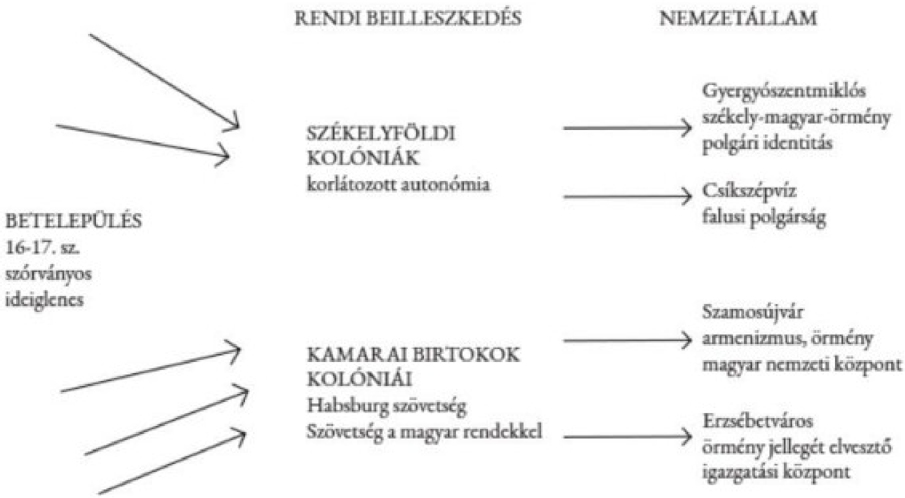
Nem érdemes részleteiben elemezni a vitát, amely a korabeli magyar polgárosodás visszásságairól szól, csupán azt fontos érzékeltetni, hogy a Szamosújváron és Erzsébetvárosban koncentrálódó örménység etnikai foglalkozási sajátosságának, tehát a kereskedelemnek és a kézműiparnak továbbvitele helyett a polgári pályák felé fordult. Ráadásul a polgárság, mint társadalmi réteg a nagyvárosok felé gravitált, ami az örmények migrációját is befolyásolta, és hozzájárult a nagyvárosi örmény közösségek, így a kolozsvári vagy a budapesti kialakulásához. Mindez óriási különbség a székelyföldi fejlődéshez képest, amely szerényebb alapokról indult ugyan, de a 19. század végén igen jelentős lokális felívelési szakaszon ment keresztül. A Gyergyószentmiklósra jellemző konjunktúra a hanyatló rendi városokkal ellentétben erős vonzerőt gyakorolt a modern értelemben vett polgárságra.

3.4. Az integrációs modell

A következőkben az örmény városépítészet keretnarratíváját az integráció egyes lépcsőfokain keresztül határozzuk meg. A 18–19. század bő két évszázada alatt az örmény építészet vizsgálati tárgya az örménység fogalmának változásával együtt módosul. Ám nemcsak az örmény etnikai tudat változását kell figyelembe venni, de az építészeti források jellegét is. Általános törvényszerűség, hogy az időben fiatalabb építészeti rétegek részletesebbek, míg visszafelé haladva egyre szűkül a vizsgálati anyag. Mindez vonatkozik az épületek számára éppúgy, mint azok jellegére. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a maga korának csúcstechnológiáját képviselő barokk palota bontása kisebb valószínűséggel következik be, mint egy mellette álló szerény sár- vagy faházé. Ha ezt nem vennénk figyelembe, fennállna a veszélye annak, hogy a ma álló emlékek alapján túlbecsüljük a 18. század minőségi eredményeit. A modellt befolyásoló másik építészeti törvényszerűség szintén az időtállóság szerepével függ össze. Eszerint a településképet alkotó három alapvető szintnek, a teleknek, az épületnek és a díszítménynek más-más a megújulási ideje.[123] Az első szint kétszáz év alatt jóformán változatlan maradhat, miközben a generációkat kiszolgáló épületállomány kétszer is lecserélődhet, nem beszélve a felületkezelés (vakolat, tető)

[123] Hassler, Uta (Hg.) (2011): *Langfriststabilität,* Zürich, ETH.

évtizedekben mérhető megújítási ciklusairól. Az örmény városok építészeti alapjai az 1700-as évek elejéig nyúlnak vissza. Az első szilárd építészeti réteg a 18. század közepétől a 19. század elejéig alakult ki. Külön érdekesség, hogy a száz éves ciklus végére, tehát a századfordulóra eső megújítási hullám egybeesett a magyar-örmény identitás kialakulásával.

Az örmény telepek és identitások alakulásának fázisai

Az iménti szempontok figyelembevétele mellett a kutatás a városok építészeti fejlődését három nagy korszakra osztja fel:

(1) Az első a betelepülés, másképpen diaszpórák kora, amely a 17. század végétől a 18. század közepéig tart. Ebben az időszakban az örmény kolóniák helye is bizonytalan, gyakori a mobilitás, ami nem kedvez az építészeti tevékenységnek. A korszak építészeti eredménye még nem annyira a városképben, mint inkább a hely birtoklásában keresendő: a telek megvásárlásában, az utcák kijelölésében, illetve – magasabb szinten – az első templom, templomok felépítésében. Természetesen mindez nem zárja ki, hogy ne épültek volna lakóházak is, ám ezek még kezdetlegesek, amit jól jelez, hogy a 20. századra alig maradt fenn egy-egy képviselőjük.

(2) A második korszak a városépítés tulajdonképpeni aranykora, amely a szabad királyi városi rang, illetve a rendi jogok megszerzésének folyamatát kíséri végig a 18. század közepétől az 1848-as polgári forradalomig. Ebben az időszakban a késő feudális viszonyok között fejlődő város, illetve településrész világosan elkülönül környezetétől. A határ örmény és nem örmény között világos, jogi formában rögzített. Mindemellett az örménység gazdasági ereje ekkor a legjelentősebb. Mind a templomépítészet, mind a polgári építészet virágkorát éli, kialakulnak a ma is látható városképi sziluettek.

(3) A harmadik, szűk évszázadnyi periódus az identitásváltás időszaka. A települések, településrészek örmény jellege elhalványul, illetve, ha meg is marad, az már nem etnikai-rendi, hanem osztályjellegében üt el környezetétől. Az örmény építészet belesimul a paraszti-polgári, falusi-városi építészet kettősségébe, utóbbinak egy lokális változataként. Az örménység anyagilag instabil rétegei beolvadnak a helybeli társadalomba, a polgári középosztályra pedig egyre nagyobb vonzerőt gyakorolnak a nagyvárosok. Az örménység etnikai zárvány jellege megszűnik, ezzel együtt pedig a városok örmény jellege is elhalványul: egy, az erdélyi településekre általában is jellemző sokvallású, soknemzetiségű városképnek adva át a helyét.

Az integrációs modellnek a hasonlóságokon túl az egyes örmény telepek különbségeit is magyaráznia kell. Látható például, hogy az első korszak eredménye, a telekvásárlás, csak a későbbi szabad királyi városokban történik meg, mint ahogyan a második korszak látványos építészeti fejlődése is jórészt ezekhez a városokhoz kötődik (Erzsébetváros, Szamosújvár). Ugyanakkor a 19. század végének magyar-örmény identitása éppen ott tudott alkalmazkodni a kor kívánalmaihoz, ahol korábban korlátozottak voltak a rendi kiváltságok, tehát a székelyföldi kolóniákban. Ám még ezen belül is óriási a különbég a falusias Csíkszépvíz és a regionális kisváros, Gyergyószentmiklós között. Előbbi rendkívül erős vándorlási veszteségével szemben Gyergyószentmiklós viszonylag dinamikus társadalmi közeget tudott kínálni a felfelé mobilizálódó családoknak.

A négy település 19. század végére kialakult sziluettjét felfoghatjuk az integrációs fázisok morfológiai lenyomataként is. A négy település építészeti arculatának különbözősége éppen abból adódik, hogy az iménti három korszak

volumenében és arányában is másként manifesztálódott. A különbségek némely esetben olyan nagyok, hogy pusztán formai szempontból aligha beszélhetünk örmény építészetről vagy városépítészetről. Ha azonban az integrációs modell felől közelítünk, úgy az örmény kisebbségi identitás, mint háttérváltozó egységbe rendezi a vizsgált építészeti anyagot.

4. Szamosújvár: az örménység beilleszkedése és városépítészeti modellje

Mint arra az előző fejezetekben rámutattunk, a négy erdélyi örmény kolónia közül kétségtelenül Szamosújváré az elsőség. A másik három helyszín örmény volta a legtöbb esetben a szamosújvárihoz hasonló jelenségek felbukkanását jelenti. Szamosújvár kiemelt tárgyalását emellett indokolja a rendelkezésre álló gazdag szakirodalmi forrásanyag is, amely alapján az integrációs modell is finomítható. Mindenekelőtt – köszönhetően a környék fejlett kőfaragó műhelyeinek – a barokk megjelenése előtt is komoly építészeti értékek jöttek létre, így a második korszakot jelentő virágkort legalább két részre oszthatjuk.

1. A diaszpórák kora az 1710-es évekig tart, a besztercei örmény diaszpóra áttelepüléséig.

2.1. A városépítés korának első szakasza, a városalapítás, a 18. század közepén beálló stílusváltásig ível. Jellemzője a környéken még élő építészeti hagyományként jelen lévő, késő középkori eredetű építészeti gyakorlatok átvétele.

2.2. A városépítés korának második szakasza írja le a barokk Szamosújvárt, a város igazi fénykorát. A 19. század első negyedéig tartó időszakban Bécshez (illetve az örökös tartományokhoz) való kötődés feltűnő, de a regionális minták is tovább élnek.

3. Az identitásváltás időszakában ismét a regionális, helyi szokások váltak meghatározóvá. A regionális hatás egyrészt a környék népi építészeti hagyományainak beszivárgásában, másrészt a vidékies eklektika térnyerésében öltött testet.

Természetesen az említett korszakok nem válnak el egymástól oly élességgel, mintha egymásra rakott papírlapok lennének. A vernakuláris építészeti hagyományok például mindvégig erősen hatottak. Így például az osztrák barokk díszítőmintákat átvevő Szamosújvár házainak hosszanti alaprajza a helyi népi építészettel közösen fejlődött, a szárazkapuk pedig a szász befolyásra utalnak. Mindemellett nem szabad elfeledni, hogy a szamosújvári lakóházak egynémely jellegzetessége – tágas pinceszint, nagy teherbírású, hatalmas

padlástér – nem írható le a mintaátvétel fogalmával, hanem a kereskedő népesség tárolási igényeiből eredeztethető immanens fejlődéssel van dolgunk.

4.1. A diaszpórák kora

Az „alapított barokk város" fogalma olyannyira uralja a városról alkotott képzeteket, hogy a diaszpóra korszakát rendszerint nem is szokás Szamosújvár építéstörténetéhez sorolni. Ennek talán az is oka, hogy ez a korszak még messze nem a barokk jegyében telt, és sokkal inkább a helyi minták adaptációjáról szólt. Az alapítás korának számtalan jellegzetessége – mint például a házak alaprajza, de még a főtér léptéke is – ennek az átmeneti időszaknak az eredményeként született meg.

Ismeretes, hogy az erdélyi örménység megtelepülése egy hosszabb migrációs folyamat eredménye, amelyet az elmúlt évtizedek történeti kutatásai meglehetősen jól dokumentáltak.[124] Számunkra ebből annyi a lényeges, hogy a 18. század előtt az örménység rendi értelemben egységes nációként (*compania*), de számtalan településen szétszóródva élt. Gazdasági értelemben mindenekelőtt a korabeli erdélyi társadalom hiátusára, a távolsági cserekereskedelemre specializálódtak.[125] Kereskedelmi lerakatot elvileg az élénk vásáros centrumokban lett volna érdemes létesíteni. A városok hagyományos kereskedő rétegei azonban nem látták szívesen az örmények konkurenciáját, és rendszerint eredményesen akadályozták meg az örmények letelepedését.

Az örmény kereskedők ezért rendszerint mezővárosokban, falvakban és kincstári koronabirtokokon éltek. A 17. században csupán egyetlen jelentősebb városban találunk örmény kolóniát, Besztercén. A besztercei örmény kolónia képezte ugyanakkor a szétszóródott örménység elitjét.[126] Szamosújvár

---

[124] A századfordulón meggyökerezett tézis, miszerint az erdélyi kolonizációt a moldvai Duka vajda 1671-es megtorlásai kényszerítették volna ki, csak részben felel meg a valóságnak, és jórészt a nemzeti „mártíromság" felnagyítását szolgálja. A Kárpátok előterében élő örmények Erdélybe való beszivárgása jóval az említett dátum előtt megkezdődött. Főként az „általuk jól ismert szorosok" közelében igyekeztek megvetni a lábukat, így Gyergyószentmiklóson, Csíkszépvízen, Görgényszentimrén, Petelén, Marosfelfaluban, Ebesfalván, Besztercén. Részletesen lásd: Pál Judit 2005.

[125] Meg kell azonban jegyezni, hogy az örmények nemcsak kereskedtek, de ipart is űztek, olyan tevékenységet tehát, amely jól működő helyi céhes hagyományokat sértett. Nem véletlen, hogy a leghevesebb ellentét ezen iparág körül bontakozott ki.

[126] Szongott Kristóf 1901–1903: 272.

felvirágzása nagyrészt annak köszönhető, hogy 1712 után ez a vezető réteg áttelepült az akkor már papíron létező, de még ki nem épült Szamosújvárra. Másfelől látni kell, hogy Beszterce orientációs hatását nem szűkíthetjük le az 1712-es év utáni időszakra. Szamosújvárt ugyanis nem a besztercei örmények népesítették be. Besztercén mindössze 22 örmény lakott, miközben Szamosújváron 1716-ban már 130 családról tudunk .[127] A két város közötti formai hasonlóság mellett azonban nem mehetünk el szó nélkül. A szamosújvári főtér formája és léptéke (kb. 160 x 110 m) éppúgy Besztercét (200 x 120 m) idézi, mint az azt körbeölelő, párhuzamos (rostos) alapszerkezetű utcakiosztás. Természetesen azzal a nem lényegtelen különbséggel, hogy Beszterce a 17. században már fél évezredes történetet tudhat maga mögött, így utcáinak vonalvezetése a nőtt városok jegyeit viseli magán. Szamosújvár alapszerkezete így inkább tűnik Beszterce „javított" változatának: egymással párhuzamos főutcák és az azokat összekötő keresztutcák logikus hálójaként. Az, hogy az erdélyi hatások közül Beszterce, áttételesen pedig az erdélyi szász városépítészet hagyományai jelennek meg a városalaprajzban, korántsem véletlen. A szász városok arculatát a kereskedő-iparos népesség határozta meg. Logikusnak tűnik, hogy a hasonló foglalkozási struktúrájú örménység számára a szász települések jelentették a közvetlen mintát.

A 18. század elején formálódó városnak azonban volt más mintája is: a tervezett barokk rezidenciális város. Szamosújvár első fennmaradt tervén egy püspöki székhely körvonalait láthatjuk.[128] A püspöki centrum végül a püspökséggel együtt történeti utópia lett. Ugyancsak papíron maradt az az erődítési terv, amely korszerű bástyáival komoly katonai szerepet szánt volna a városnak. Mindezek azonban nem épültek meg, így a tényleges városalaprajzban sokkal erőteljesebben érződik a szász városok zárt főtereinek mintázata.

Végül fontos kiemelni a tényt, hogy az örmény Szamosújvár semmilyen városszerkezeti kapcsolatot nem alakított ki a koronauradalom területén található várkastéllyal és annak váraljai településével.[129] A vár alatt a 17. század végén egy erősen rendezetlen, zegzugos utcavezetésű, halmazokból álló nőtt

[127] Szongott Kristóf 1893: 110.; Pál Judit 2007: 33.

[128] Magyar Nemzeti Levéltár Nr. S 84 No. 7. A szamosújvári vár kéziratos térképe. Erdélyi főkormányzószéki térképek (1720 körül).

[129] P. Kovács Klára (2019): A Szamos menti új vár. Szamosújvár a 16–19. században. Budapest, Martin Opitz Kiadó.

falu alakult ki. Egy 1687-ből származó ábrázoláson láthatjuk, hogy a várkastélyt félkörívben mindenütt lakóházak övezték.[130] A 18. század elején komolyan felmerült a lehetősége annak is, hogy a frissen alapított román görögkatolikus püspökség a váralján építse fel központját. Erre azonban nem került sor, így ez a rész a következő évszázadban végül összenőtt az örmény várossal, anélkül azonban, hogy zegzugos utcáit rendezték volna. Így az örmény város és a váraljai előtelepülés között fennmaradt az éles különbség.

4.2. A városalapítás kora

Az előzőkből kiderült, hogy az örmény város eredeti terveiben még szerepelt a helye egy püspöki rezidenciának. A hosszanti főtér a barokk elveit követve ennek az építészeti főmotívumnak lett volna előtere. A későbbiekben azonban a polgárság vette át a vezető szerepet, ami a főtér beépítési struktúrájára is kihatott. A hosszanti térből zárt piactér lett, amelynek térfalait a viszonylag egységes mintákat követő polgárházak alkották.

A püspöki székhely *(Kirchhof)* eredendően a mai templom mögött kezdett formálódni. Mivel azonban a püspökség végül nem jött létre, a városépítés hangsúlyai megváltoztak. A mainál jóval tágasabb főtér (vásártér) közepén felépült a városháza, ezzel együtt megkezdődött a városi lakóházak építése is. Kezdetben fából építkezhettek, de az 1728-as tűzvész után fokozatosan rátértek a szilárd építőanyagokra.[131] A város monográfiáját megíró Szongott szerint az örmények átvették a helyi háromosztatú ház modelljét, amelyet később az első és a hátsó szoba megkettőzésével másfél traktusosra bővítettek. Itt azonban érdemes egy pillanatra megállni, és ismét csak a városi kapcsolatokra utalni. A háromtraktusos alaprajz ugyanis a környék 18. századi falusi építőgyakorlatában még nem volt általános, és éppen ebben az időben kezdett városi hatásra tért hódítani.[132] Az, hogy az örmény házaknak hosszanti alaprajzuk lett, nem annyira a népi építészet hatása, hanem a telekrendszer következménye. A házak ugyanis követik hosszanti parcelláikat.

---

130 Plan von dem an der Szamos zwischen Clausenburg und Bistritz liegenden Schloss Szamosujvar 1768. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Nr. G I h 3862.

131 Szongott Kristóf 1901–1903: 124.

132 Gilyén Nándor (2005): *Az erdélyi Mezőség népi építészete,* Budapest, Terc Kiadó, 42., 116.

A telekkimérést állítólag a korszak híres hadmérnöke, Visconti végezte el. Más források szerint a római örmény építész, Alexa tervei szerint épült fel a város.[133] A források szerint kétfajta telek létezett: egy 10 méter széles, amelyre 3 ablakos házat lehetett építeni, és egy 20 méteres, amelyre 5 ablakost. A város alapterülete 1250 x 800 méter volt, 35 negyeddel, és fallal, de legalábbis palánkkal megerősítve. A ma látható telekszerkezet alapján feltehető, hogy már a kezdet kezdetén eltértek a szigorú szabályoktól. Az óváros tényleges kiterjedése jóval szerényebb, 900 x 400–500 méter volt, a tömbök száma mindössze 25, a telkek pedig 18 méter szélesség körül szóródtak.[134] Ugyancsak beszédes, hogy a jelenleg rendelkezésre álló legkorábbi térkép szerint csak 18 tömböt terveztek. Feltehető tehát, hogy a tervezett városmagon túl, a szélek felé haladva, Szamosújvár a 19. században magától nőtt tovább. A hosszan elnyúló építési időre utal az is, hogy míg a 18. század elejéről fennmaradt összeírások szerint 150–200 ház állt a városban, ma az óvárosban kb. 600 épület található.

Szamosújvár tehát tervezett város, de ez nem jelenti azt, hogy egyszerre épült volna fel, és így nem hordozná magán a nőtt városok néhány jellegzetességét. Ha rátekintünk mai kataszteri térképére, úgy világosan elválik egymástól a főtértől északra fekvő, tökéletesen szabályos településrész a főtértől délre elterülő, természetesebb vonalvezetésű területtől. A két részt a 19. század közepéig egy vízfolyás is elválasztotta. Mivel az északi rész szabályosabb, ráadásul némileg magasabban is fekszik, logikusnak tűnik, hogy a városnak ez a része tekinthető az alapításkor örökségének. Az északi rész elsődlegessége mellett szól az is, hogy a rácsos szerkezetű várost, amikor a Szamos kirajzolta kanyarulat ívének vonalára ráhelyezték, szükséges volt valahol megtörni. A főtértől délre eső városrészekben az utcák vonalvezetése már némi ívet rajzol elénk. A déli városrészben a keresztutcák nem mindenhol lettek kimérve, vagy legalábbis később építették be azokat. Ha van is átjáró, az feltűnően keskeny, és nem követi a mérnöki telekkimérés szabályos derékszögeit. Mindebből az következik, hogy Szamosújvár „tervezett" volta mellett nem szabad lebecsülni a városnövekedés természetes logikáját sem. Ezt a városnövekedési logikát érhetjük tetten már ott is, hogy a nagyvonalú püspöki építkezések helyett

[133] Bíró Sándor (2004): Szamosújvár története. In Sztranyiczki Mihály (szerk.): *Az örmény Szamosújvár*, Szamosújvár, 29–30.
[134] Pop, Virgil 2002: 240.

a polgárság építkezett, ami eleve vegyesebb utcaképet eredményezett, mintha egységes tervek szerint alkották volna meg a főteret.

A fiatal Szamosújvár kevés fennmaradt emléke alapján megállapíthatjuk, hogy az örmények városalapító generációja mindenekelőtt környékbeli mintákat követett. Minderre a legszebb példa az óváros határában felépült Salamon-templom. Nevét meglepő módon nem a védőszentjéről, hanem az alapító családról kapta. Az, hogy negyed évszázaddal a nagytemplom építésének megkezdése előtt, 1723–1724-ben magántemplom épül a városban, jól jelzi a rezidenciális „püspöki város" eszméjének sorvadását, ezzel együtt pedig a polgárváros születését. A templom késő gótikus alaprajza, valamint a Bálványosvárról vásárolt gótikus kapu a betelepülő népesség adaptációs stratégiáját is jelzi. Egyrészt azért, mert az építkezést olyan helybeli mesterek végezték, akik a régióban szokásos módon még értették a késő gótikus boltozási technikákat. Másrészt azért, mert a kapu áthelyezésével az örménység azonosult a hely múltjával, annak örökségével.[135] Ugyanakkor látni kell, hogy a Salamon-templom megjelenítette identitás a 18. század közepén már részben anakronisztikusnak hat a gyorsan korszerűsödő, értsd, barokká váló városképben.

4.3. A város fénykora: a barokk Szamosújvár

Szamosújvárt elsősorban barokk városmagja miatt tartja számon a művészettörténet. A klasszicista jegyeket is felmutató nagytemplom, a Karácsonyi-palota és a Lászlóffy-ház a korszak legjelentősebb emlékei. A rendívül míves szamosújvári barokk egyben az örménység szerepére is utal, miszerint egy erősen protestáns hagyományú kisrégióban diaszpóraként képviselte a katolikus többségű Habsburg Birodalmat. Szamosújvár gyors fejlődése Bécs nélkül elképzelhetetlen lett volna.[136] Bécs szellemi és egyben gyakorlati szövetsége volt az út, amin keresztül az örökös tartományok felől a városba érkezett a barokk építőművészet. Szamosújvár a 18. század második felétől fokozatosan kiemel-

[135] B. Nagy Margit 1970: 29.

[136] Szongott olyannyira lelkesen szól a 18. századi Habsburg uralkodókról, mintha nem is a századfordulón írta volna könyvét, hanem a 18. század abszolutista légkörében. Lásd: Szongott Kristóf 1893: 272.; Miklósi-Sikes 2001: 129.

kedett a régió átlagából, és barokk építkezései révén kultúraközvetítő, mintaadó szerepkört töltött be.

Ennek a kornak nagyszabású vállalkozása volt a barokk plébániaegyház felépítése, amelynek alapjait 1748-ban rakták le.[137] Öt évtizedes építéstörténete során, akárcsak a valódi középkori katedrálisok, több építőműhely munkájának ötvözeteként született meg. Legismertebb mestere a pesti Jung József, aki az addig nehezen haladó építkezések hibáit kijavítva megalkotta a templom mai formáját. B. Nagy Margit tanulmányai részletesen bemutatták a templom és a város építéstörténetét,[138] ezért itt csupán a templom máshol nem tárgyalt városképi hatásaival foglalkozunk.

Mindenekelőtt hangsúlyozni kell, hogy a templom hűbérura maga a város volt, ami érthetővé teszi a helykiválasztást. Az első elgondolásokkal ellentétben ugyanis a templom nem a tér déli végén, hanem a város piacterén épült fel. A tér közepére helyezett plébániatemplom a polgárság és az egyház viszonyát fejezte ki, azt a tényt, hogy az egyház a polgári önkormányzatiság szerves része.[139] A templom előrehozatalával az eredeti főtér jelentősen megrövidült. Ráadásul a templomot északról határoló vásárcsarnok oszlopos előteret kapott, kibővült, olyannyira, hogy a tér felé szinte teljesen lezárta a templomot. A tér eredeti, hosszanti alaprajza ily módon négyzetesre zsugorodott. A földszintes házak sűrű szövetéből kiemelkedő templom és a tőle részben elváló piactér kettőssége tömegarányaiban inkább a középkori városok mintáira emlékeztet, még akkor is, ha megjelenésében, díszeiben félreismerhetetlenül barokk. A polgárváros térbeli programja a városháza felépülésével vált teljessé.[140]

Szamosújváron tehát keveredett egymással a polgári önigazgatásból következő szerkezetiség és az eredendően inkább arisztokratikus barokk. Ugyanez a keveredés olvasható le az oromzatos lakóépületekről, amelyek máig megha-

[137] B. Nagy Margit 1970: 357.

[138] Az építkezés két fázisban zajlott, az első 1748–1759 között. Tervezője nem ismert, de a stílus alapján valószínűleg Ausztriából érkezhetett. 1780-ban a torony összedőlt, ezt követően Jung József renoválta a templomot 1783–1804 között, új külsőt adva neki. A hajó és a torony közötti stílusbeli eltérések az építkezés elhúzódásának tudhatók be. Lásd: B. Nagy Margit 1970.

[139] A plébániaegyház polgárias szerepéből következik, hogy más katolikus intézmények, így a szerzetesrendek megjelenését a város erősen ellenezte. Szongott külön kitér a ferencesek templom- és zárdaépítése kapcsán jelentkező konfliktusokra. Bővebben lásd: Szongott Kristóf 1893: 79.

[140] Pop, Virgil 2012: 73.

tározzák az örmény óváros arculatát. A tipikus örmény ház hosszanti elrendezésű, kéttraktusos, főhomlokzata az utcára néz. Ablak- és ajtónyílásai gazdag barokk díszítést kaptak. Tágas boltozott pince és masszív padlástér tartozik az épülethez, ami az oromzatot még inkább kihangsúlyozza. További sajátosságuk a rendkívül változatos, helyiségenként variálódó boltozási mód, valamint a fedett nagykapu.[141]

A házfelmérések alapján úgy tűnik, hogy ez aháztípus kész és lezárt formaként jelent meg a városban. Virgil Pop szerint a szamosújvári barokk ház a kastélyépítészet városi megfelelője, földszintes palota. A telekadottságok miatt az épület szimmetriatengelyét kilencven fokkal befordították, ezzel magyarázható a formai hasonlóság a telekhatárra épített hagyományos portákkal. Pop meglátása figyelemreméltó, és különösen az emeletráépítéses Karácsonyi-palota vagy a Lászlóffy-ház esetében vitán felül elfogadható. További következtetése, miszerint a kéttraktusos porta redukciójából lennének eredeztethetők az egytraktusos, háromosztatú lakóházak is, szintén védhető, de kevésbé egyértelmű állítás. Erre a szerző maga is utal, amikor a középbejáratos, háromosztatú házak esetén utal a népi építészeti kapcsolatokra.[142]

A hosszúház esetében a telekformából következő fejlődési sémával van dolgunk, amely nemcsak Erdélyben, de az egész pannon régióban, sőt a szomszédos Alsó-Ausztriában, Dél-Csehországban is kimutatható.[143] Másfelől azonban látni kell, hogy a háromosztatú parasztház az erdélyi régióban, és főként Szamosújvár közvetlen környezetében a 18. században még nem volt általános forma.[144] Ezért a hosszanti háztípust Szamosújvár esetében nem értelmezhetjük automatikusan népi eredetűnek. Ám ha falun nem is, a városokban már a középkor folyamán ismert volt a háromosztatú, hosszanti térfűzés, illetve az ebből kifejlődött változatok: úgymint az „L" alaprajzú és a két párhuzamos tömböt magában foglaló forma. Azt feltételezhetjük tehát, hogy a kéttraktusos portákkal ellentétben a hosszúházak nem (csak) a kastélyépíté-

---

[141] Pop, Virgil 1997: 94.

[142] Eszerint a palota tengelyét 90 fokkal befordították, ami miatt a bejárat, illetve a központi helyiség az udvarra került. Ez a központi rész eredendően három traktus mély volt, majd fokozatosan elkeskenyedett. Látható, hogy ez a levezetés éppen fordítottja a magyar szakirodalomban olvashatónak. Lásd: Pop, Virgil 1997: 94.

[143] Kräftner, Johann (1994): Österreichs Bauernhöfe, Innsbruck, II. 25.; Vareka, Josef–Frolec, Václáv (2010): *Lidová Architektura,* Praha, 309–410.

[144] Balassa Iván (szerk.) (1997): *Magyar néprajz III. Anyagi kultúra,* Budapest, 281.

szet redukciói, hanem egy telekformából következő, a városokban kialakuló, de később (19–20. század) a falvakban is általánossá váló térstruktúra reprezentánsai. A két hatás (kastélyépítészet, városi lakóház) között nehéz lenne éles különbséget tenni. Az egyik erősen felfelé, az arisztokrácia felé tekintett, a másik pedig a környező, hasonló társadalmi-gazdasági adottságú városok felé. A két stratégia jól megfért egymás mellett, mint ahogyan a ház formája, alaprajza is több hatást olvasztott magába.

A barokk kastélyépítészet és a regionális mintázatok keveredése több szinten is kimutatható. Az alaprajzi sémákban talán a legnehezebben, hiszen a hosszanti parcella eleve gátat szabott a főúri kastélyoknál szokásos megoldásoknak. A ház homlokzati részletmegoldásai azonban annál nagyobb teret engedtek a mintaátvételnek. Főként az ablak- és ajtókeretezések, a nyílászárók, az itt-ott megjelenő erkély, a boltozott belső terek, az udvari árkádsor tekinthető barokk hatásnak. Ám mindez nem jelenti azt, hogy a barokk teljesen uralta volna a homlokzatokat, és a regionális városi házfejlődés hatását az alaprajzra korlátozhatnánk. A csapott kontyolt tető, az oromzaton elhelyezett szoborfülke, a zárt nagykapu jellegzetesen városias külsőt kölcsönöz a házaknak. Mivel Erdélyben a városépítészet terén ebben időben a szász területek jártak az élen, érthető módon hasonló formákat a szász városokban látunk.[145] Ha pedig tágabb történeti kontextusba helyezzük Szamosújvárt, akkor azt mondhatjuk, hogy a középkori telepes város és házforma egy igen kései átvételeként értelmezhető.

4.4. Az eklektikus város

A 19. század első felétől a város növekedési tartalékai kimerültek. Az örmények emancipációjával megszűnt a rendi kényszer, amely a város lakosságát együtt tartotta. A tehetősebb családok földeket vásároltak, és új birtokaik közelében telepedtek meg. A kereskedők egy része a közeli nagyvárosokba települt át. A megrekedt fejlődést jól jelzi, hogy a klasszicizmus és a romantika szinte semmi lenyomatot sem hagyott a városképben. A 19. század stílusirányzatainak

[145] Bővebben lásd: Furu Árpád (2017): *Táji tagolódás Erdély népi építészetében*, Kolozsvár, Exit Kiadó - Teleki László Alapítvány.

megjelenését az is gátolta, hogy a fiatal épületállomány nem igényelt még korszerűsítést. Az 1800-as évektől induló bő száz éves periódust, s főként annak utolsó három-négy évtizedét a provincializmus szóval lehetne a legtalálóbban leírni. Provincializmusként értékelhető a népi építészet előretörése éppúgy, mint a 19. század végének eklektikus városmodernizációja. Mint korábban volt róla szó, a tervezett Szamosújváron az eredendően egymással párhuzamosan kimért utcák városszerkezeti pozíciója közel azonos súlyú volt, centrumnak pedig a főtér, illetve a főtérbe torkolló utcaszakaszok számítottak. Ebben az évszázadban azonban az utcák erősen differenciálódnak, a főteres szerkezet pedig főutcássá alakul át.

Mindenekelőtt látni kell, hogy a város negyedik, hosszanti utcája, a mai Strada Cloşca és Strada Crişan már nem mutat a korábbiakhoz fogható szabályosságot. Eleve sokatmondó, hogy ez a tengely nem ér össze, a Salamon-templomtól északra és délre lévő utcaszakasz markánsan elkülönül egymástól. Az első katonai felmérés ezt a részt még nem is jelöli a város szerves részének, hanem egy falusias zónát ábrázol. Sokatmondó, hogy ebben az utcában – akárcsak a város többi falusias utcájában (Kandia) – a 19. század elején még rendszeresek a pusztító tűzvészek. Mindez a könnyen lángra kapó növényi építőanyagok (szalma, nád, fa) markáns jelenlétére utal.[146] A telekméretek egyébiránt mind a mai napig kisebbek errefelé, mint az örmény város magterületén, és az utcakép is falusiasabb. A házak is kisebbek, főként egytraktusosak, barokk díszítmények nincsenek. Ennek az utcának a karaktere már nem a bécsi mintákhoz igazodó városra emlékeztet, hanem Szamosújvár váraljai településrészére, Kandiára.

A 19. század folyamán az örmény városmag és a váraljai településrész fokozatosan egybenőtt, ami Szamosújvár egészének vidékiesebbé válásához járult hozzá. Látható, hogy az örmény város déli, Kandia felé eső negyedeiben a telekformák inkább a falusi mintákat követik, semmint a tervezett város szabályosságát folytatnák. A mai Strada Armenească és a Strada Mihai Viteazu észak felé fokozatosan szegényedő utcaképe térben vetíti elénk a 19. század átalakulását, amelynek során a népi építőhagyományok benyomultak a városba. A ma még látható eklektikus homlokzatok nagy száma is azt

[146] Kádár József (1901): *Szolnok-Doboka vármegye monográfiája,* Dés, 155.; Szongott Kristóf 1893: 127.

mutatja, hogy ezekben az utcákban már nem a barokk város, hanem a kései népi építészet logikája érvényesült.

A 19. században megfigyelhető, hogy a falusias Kandia váraljai település mindinkább kezdi meghatározni az örmény város arculatát is, olyannyira, hogy egy új városszerkezeti tengely jön létre a mai Strada 1 Decembrie 1918 és Strada Bobâlna mentén. Ez a tengely idővel főutcává válik, amely nem utolsó sorban az örmény várost köti össze Kandiával. A főutca kialakulásának kezdő dátuma is meghatározható: 1838, amikor az addig a Szamos túlpartján futó országutat – áthozva a vízen – a városon át vezették tovább.[147] A Strada 1 Decembrie 1918 és Strada Bobâlna főutcává válásával párhuzamosan Szamosújvár szász városokra jellemző zártsága fokozatosan feloldódik. A főteres város lassanként idomulni kezd az agrárdominanciájú mezővárosok főutcás hagyományaihoz. Mindez előrevetíti a 19. század utolsó évtizedeinek döntő átalakulását is, amelynek köszönhetően Szamosújvár településképe betagozódott a századfordulón virágzó magyarországi kisvárosi eklektikába.

Mindennek kapcsán két szimbolikus jelentőségű építkezésre érdemes felhívni a figyelmet: a Kandia városrész és az örmény város között felépülő főgimnáziumra, valamint a huszárlaktanyára.[148] Kiemelésüket indokolja, hogy ezek az épületek nem csupán stílusukban, de léptékükben is új korszakot jelenítettek meg, jelentősen hozzájárulva ezzel a korábbi városi struktúrák átalakulásához. Mindemellett szimbolizálják azt a társadalmi változást is, amely révén a helyi közösség az országos intézményhálózathoz igyekezett csatlakozni. A főgimnázium a volt állatvásár terén épült fel 1898-ban, viszonylag távol a 18. századi városközponttól. A mai szemmel meglehetősen robusztusnak ható épület a neves pesti építész, Alpár Ignác „görög stílben" fogant alkotása.[149] Miközben a főgimnázium a főutcát észak felé hosszabbította meg, illetve zárta le, a kaszárnya déli irányba tette ugyanezt. A két hatalmas épülettömb egyben kijelölte az átalakuló centrum új határait is.

A főutca idővel az örökölt barokk főteret is magába olvasztotta. Az itt álló városházát az 1893-as földrengés után már nem javították ki.[150] A tér fő funk-

[147] A rendezés 1811 és 1851 között történt. Virgil, Pop 2012: 77.

[148] Az 1899-ben épült főgimnázium tervezője Alpár Ignác volt. Bővebben lásd: Hajós György–Kubinszky Mihály–Vámossy Ferenc (2005): *Alpár Ignác élete és munkássága*, Budapest. A huszárlaktanya 1894-ben épült.

[149] Kádár József: i. m. 179.

[150] Pop, Virgil 2012: 100.

ciója, a vásár és a piac, sokat veszített jelentőségéből, miután a 19. század végén az állandó bolthelyiségek kezdték átvenni a vásárok szerepkörét. Eközben egy új, jellegzetesen nagyvárosias térhasználati mód, a korzózás kezdett meghonosodni. A Szamos túlpartján kiépült hatalmas, parkosított sétatér közvetlenül a főtérről nyílott, de idővel a templom előtti négyzetes térség egészét elfoglalta.[151] A vásártérből korzóvá alakulás folyamata jól nyomon követhető a 19–20. század tájáról fennmaradt régi képeslapokon.

A századfordulós városkép legjellegzetesebb emlékei azonban azok az eklektikus épületek, amelyek telekről telekre haladva szorították ki a hagyományos, földszintes örmény lakóházakat. Az északi és a keleti házsor teljesen átépült, de nyugat felé ma is megfigyelhető a barokk és az eklektika telkenként változó összképe. A telkenkénti átépítés következménye, hogy az eklektikus Szamosújvár a korábbi város léptékét vitte tovább. A kaszárnyához vagy a főgimnáziumhoz hasonlítható, szélesen elterülő, monumentális alkotást az örmény város magterületén nem találunk. Az eklektikus épületek követik az eredeti telekkiosztásnak a 19. század végén egyre szerényebbnek ható méreteit. A léptékében 18. századi, de díszítettségben 19. század végi, 20. századi eleji utcakép részben megismételte a barokk Szamosújvár sajátos kettősségét, melyet ugyanúgy a szerény alaprajzra applikált rangos díszítettség jellemzett.

A kiépülő főutca sajátos színfoltja a román nemzetiséghez köthető görög katolikus székesegyház. A Ferenc József császár alapította görög katolikus egyházmegye 1853-ban költözött a városba.[152] Kezdetben a görög katolikus püspökség alkalmazkodott a városhoz: volt polgári ingatlanokban rendezte be rezidenciáját és papneveldéjét. A századfordulóra azonban már maga is városképformáló igénnyel lépett fel. A gimnázium közelében 1905-ben felépült a külsőségeiben erősen bizáncias katedrális. A püspöki korszak azonban nem tartott sokáig, 1930-ban a görög katolikus püspökség átköltözött Kolozsvárra.

A románság markáns jelenlétét a korabeli örmény armenológiai irodalom alig tárgyalja. Ez részben érthető, hiszen az Armenia folyóirat (1887–1907)[153] köré szerveződő értelmiségi kör nagyrészt a város magyar-örmény voltát igye-

---

[151] A sétateret 1864-ben hozták létre. Szongott Kristóf 1893: 238.

[152] Szamosújvári görögkatolikus püspökség. *Magyar katolikus lexikon 12. kötet*. Budapest, 2007.

[153] Polyák Mariann (2007): Az Armenia folyóirat jelentősége Erdélyben. In Őze Sándor–Kovács Bálint (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II.*, Piliscsaba.

kezett kihangsúlyozni. Mai szemmel azonban meglepőnek tűnik, hogy az armenizmus a barokk örökséget sem tartotta sokra. A templomokon és a néhány kiemelkedő városi palotán kívül a régi földszintes városkát összességében nem értékelték sokra. Ráadásul az éppen formálódó magyar műemlékvédelem 1715-ben határozta meg a régiség értékhatárát, amibe a szamosújvári barokk már nem fért bele. Nem véletlen, hogy az első építészettörténeti munka a városban itt-ott felfedezhető reneszánsz hagyományokkal foglalkozott. Az armenizmus fő ideológusa, Szongott Kristóf a Szamosújvár írásban és képekben című munkájában idéz ugyan egy történeti forrást, amely a 18. századi város szépségére utal, de semmiképpen sem azzal a céllal, hogy a korának városlakóit a településképi örökség értékeivel szembesítse.[154] Célja sokkal inkább a történeti múltjára büszke, de haladó és újító szellemiségű modern polgár megteremtése volt. A város esztétikai mércéjét nem a régihez való merev ragaszkodásban, hanem a kortárs áramlatokhoz történő mind teljesebb hasonulásban látta és láttatta. Legnagyobb elragadtatással éppen a frissen átadott népkertről szól, amelyről bőséges képanyagot is közöl.[155] Természetesen Szongott e mentalitása általános korszellemet tükröz, mégis szükséges volt megemlíteni annak érzékeltetésére, hogy a „barokk" nem magától értetődő címke a városon, hanem a huszadik század hetvenes éveiben meginduló kulturális örökségalkotási folyamat eredménye.

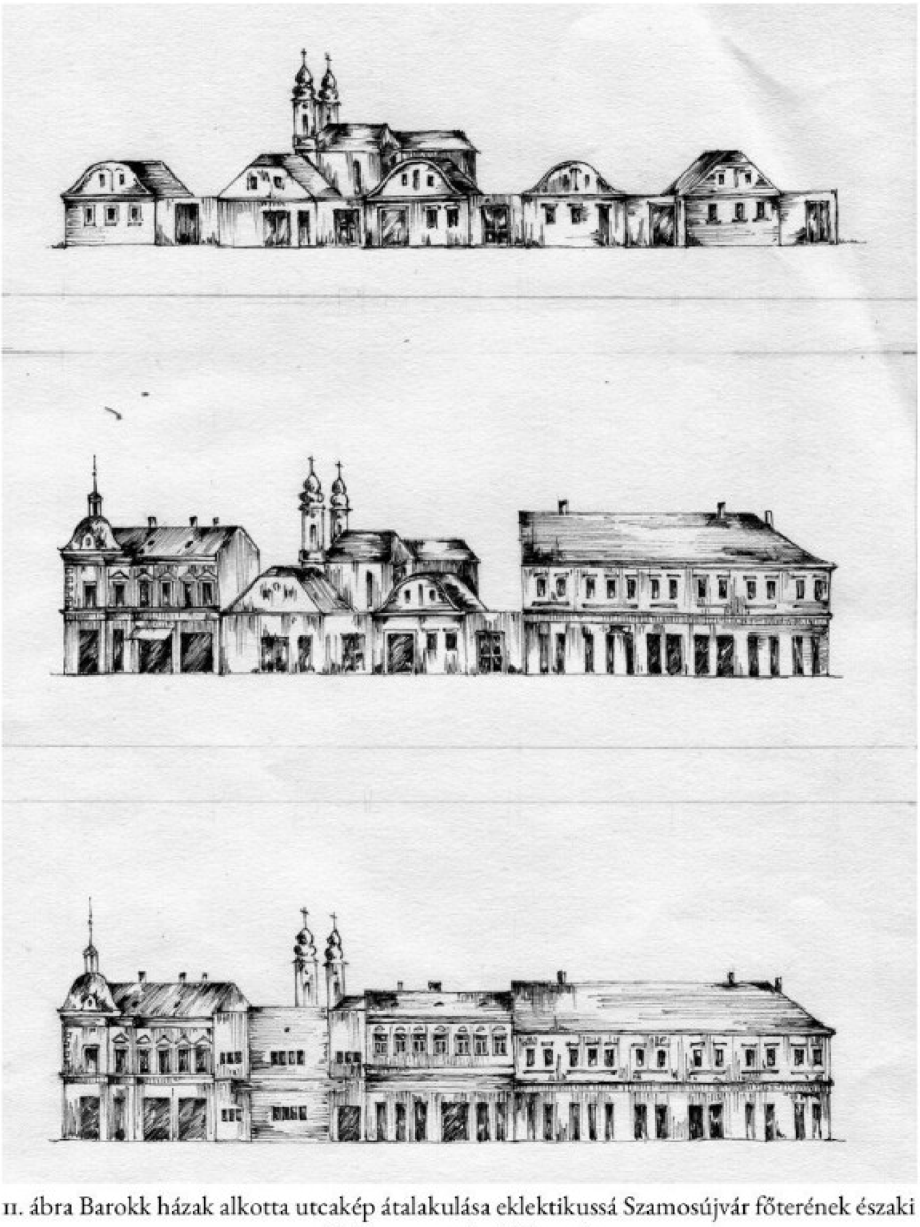
[154] Szongott Kristóf 1893: 20.
[155] Szongott Kristóf 1893: 240.

9. ábra A barokk Szamosújvár (Armenopolis). A fenti két kép a helyi építészet hatását mutatja annak egyöntetű átvételével. A középső képeken látható két ház pazarul díszített homlokzatai a kor színvonalas kézművességének alkotásai. A lenti képen a kisszámú városi paloták egyike (Karácsonyi-palota).
Forrás: a szerző 2011 és 2015 között készített fotói; lent: Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár.

10. ábra Kisarchitektúrák, amelyek a szamosújvári barokk építészetet erdélyi szinten egyedivé teszik. Az örmények ausztriai és cseh-morvaországi mestereket alkalmaztak. Forrás: a szerző 2011 és 2015 között készített fotói.

11. ábra Barokk házak alkotta utcakép átalakulása eklektikussá Szamosújvár főterének északi oldalán a 19. század folyamán.
Forrás: Katona Hanga rajzai (2017).

12. ábra A hagyományos piactér átváltozása sétatérré a 19–20. század fordulóján.
Forrás: a szerző képeslapjai (1890, illetve 1941 körül).

5. A város és vidéke változó kapcsolatai

5.1. A nagytáji környezet

Az építészet elválaszthatatlan a tájtól, amelyben létrejön. A 20. századi vasbeton technológiák térhódításáig a városok szó szerint abból a földből épültek fel, amelyre települtek: annak köveit használták fel, agyagát szárították és égették téglának, vagy éppen erdeiből termelték ki az építőanyagot. Ugyanakkor, ha a történeti várost a faluval vetjük össze, éppen a tájtól való elzárkózás tűnik az egyik legmarkánsabb sajátosságának: falakkal vette körbe magát, lakói kézműiparral foglalkoztak, kereskedtek, tehát nem volt mindennapi kapcsolatuk a földdel, az utcákat kövezték, a vízrajzi viszonyokat radikálisan megváltoztatták.[156]

Az elsőként említett törvényszerűség, tehát a városok és a táj szoros kapcsolata mindenekelőtt magyarázatot kínál a megtelepülő örmények gyors építészeti alkalmazkodására. Másrészt választ adhat arra a kérdésre is, miért alakult ki viszonylag nagy különbség a kolóniák építészete között.

A második törvényszerűség, tehát a tájtól és az elsődleges tájműveléstől való viszonylagos távolság inkább a kolóniák építészetének hasonlóságát eredményezte. Az örmények – kezdetben legalábbis – mind a négy helyszínen hasonló foglalkozási státuszokkal bírtak, kereskedők és kisiparosok, főként bőrfeldolgozók voltak. Ennek megfelelően építészetükben rendre visszaköszön a mezőgazdasági őstermeléstől független telekhasználat vagy a raktározási igény a pincétől a padlásig.

Az előzőek mellett harmadik szempontként kell említeni, hogy a 17. századi Erdélyben új település már csak a meglévő rendi keretekhez igazodóan jöhetett létre. Ez a kényszerhelyzet okozta, hogy az örmény új városok nem

[156] Kostof, Spiro: i. m. 28.; Kleineisel János (1981): *Házak, városok, társadalmak,* Budapest, 174.; Weber, Max (1921): „Die Stadt." *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik,* 1920/21. 621–772.

feltétlenül a legjobb földrajzi pozícióban fekvő helyeket szállták meg, hanem azokat, ahol a földbirtokossal meg tudtak egyezni.

Végül, bár triviálisnak tűnhet, nem szabad elfeledni, hogy az építészet immobil. A környezet semmilyen más kulturális sajátosság esetében sem annyira determináló, mint az építészetben. Az építészet anyaga a szó fizikai értelmében nehezen mozdítható. A nyelv, a szokások vagy a családban öröklődött habitusok évszázadokon át elkísérhetik a migráns népességet, de még a művészet tárgyiasult elemei, például a szentképek vagy az énekeskönyvek is viszonylag hosszú életűek a betelepülő népesség kultúrájában. Erre éppen az örmények szolgálhatnak például, hiszen az apostoli örmény egyházra jellemző szenttisztelet és mondakör évszázados vándorlások után a 17. századi erdélyi betelepülés idején is élénk és eleven hagyomány volt.[157] Olyannyira, hogy még a 18. század folyamán Szent Gergely tiszteletére emelt oltárok ikonográfiájában is felfedezhető keleties szimbolika.[158] Az építészeti hagyományt azonban a táj hamar átírja, mert mások a klimatikus viszonyok, hiányoznak a kibocsátó területen meglévő anyagok.[159]

Az építészet, illetve a városépítészet táji meghatározottsága azonban nem determinikus. A természeti környezet többféle építőanyagot kínál. A népesség szokásaitól, tudásától függ, mit használ fel belőle.[160] Erdélyben az örmények két alapvető kulturális régióban telepedtek meg. Az egyik Szászföld, a másik Székelyföld. Mindkét régió középkori eredetű, védelmi céllal létesült autonómiaterület. Építészeti hagyományaik markánsan eltérnek egymástól, ami nem annyira a táj természeti adottságaival, hanem a társadalmi szokásokkal magyarázható. Mert noha mindenhol bőven akadt építésre alkalmas kő és fa, Szászföld lakossága már a kései középkorban kőből építkezett, míg Székelyföldé a 19. század végéig zömmel fából építkezett, még a városokban is. A fahasználat tartós fennmaradása mögött a mesterségbeli tudás, a székely erdőtársasá-

---

[157] Kovács Bálint 2007: 30–46.

[158] Pál Emese (2013): The Sacral Art of Transylvanian-Armenians. In Kovács Bálint–Pál Emese: *Far Away from Mount Ararat. Armenian Culture in the Carpathian Basin,* Budapest, 73–84.

[159] A 18. században Magyarországra érkező sváb telepesek magukkal hozták a favázas építőtechnikát, ám mivel az ehhez szükséges fa beszerzése a parasztság számára nehézségekbe ütközött, hamarosan felhagytak vele. Ezzel az épületek arányai is megváltoztak, hiszen a földből készült falazatok és a szerényebb fedélszékek a vertikális hangsúlyokat erősen visszafogták. Lásd: Dobosyné Antal Anna (2006): *Fachwerk a schwäbische Türkei területén,* Budapest.

[160] Pogány Frigyes (1976): *A szép emberi környezet,* Budapest, 8–93.

gok intézménye, nyomában a könnyen elérhető építőfa, illetve a gyenge városiasodás egyaránt kimutatható.[161]

Az örmény kolóniák a 18. században mind Székelyföldön, mind a szász vidékeken alkalmazkodtak a helyi tradíciókhoz. Annál is inkább, mert az örmény mesteremberek között alig voltak házépítők, ahogy kőfaragók, kőművesek vagy ácsok sem. Az örmény kolóniák ezért kezdettől fogva kívülről kényszerültek mestereket fogadni.[162]

A táj és a társadalom kapcsolata azonban az építőanyagnál és a mesterségbeli tudásnál is mélyebben gyökerezik: nevezetesen a kolóniák helyválasztásában. Az örmények magukkal hozták gazdasági rendszerüket, mely a kereskedelemre alapult. A kereskedésre alkalmas tájak rendszerint a határzónákban alakulnak ki, legyen szó országhatárokról vagy természetföldrajzi határokról. Majdnem minden szerző kiemeli, hogy az örmények kezdetben a Kárpátok kapuiban jelentek meg. A 17. században a későbbi négy központon túl jelentősebb diaszpórák éltek Kézdivásárhelyen (Kantában), Besztercén és Szászrégen közvetlen szomszédságában: Görgényszentimrén, Marosfelfaluban, Petelén. Nagy valószínűséggel Brassóban és Nagyszebenben is megjelentek örmények, bár e két város balkáni kereskedelmét jellemzően görög, román és bolgár kereskedők tartották kezükben.[163] A helyszínekből látható, hogy az örmények a már meglévő lengyelországi, bukovinai, moldvai kereskedelmi rendszerekbe igyekeztek betagozódni. Erdély legjelentősebb földrajzi kapuit a 17. században rendszerint a szász telepes városok ellenőrizték, mindenekelőtt Brassó, Nagyszeben, Kolozsvár és Beszterce.[164] Szabadabb átjárók Székelyföldön át vezettek, noha itt sem a települések hiánya, inkább azok falusias jellege volt az, ami helyet hagyhatott egy új kereskedő népelemnek. Mindebből következik, hogy míg Erzsébetváros és Szamosújvár a már meglévő szász város-

---

[161] Bővebben lásd: Niedermaier, Paul (2007): *Dörfer, Baudenkmäler: Studien zur Siedlungs- und Baugeschichte Siebenbürgens,* Köln; Kós Károly 1922; Uő (1996): *Erdélyország népének építése,* Budapest; Furu Árpád: i. m.

[162] Csak az érdekesség kedvéért jegyezzük meg, hogy ezzel szemben a Török Birodalomban számtalan örmény építész tevékenykedett, akik alapvető hatást gyakoroltak a modern Isztambul fejlődésére. Lásd kiállítás: *Armenien Architects in Istanbul*. Modern Múzeum, Isztambul, 2010. 12. 9.–2011. 01. 2.

[163] Eckhart Ferenc (1918): „Kereskedelmünk közvetítői a XVIII. században." *Századok,* 1918/7–8. 356–391.; Pál Judit 2005.; Bernád Rita–Kovács Bálint: i. m. 47.

[164] Bulla Béla–Mendöl Tibor (1999): *A Kárpát-medence földrajza,* Budapest, 316.; Cholnoky Jenő (1928): „Brassó földrajzi helyzete." *Földrajzi Közlemények*. 1928/19–20. 199–212.

hálózat konkurenciája mellett kezdte meg életét, a két székelyföldi kolónia viszonylag kedvező földrajzi helyzetben volt.

Csíkszépvíz és Gyergyószentmiklós egy-egy magashegyi átjáró közvetlen előterében fekszik. A 18. században még nem a völgyekben, hanem a hágókon át bonyolódott a forgalom Moldva és Erdély között.

> *„A gyimesi szorosba vezető út régen e hegytetőkön vonult el; veszélyes út, hol gyakran elfagytak az utasok s éhes farkasok által üldöztettek; még most is rémtörténeteket beszélnek az öregek e vészes útról."*[165]

> *„Messze Gyergyószentmiklós mezőváros fölött foglal helyet a Piricske szoros vagy átjáró (amelyet talán Szent László lányáról, Piriskóról neveztek el), amerre csak nyerges lovakon lehet Moldvába utazni kereskedés végett."*[166]

A veszélyes hegyi útszakasz miatt a kereskedő karavánoknak szükségük volt egy olyan telephelyre, ahol felkészülhettek a vállalkozásra, illetve kedvezőtlen időjárás esetén néhány napot pihenhettek. Csíkszépvízen az első örmény településmag a 17. században hevenyészett házakból álló ideiglenes szállás lehetett a hágók felé kivezető út mentén. Később ez a szállás alakulhatott át állandó teleppé, majd az örmények utcájává. A hágókon zajló kereskedelem önmagában nem teremtett volna jelentős települést, legfeljebb egy nagyobb karavánszállást. Ehhez egy másik természeti adottságra, a relatív földbőségre volt szükség. A Székelyföld határát képező Kárpátok ritkán lakott vidék volt. Ennek csak egyik oka lehetett a zord időjárás. A másik, ennél fontosabb tényező, hogy a középkori Magyar Királyság, majd Erdély határvidékéről volt szó, ahol évszázadokon át korlátozták a falvak kialakulását. A gyepű logikája szerint a támadó seregek az invázió első napjaiban alig találtak lakott települést, így élelmiszert sem.[167] Mind Gyergyószentmiklós, mind Csíkszépvíz olyan óriási kiterjedésű földterülettel rendelkezett (nyolcvanezer, illetve harmincezer holddal), amelyen

---

[165] Orbán Balázs (1868): *A Székelyföld leírása*, XV. fejezet. Elektronikus kiadás: https://mek.oszk.hu/04800/04804/html/ (2020. 02. 28.)

[166] Benkő József: i. m. 253.

[167] Az úgynevezett gyepűelv lényege, hogy a nehezen átjárható és lakatlan területek gátolják az ellenség betörését. Lásd: Benkő Elek: i. m.; Endes Miklós (1994): *Csík-, Gyergyó-, Kászon-székek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig*, Budapest (1938).

az ország belsejében hét–nyolc közepes méretű falu is elfért volna.[168] Az örmény kereskedelem alapját képező marhakereskedelem és bőrfeldolgozás a háttérben kiterjedt legelőket igényelt, amelyek a Kárpátok lejtőin bőven álltak rendelkezésre. A 17–18. századi örmény kolóniák gazdasági irataiban számtalan legelőbérleti szerződést találni.[169] A székelyföldi kolóniák esetében tehát a táj és a tájhasználat tökéletesen megfelelt az örménység igényeinek. Ugyanakkor a 18. században nem sikerült a bérleményeket állandó földtulajdonná konvertálni.

Egészen más volt a helyzet Erzsébetvárosban és Szamosújváron. Mindkettő szűkös határral rendelkezett 1910-ben, előbbi háromezer, utóbbi másfélezer holddal. Mindez a városok elemi mezőgazdasági szükségleteit sem elégítette ki. A 18. századi örmény városok ennél is kisebbek voltak. A kamarától megvásárolt földterület alig volt kiterjedtebb annál, mint amit az épületek elfoglaltak. S noha bérletek formájában az örmények igyekeztek újabb területekhez jutni, ezek nem hozták meg azt a sikert, mint Székelyföldön. Szamosújvárnak például, miután lejárt a környező falvakra kiterjedő uradalmi bérleti joga 1829-ben, még a sajátjaként számontartott városi földekért is perbe kellett szállnia a kincstárral.[170] A szamosújvári és az erzsébetvárosi (korabeli nevén ebesfalvi) fejedelmi birtokon megtelepülő örményeket a 17. század elején nem a földbőség, nem is a kedvező földrajzi adottságok, hanem az uralkodói befogadó politika vonzotta. Ezek az uradalmakból lett városok kényszerhelyzetben születtek, jelentős földrajzi energiák nélkül, illetve, ha volt is ilyen, azokat a közeli városok rovására kellett kialakítani (Dés, Kolozsvár, Beszterce, Segesvár, Medgyes). Ami azonban az egyik oldalon hátrány volt, az a másik oldalon előnyként jelentkezett. Mindkét helyen viszonylag kedvező a klíma, olyannyira, hogy a szőlőtermesztés is meghonosodott. S noha egyik település sem vált borvidékké, a szőlőművelés jelentősen hozzájárult az épületek fejlődéséhez, így mindenekelőtt a boltozott pincék elterjedéséhez. Másrészt a szőlőkultúra révén egy olyan életmódminta honosodott meg, amely közel állt a 18. század magyarországi nemesi és kisvárosi ethoszához. A modern polgárság találkozóhelyei, úgymint a klubok, kávéházak, egyesületek megjelenése előtt

[168] KSH 1910.
[169] Pál Judit 2003: 266.
[170] Bányai Elemér (2001): Dominiumper. In uő: *Az örmény metropolisz: Cikkek, anekdoták (összegyűjtött írások)*, Budapest, 59–62.

ugyanis a templom és a piac mellett a gyümölcsös és a szőlőskert volt a társasági élet legfőbb színtere.[171] Eleinte hátrány volt, de hosszabb távon előnyösnek bizonyult a fahiány is, amely a kamarai birtokokat és környéküket jellemezte. A fa hiánya ugyanis rákényszerítette az építtetőket a szilád anyagok használatára.

A 18. századi városalapító korszak után a 19. század elején bekövetkezett átalakulások alapjaiban írták át a kolóniák helyzetét. A marhakereskedelem visszaesésével a legelők elvesztették stratégiai fontosságukat. Úgyszintén eltűnőben volt a székelyföldi kolóniák helyzeti előnye, miután a moldvai kereskedelem lehanyatlott, és helyébe a birodalmon belüli, főként az Erdély és a Magyar Királyság, valamint a Bánát felé mutató kereskedelmi kapcsolatok váltak meghatározóvá. A Kárpátok határátkelőinek gyors elérése már kevésbé volt fontos, mint a széles folyóvölgyeké, amelyeken keresztül Erdély a magyar Alfölddel tartotta a kapcsolatot. Ilyen országút volt a Szamos, a Kis-Küküllő, illetve a Maros széles völgye. Ezek az útvonalak persze csak az örmények számára voltak újak, hiszen maguk a folyóvölgyek már a középkori városhálózatnak is gerincét képezték.[172] Amíg azonban az örmény társadalom nem integrálódott az erdélyi társadalomba, az elzárta előlük ezeket a lehetőségeket. Ezért az örmények jó egy évszázadon át csak ott vethették meg a lábukat, ahol a helyi rendek nem bírtak komoly érdekeltséggel: a kelet felé tartó kereskedelemben. Azzal párhuzamosan, hogy az örmények az erdélyi rendi társadalom részeseivé váltak, számukra is megnyíltak a kapuk nyugat felé, így a Kárpát-medencén belüli kereskedelemben fontos szerepet játszó folyóvölgyek felértékelődtek a kifelé tartó hágókkal, szorosokkal szemben.

---

[171] Orbán Balázs Torda kapcsán írja le, hogy a város minden valamirevaló polgára rendelkezett szőlővel, függetlenül attól, hogy abból bevétele származott vagy sem. A szőlő birtoklása társadalmi státuszt, integrációt fejezett ki: „...nincs olyan lakója Tordának (...), hogy legalább egy darabka szőlője ne legyen." Orbán Balázs (1889): *Torda város és környéke,* Budapest, 317.

[172] Bak Borbála (1997): *Magyarország történeti topográfiája a honfoglalástól 1950-ig,* Budapest; Györffy György (1963–1987): *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza,* 1–4. kötet, Budapest; Frisnyák Sándor (szerk.) (1996): *A Kárpát-medence történeti földrajza,* Nyíregyháza; Major Jenő (1966): *A magyar városok és városhálózat kialakulásának kezdetei,* Budapest.

5.2. A kolóniák városhálózati pozíciója

Az örmény kolóniák sikerének egyik kulcsmozzanata az erdélyi városhálózat egyenetlensége és lyukacsossága volt. A 18. századi abszolút monarchia az elfoglalt uralmi tér egyenletes betöltésére törekedett, állandó adminisztrációt tartott fenn, hadsereget, régiókon átívelő gazdasági mechanizmusokat működtetett.[173] Ehhez a középkorból örökölt városhálózat szinte sehol nem volt kielégítő, de különösen nem Erdélyben. Erdély városai ugyanis a déli területeken, a szászok lakta Királyföldön koncentrálódtak.[174] A 18–19. század városhálózati átalakulása részeként a korábban városhiányos Észak-Erdélyben és Székelyföldön (részben a bécsi udvar támogatásával) létrejött egy közép- és kisvárosokból álló városláncolat.[175] Ebbe a folyamatba ágyazva érthetővé válik Szamosújvár és Gyergyószentmiklós eltérő időpontban bekövetkezett, de rendkívül látványos fejlődése, Erzsébetváros ambivalens városiasodása, illetve Csíkszépvíz helyzete, amely egyáltalán nem tudott a városi felhajtóerők áramába kapcsolódni.

Sonkoly Gábor a 18–19. századi erdélyi városhálózatot bemutató könyvében európai várostörténeti elméletek segítségével értelmezi a folyamatokat.[176] Az örmény kereskedővárosok szempontjából főként két szerző elméletének van jelentősége, Edward Whiting Foxénak és Bernard Lepetiténék.[177] Fox a városfejlődést a csere, tehát a kereskedelem jellege szempontjából két alapvető típusra osztja. Az egyik a távolsági kereskedelem *(commerce)*, a másik a helyi kereskedelem *(trade)*. A távolsági kereskedelemre specializálódott városoknak nincsen mélységük, azaz vidéki hátterük. Gazdasági kapcsolataik a környező vidéken átnyúlva szerveződnek meg. Jelentős autonómiát élveznek a földesúri hatalommal szemben, önálló bíráskodási joggal rendelkeznek, szövetségekbe tömörülnek, mint például a Hanza-városok vagy a levantei kereskedővárosok. A helyi kereskedelem városa ezzel szemben a környező vidék adminisztratív

---

173 Braudel, Fernand (1990): *L'identité de la France II. Espace et Histoire,* Paris; Clark, Peter (ed.) (1995): *Small Towns in Early Modern Europe,* Cambridge; Hajnal István (1988): *Az újkor története,* Budapest (eredeti 1936).

174 Makkai László (1940): *Erdélyi városok,* Budapest, 14.

175 Sonkoly Gábor 2001: 160.

176 Sonkoly Gábor 2001.

177 Fox, Edward Whiting (1971): *History in Geographic Perspective. The other France,* New York; Lepetit, Bernard (1988): *Les villes dans la France moderne (1740–1840),* Paris.

központja. Jelentős mezőgazdasági háttérterülettel rendelkezik, irányítója a környező vidéknek, ugyanakkor a városi polgárság maga is alávetett pozícióban van az uralkodóval szemben. Jellemző példája a rezidenciális város.

Hasonló logika szerint különböztette meg Lepetit az adminisztratív/kontinentális és a hálózatos/tengeri modellt. Az elnevezésből látszik, hogy az adminisztratív/kontinentális típus elsősorban a szárazföldek, illetve általában a homogén adottságú vidékek jellemző formája. Az adminisztratív típus a magyar földrajztudomány életkamra-központ fogalmával rokonítható.[178] Az életkamra markáns morfológiai határokkal, rendszerint hegyekkel vagy nehezen járható vizenyős területekkel körülölelt, homogén természeti adottságokkal rendelkező vidék. Az életkamrák törzsi, később földesúri székhelyei voltak a kialakuló megyerendszer adminisztrációs központjai a 10–13. században.[179] A későbbi fejlődés jellemzője, hogy a várak körül szerveződő adminisztráció vagy maga is városiasodott (például Kolozsvár), vagy fokozatosan átvándorolt valamelyik közeli, részben már a hálózatos elv szerint szerveződő kereskedővárosba. Lepetit kiinduló elmélete szerint a hálózatokba szerveződő kereskedővárosok a távolsági kereskedelemre specializálódott tengerpartokon tömörülnek. Ugyanakkor – földrajzi szempontból tekintve – az eltérő adottságú földrajzi tájak esetében, például a hegyvidék és az alföld találkozásánál is kialakulhatott sajátos „partvidéki” jelleg, sőt még a politikai határok mentén is. A magyarországi földrajzi irodalomban vásárvonalként emlegetett jelenség hozta létre például a Felföld előterében Gyöngyös, Eger, Miskolc, valamint Erdély és az Alföld között a Szatmárnémeti, Nagyvárad, Arad településsort.[180] A középkori Erdély legfontosabb hálózatos városszervezete a hét szász város volt: Brassó, Nagyszeben, Kolozsvár, Szászsebes, Segesvár, Medgyes és Beszterce. A természeti határvonalat jelentő Kárpátok mellett a városiasodás másik mozgatórugója a határvédelmi funkció volt.[181]

[178] Glaser Lajos (1936): „Az Alföld régi vízrajza és települései.” *Földrajzi Közlemények,* 1936/4. 297–307.; Mendöl Tibor (1936): „Városaink valódi nagysága és a helyzeti energiák típusai I–II.” *Földrajzi Közlemények,* 1936/6–7., 8–10. 98–108., 121–132.; Mendöl Tibor (1963): *Általános településföldrajz,* Budapest.

[179] Kristó Gyula (1988): *A vármegyék kialakulása Magyarországon,* Budapest.

[180] Prinz Gyula: „A magyar vásárhelyek.” *Földrajzi Közlemények,* 1934/4–6. 51–63.; Mendöl Tibor 1963.

[181] Köpeczi Béla: i. m.

A 18. század legelején Erdélyben kettős települési struktúra élt egymás mellett. Az említett Szászföldön a távolsági kereskedelmi városok hálózatos modellje volt a domináns, amely kiegészült az adminisztrációs közigazgatási feladatokkal is. Mindeközben Erdély középső és keleti területei városhiányos vidékeknek számítottak. Jellemző, hogy az egyik leginkább városiasító tényező, a kereskedelem is inkább fejedelmi és földesúri uradalmakhoz kötődött, semmint városokat hozott volna létre.[182] A 18. század elején Erdély központos helyei között számtalan uradalmi kastélyt találunk. Az uradalmi helyek jellemzője az erődített vár, illetve várkastély, amelyet falvak gyűrűje vesz körül. Ilyen fejedelmi központ volt Szamosújvár és Ebesfalva, a későbbi Erzsébetváros is.

A székelyföldi kolóniák helyzete merőben más volt. A székely társadalom közösségi, rendies autonómiája révén sikeresen ellenállt a teljes feudalizációnak, így faluhálózata megőrizte szétszórtságát, az uradalmi központoknak nem sikerült minden tekintetben a környező falvak fölé kerekedniük.[183] Ugyanakkor nem alakultak ki városok sem.[184] A 18. században valamiképpen városnak tekinthető települések inkább nagyobb falusias tömörülések voltak. Gyergyószentmiklós egy útkereszteződésnél alakult ki, Csíkszeredát a közeli Csíksomlyó búcsújáró hely emelte ki a falvak sorából.[185] Csíkszépvíz városias fejlődése elől éppen a csíkszeredai falukonglomerátum születése vette el az életerőt. Ahhoz ugyanis túlságosan közel feküdt Csíkszeredához, hogy önálló vásáros centrummá váljon, ahhoz viszont már messze, hogy csatlakozzon a falukonglomerátumhoz.

Székelyföldön különösen erőteljes volt a 18–19. század urbanizációja, hiszen egy alapvetően városhiányos területen bőven volt fejlődési potenciál.[186] Azonban nemcsak itt, de Erdély más pontjain is megerősödtek a regionális

---

[182] Erdélyben alapvetően három feudális gyökerű közigazgatási egység élt egymás mellett: a szászföldi, a magyar és a székely. A három – középkori értelemben vett – náció területén eltérő szokásjogok éltek (Köpeczi Béla: i. m., I. kötet, 348.). A 19. század közepéig-végéig mindez erősen kihatott a térségek eltérő urbanizációs fejlődésére is, olyannyira, hogy Makkai László, az erdélyi városhálózat kialakulását elsőként vizsgáló történész e hármas tagoltságot vette kiindulási pontként (Makkai László: i. m.); Bíró Vencel: i. m. 223.

[183] Imre István (1983): *A törvényhozó székely falu*, Bukarest.

[184] Vámszer Géza (2008): *Csík vármegye településtörténete*, Csíkszereda, 35. (eredetileg 1941).

[185] Bulla Béla–Mendöl Tibor 1999: 312.

[186] Trócsányi Zsolt (1988): *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740*, Budapest, 334–335.; Pál Judit 2003.

piacközpontok. Ha a korszak városiasodási trendjeibe illesztjük az örmény kolóniák fejlődését, úgy látható, hogy Erzsébetvároson kívül valamennyi gyengén urbanizált régióban feküdt, így komoly felhajtó erőt kaphattak attól a központi törekvéstől, mely az abszolutizmus idején igyekezett kiegyenlíteni a regionális különbségeket. Ily módon a távolsági kereskedelem logikáján nyugvó örmény gazdasági teljesítmény viszonylag hamar helyzeti energiákra lelt az adminisztrációs logika szerint szerveződő városhálózatban is. Kivételt jelentett Csíkszépvíz, amely élénk távolsági kereskedelmi tőkéjét semmilyen formában nem tudta átkonvertálni városhálózati energiává. Az átállás kereskedővárosból adminisztratív városra azonban Erzsébetváros és Szamosújvár esetében sem volt zökkenőmentes.

A távolsági kereskedelem korszakában, tehát a 19. század elejéig, a leglátványosabb fejlődést kétségkívül Szamosújvár produkálta. Pedig Szamosújvárnak nem volt feltétlenül előnyös a fekvése. A Szamos menti országutat vigyázó Szamos várának helyét a hadászati szempontok jelölték ki. A városiasodás történeti előzményei jó tíz kilométerrel északra, Désen összpontosultak. Dés volt az összekötő kisvárosi láncszem Kolozsvár és Beszterce között, itt ágazott el az út Nagybánya felé, ráadásul jelentős sóbányákkal is rendelkezett. Az örmény város gazdasága azonban az első évszázadban szinte független volt a környék adottságaitól és nem a regionális, hanem a lineárisan szerveződő távolsági kereskedelemre specializálódott. Ilyen értelemben tehát a 18. században nem a méretében hozzá illő Dés, hanem Kolozsvár, Nagyszeben, Beszterce vagy Brassó voltak az örmény Szamosújvár városhálózati partnerei. A 19. század első évtizedeiben azonban az addig a környezetétől független város fokozatosan betagozódott a régió középvárosainak sorába.[187] Doboka vármegye amúgy is erősen városhiányos volt, így idővel Szamosújvár válhatott annak adminisztratív és piaci központjává, nem Szék, pedig régebbi mezővárosi múltra tekintett vissza.[188]

Városhálózati szempontból mindenekelőtt a helyi piacok megszerzése különbözteti meg Szamosújvárt a sok szempontból hasonló utat bejárt Erzsébetvárostól. Erzsébetváros is távolsági kereskedelmi állomásként jött létre

[187] Sonkoly Gábor 2003: 168.
[188] Változást csak a 19. század vége fog hozni, amikor az erőtlen Doboka vármegyét Belső-Szolnokkal egyesítve Dés lett az új megyeközpont (A Magyar Korona Országainak helységnévtára, Budapest, 1877.)

a 17–18. század fordulóján. Mindkettő szabad királyi városi rangot szerzett, részben a helyi rendi elitek tiltakozása ellenére is (1786-ban, illetve 1790–91-ben). Mindkettőre áll tehát, hogy függetlenítette magát közvetlen környezetétől.[189] Ez a stratégia mindaddig sikereket hozott, amíg a távolsági kereskedelem csatornái működtek, tehát a 19. század első évtizedeiig. Ezután a függetlenség Erzsébetvárosban elszigeteltséggé alakult. Tény, hogy Erzsébetváros kezdettől fogva nehezebb helyzetben volt, mint Szamosújvár. Míg utóbbinak lényegében csak Dés konkurenciájával kellett szembenéznie, addig Erzsébetvárosnak Szászföld közepén két erős középváros, Segesvár és Medgyes közé ékelődve kellett volna lokális piacot szereznie. Tovább nehezítette a helyzetét, hogy a volt Apafi uradalom maga is idegen test volt, egyfajta enklávé a szászföldi autonómia területébe ékelődve. Erzsébetváros a maga rendies fejlődésével megerősítette ezt a pozíciót, hiszen magyar városként nyerte el szabadalmi jogait. Az enklávé-helyzetnek persze megvoltak a maga városiasító hatásai, ám ezek kevésbé a helyi kereskedelem irányába, mint inkább a központi adminisztráció felé vezettek. Ennek az útnak a mérföldköve a huszárlaktanya 1840-es felépítése.[190] A következő bő fél évszázadban Erzsébetváros városi energiái a központi hatalomtól, Bécstől, majd Budapesttől függtek, ami a hivatali réteg felülreprezentációját hozta magával.

A kétfajta városiasodási út, tehát a távolsági kereskedelemből a helyi kereskedelembe integrálódó szamosújvári és a szintén a távolsági kereskedelemből induló, de a hivatali funkció felé elmozduló erzsébetvárosi a településképben is markánsan megmutatkozik. Előbbi helyszínen a 19. század második felére jellegzetes erdélyi városkép kezdett kialakulni, amelyet legtömörebben a különböző felekezetű templomok belvárosi koncentrációja fejezett ki.[191] Erzsébetvárosban ezzel szemben a polgári korszakra is átnyúlt a város etnikai tagoltsága. Holott a két város fejlődése egymáshoz igen közeli fejlődési alaphelyzetből ágazott el. A közös alaphelyzetet pedig úgy tudnánk jellemezni, hogy a településhálózat fontos, de korántsem központi jellegű pontjából az örménység teremtett várost.

---

189 Egyed Ákos: i. m. 19–22.

190 A laktanya bejáratánál elhelyezett emléktáblán szereplő adat.

191 Maksay Albert és társa (1936): *Erdélyi városképek*, Budapest.

A székely város esetében megint csak más pályát látunk magunk előtt. Gyergyószentmiklós a 18. század elején már komoly népességkoncentrációval, illetve vásári kiváltságokkal rendelkezett.

> *„Az 1607-es évi vásárjog révén Gyergyószentmiklós nemcsak a Gyergyói-medence, hanem egész Kelet-Erdély egyik legfontosabb kereskedelmi központjává alakult. Ebben az időszakban épült ki a pricskei vám, amely tulajdonképpen az Erdély és Moldva közötti átmenő kereskedelemnek ezt a szakaszát is ellenőrizte."*[192]

Építészetileg persze mindez alig volt több, mint egy tágasabb falu, ám ahhoz elegendő volt, hogy kerete legyen a következő két évszázad városiasodásának. Óriási különbség tehát, hogy míg a két kamarai birtokközpont az örménység közreműködése nélkül semmiképpen sem emelkedett volna a falusi státusz fölé, addig Gyergyószentmiklóson az idegen kereskedő és iparos réteg inkább csak felgyorsította a nélküle megindult városiasodást.[193] Gyergyószentmiklós fekvésénél fogva életkamra-központként funkcionált, központja volt a hasonló nevű Gyergyói-medencének.[194] Régiós elsőbbsége azonban nem volt minden időkben vitán felüli. A 15–16. században úgy tűnhetett, a szomszédos uradalmi központ, Gyergyószárhegy lehet a vidék központja. Ám a teljes jobbágyi alávetettséget sikeresen kivédő székely katonatársadalom számára végül ideálisabb centrumnak bizonyult az önigazgatását részben fenntartó Gyergyószentmiklós, mint a rezidenciális jellegű Gyergyószárhegy.[195]

Gyergyószentmiklós minden tekintetben illeszkedett a környező vidék településeinek sorába. Több önálló falu a 14. században gyergyószentmiklósiak kirajzásának eredményeként jött létre, mint például Tekerőpatak, Kilyénfalva vagy Vasláb.[196] A várost szinte szabályos körben – illetve a Kárpátok miatt csak félkörben – fogják körbe a kisebb-nagyobb falvak. Sőt, mint arról a településszerkezeti részben bővebben is lesz szó, maga a város is egy falusias telepü-

---

[192] Garda Dezső 1992: 19.

[193] Tarisznyás Márton: i. m. 179.

[194] A település egyébiránt része a székelyföldi medencéket 50–60 kilométerenként szervező kisvárosi láncolatnak, amelynek további tagjai Csíkszereda, Kézdivásárhely, Sepsiszentgyörgy, Székelyudvarhely, illetve a regionális központtá fejlődő Marosvásárhely. Benkő Elek–Demeter István–Székely Attila (1997): *A középkori mezőváros a Székelyföldön*, Kolozsvár, 26.

[195] Garda Dezső 1992: 15.

[196] Uő 1992: 9.

lésstruktúra sűrűsödéséből keletkezett. A Gyergyói-medence határai világosak, területén egységes népi kultúra fejlődött ki.[197] A város mély vidéki beágyazottságának köszönhető, hogy az örménység 19. század eleji gazdasági hanyatlása, illetve kezdődő beolvadása nem okozott látványos megtorpanást a város pozíciójában. A népességszám folyamatosan emelkedett. A 18. század végi három és fél ezer fős település ötven év alatt kétezer fővel gyarapodott. Fontos hangsúlyozni, hogy ez a növekedés főként demográfiai okokkal magyarázható, hiszen a környező falvak ugyanebben az időszakban hasonló mértékben fejlődtek.[198] A város látványos népesedési felfutását azonban nem kísérte a városi funkciók sűrűsödése. A gyergyói piac vonzáskörzete érdemben nem lépte túl az életkamra határait. Székelyföldnek jelentősebb piacközpontjai a 19. század elején nem a Kárpátok vonulatai közé szorult medencesorban, hanem attól nyugatra, a Maros és a Küküllő völgyében voltak, főként Marosvásárhely, kisebb részben Székelyudvarhely.[199]

A kereskedelem mellett az ipar és az igazgatás lehettek volna a legerősebb városiasító tényezők. Ám a bőrgyártás 19. század eleji általános hanyatlása, ami jórészt a gyapjú terjedésével függött össze, súlyosan érintette a gyergyói tímárüzemeket is.[200] A városnak nem sikerült pozíciókat szereznie az adminisztráció terén sem, amit az 1876-os közigazgatási reform pecsételt meg, amikor Csík vármegye központjának Csíkszeredát jelölték ki.[201] Mindez oda vezetett, hogy bár a lakosságszám dinamikusan emelkedett, a városiasodás visszafogott maradt. Jellemző, hogy 1857-ben csupán minden ötödik ember megélhetése kötődött nem mezőgazdasági foglalkozásokhoz.[202]

---

[197] Tarisznyás Márton: i. m. 12.

[198] Gyergyószentmiklós vonzereje a továbbiakban is alacsony maradt. 1910-ben a közel kilencezres lakosságának mindössze egyharmada volt bevándorló. Összehasonlításképpen Csíkszeredában hetven, Marosvásárhelyen hatvan, Kézdivásárhelyen és Sepsiszentgyörgyön ötven százalék körül mozgott ugyanez a mutató. Pál Judit 2003: 143.

[199] Sonkoly Gábor: i. m. 179.; Vofkori László (2007): „Adalékok Székelyudvarhely népi árucsere földrajzához a XIX–XX. század fordulóján." *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok*, VII. évf. 211–232.

[200] Tarisznyás Márton: i. m. 220.

[201] 1876. évi XXXIII. törvénycikk némely törvényhatóság területének szabályozásáról és az ezzel kapcsolatos intézkedésekről.

[202] Ugyanez az arány Szamosújváron negyven százalék (Erdély városai között ezzel a 6. helyen szerepel), Erzsébetvárosban hatvan (23. hely). Sonkoly Gábor 2001: 252.

Csíkszépvíz kiinduló településhálózati pozíciója, noha távolságra Gyergyószentmiklóshoz fekszik közelebb, inkább a két szabad királyi városéra emlékeztet. Annyiban mindenképp, hogy esetében is egy falut kellett volna városias hellyé fejlesztenie az örmény kolóniának. Ám miközben a kamarai birtokokon lehetőség volt a földterület megvásárlására, addig Székelyföldön az örmények csupán kereskedőszövetséget hozhattak létre, területi autonómia nélkül. A főként kereskedelmi vitás ügyekre koncentráló, bíróságszerűen működő gyergyószentmiklósi és csíkszépvízi *Mercantile Forum* nem pótolhatta a települési önigazgatás teljes spektrumát.[203] Ezzel magyarázható, hogy a székelyföldi kolóniák településhálózati pozíciója lényegében a befogadó település pozíciójával volt egyenlő. Csíkszépvizet sem földrajzi fekvése, sem történeti hagyományai nem predesztinálták városi szerepre. Felmerülhet azonban a kérdés, hogy miért nem valamelyik nagyobb, városias helyen települtek meg a csíki örmények? Feltehetően azért, mert a csíki életkamrának a 17–18. századig nem volt olyan világos központja, mint a Gyergyói-medencének. Maga Csíkszereda a falvakból összenőtt városok jellemző példája, ám ez az összenövés csak valamikor a 20. század fordulóján vesz nagyobb lendületet. Beszédes, hogy a névadó szeredai vásároknak helyt adó településmag, a tulajdonképpeni város őse, nem spontán módon jött létre, hanem meglehetősen késő́n, a 15. században, uralkodói akarattal hozták létre:

„Csíkszereda eleinte 144, majd 200 holdnyi kis területen igyekezett Csíkszéknek vásáros központi szerepét betölteni. Ezt a kis területet kb. a XV. század elején felső utasításra szakították ki - igen fösvényen - a szomszédos Zsögöd és Taploca községek határából."[204]

A város szűk határai évszázadokon át gátat szabtak a nagyobb mértékű fejlődésnek. A városi funkciók jelentős része szétoszlott a környező falvak között. A széttagozódott csíki településhálózat tehát nem kínált olyan, kizárólagos központi energiával rendelkező helyszínt, amely az örményeket magához vonzotta volna.

[203] Tarisznyás Márton: i. m. 218.
[204] Vámszer Géza: i. m. 35.

A 19. század második felében alapvető változások következtek be Erdély életében. Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc egyik fő célkitűzése volt a Magyar Királyság és Erdély uniója, amelyet a kortárs magyar elit szemében együttesen legalizált a magyar korona és a nemzeti szupremácia eszméje.[205] Az osztrák uralkodóházzal történő 1867-es kiegyezés után az erdélyi városhálózat jogi értelemben is részévé vált a magyar közigazgatásnak, ezzel együtt pedig a formálódó – és mint utóbb kiderült, rövid életűnek bizonyuló – magyar nemzetállami térszerkezetnek. Az új térszerkezet központi városa a birodalmi székhely Bécs helyett Budapest lett.[206] Mivel a nemzetállam egységes térben gondolkodott, a városokat e térrendszerbe sorolta be, kijelölve számukra a területükhöz mért közigazgatási és adminisztratív funkciókat (pl. iskolákat, bíróságokat, csendőrségeket). A kereskedővárosok logikájával ellenétben, amely a földrajzilag kedvező helyeken – így a vásárvonalakon, tengerpartokon vagy a határvidékeken – sűrű városláncolatokat hozott létre, a nemzetállami, adminisztrációs logika az abszolutizmus hagyományát vitte tovább, és egyenletes térkitöltést követelt. Mindez a városhiányos térségekben a városiasodás központi erőkre támaszkodó megerősödését hozza magával.[207] A nemzetállami keretek kiépülése mellett az 1867–1920 közötti fél évszázad urbanisztikai jelentőségét az adja, hogy Erdélyben egybeesett az ipari modernizáció első, a vasútépítésekhez köthető hullámával, a városépítés gyökeres átalakulásával. A következőkben Beluszky Pálnak és Győri Róbertnek a korszak általános urbanizációs fejlődését áttekintő munkáját alapul véve érdemes áttekinteni a négy település városhálózati pozícióját, illetve annak változását.

Mindenekelőtt látni kell, hogy Erdély a Magyar Királyságon belül a 19. század végén összességében inkább periférikus helyzetű nagyrégió volt. A dualizmus idején a modernizáció középpontja egyértelműen Budapest, a fővárostól való távolság eleve hátrányt jelentett.[208] Az erdélyi viszonyok között jelentős középvárosnak számító Szamosújvár például az országos hierarchiában 1910-ben éppen csak bekerült az első száz város közé, mint hiányos funkciójú középváros. Gyergyószentmiklós még ettől is elmaradt, Erzsébetváros pedig a kisvárosok sorába szorult vissza, noha 1876-ban az akkor kialakított Kis-Kü-

[205] Mérei Gyula (szerk.) (1983): *Magyarország története 1790–1848.*, I. kötet, Budapest, 1007.
[206] Beluszky Pál–Győri Róbert: i.m. 47.
[207] Lepetit, Bernard: i. m. 399.; Sonkoly Gábor 2001: 21.
[208] Beluszky Pál–Győri Róbert: i. m. 62.

küllő vármegyének is székhelye lett.[209] Ha belegondolunk, hogy a polgári közigazgatás kialakítása (1876) előtt Szamosújvár és Erzsébetváros szabad királyi városokként (jogi értelemben legalábbis) a városhierarchia elit csoportjába tartoztak, ugyancsak feltűnő a pozícióvesztés.[210]

A 19. századi térszerkezetben a klasszikus, távolsági kereskedelemből élő városok jelentősége lecsökkent. Szerepüket azok az adminisztratív centrumok vették át, amelyek egyszerre voltak képesek kapcsolódni az ország centrumához és a környező falvakhoz. Az új városideál tehát közvetítő szerepet töltött be a modernizációban élen járó centrum és a modernizálandó falvak között. Ha azonban egy térségben a falvak szegénysége feltűnően nagy volt, az előbb-utóbb a középvárosok státuszára is kihatott. Márpedig az örmény kolóniák városai jellemzően szegény rurális térségben feküdtek, ami idővel visszahatott a város fejelődésére is:

„szegénység és elmaradottság fogad a falukban, s a nép, mely zárt közösségekben, (...) évszázadokkal elmaradva a nyugat-európai lakosságtól él (...) híven példázza Szamosújvár környezetének adottságait."[211]

A gazdasági fellendülés (...) a székelység életében alig éreztette áldását és hatását. A nagyobb bajok, a még lényegesebb tényezők, amelyeken segíteni meg sem kísérelték, súlyosan lehúzzák a mérleg másik karját."[212]

Az örmény kolóniák városainak az általános tendenciákon kívül volt egy további sajátossága is. Miközben bennük a 18. században a városiasodás kereskedelmi-ipari funkciói voltak túlsúlyban, a 19. század végére az állami-közigazgatási funkciók kerültek túlzottan előtérbe. Ennek háttere, hogy a 19. század elejéig-közepéig az idegennek számító örmények eleve nem vehettek részt a rendi közigazgatásban, így kényszerből is a távolsági kereskedelembe fektették energiáikat. Az integrációnak köszönhetően azonban egyre több adminisztrációs funkciót kaptak városaik. Szamosújvár 1876-ig Doboka vármegye

---

[209] 1876. évi XXXIII. törvénycikk némely törvényhatóság területének szabályozásáról és az ezzel kapcsolatos intézkedésekről.

[210] A kiegyezés évében Erdélyben és Magyarországon összesen mintegy 81 szabad királyi város volt. Beluszky Pál–Győri Róbert: i. m. 62.

[211] Aldobolyi Nagy Miklós: i. m. 27.

[212] Bözödi György (1939): *Székely bánja*, Budapest, 141.

székhelye volt, Erzsébetváros pedig éppen abban az évben szerezte meg a frissen létrehozott Kis-Küküllő vármegye irányítási jogát. Mindez oda vezetett, hogy – különösen Erzsébetvárosban – a tisztviselő réteg vált a legnépesebb polgári elemmé.[213] Az örmény városok jellegzetes épületei ebben a korban nem az ipari modernizációt képviselő gyárak, hanem a hivatalok, bíróságok, fogdák, kaszárnyák, gimnáziumok voltak. Természetesen mindez nemcsak az örmények városaira volt jellemző, hanem számtalan más kis- és középvárosra is országszerte.[214] Ami azonban mégis jellegzetesen örmény, az maga az átalakulás és annak a gyorsasága, az a folyamat tehát, ahogyan egy kereskedőváros adminisztratív várossá válik. Az átalakulás talán Gyergyószentmiklóson volt a leginkább zökkenőmentes, ahol korábban sem került túlsúlyba a távolsági kereskedelem, és a 19. században sem alakult ki a város léptékéhez mérten aránytalanul széles hivatalnoki réteg.

Az államapparátus kiépítése mellett a korszak másik jellegzetes városiasodási energiáját a vasút és a nyomában fellendülő iparosítás jelentette. Az örmény városok közül elsőként Erzsébetváros 1872-ben, majd Szamosújvár 1881-ben kapott vasutat.[215] A vasút azonban e két városban nem hozott ipari fellendülést, épp ellenkezőleg. A vasút ugyanis nem általában indusztrializált, hanem erőteljesen a centrumokban, miközben a perifériákon inkább elfojtotta a kevésbé versenyképes kisebb ipari kezdeményezéseket. Erzsébetváros és Szamosújvár esetében is azt látjuk, hogy a közeli nagyvárosok tőkeelszívó hatása túlságosan is erősnek bizonyult. Most vált igazán problematikussá a 18. századi helyválasztás, hiszen az örmény kolóniák akkoriban nem a városhálózat csomópontjaiban telepedtek meg, hanem olyan periférikus régiókban, ahol készség mutatkozott befogadásukra. Márpedig a 19. századi urbanizáció, bár általánosságban jelentős hangsúlyváltozásokat hozott, az örmények által lakott térségek belső hierarchiabeli viszonyait érintetlenül hagyta.

Mindezt illusztrálandó érdemes mélyebben is áttekinteni az egyes kolóniák helyzetét. Szamosújvár fő konkurense a 19. század végén Dés lett. Utóbbi Szamosújvárral ellentétben jelentős történeti város, és miután 1876-ban egye-

213 Beluszky Pál–Győri Róbert: i. m. 63.

214 Incze Éva (2013): „Hermeneutikai séta Sepsiszentgyörgyön." *Délkelet Európa – South-East Europe,* 2013/2. 2.

215 Horváth Ferenc (2004): *A magyar vasút építési és fenntartási szervezetének története,* 1. kötet (1827–1944), Budapest, 253.

sítették Szolnok és Doboka vármegyéket, nem Szamosújvár, hanem Dés lett a közigazgatási székhely. Jellemzően azért, mert földrajzi és gazdasági helyzete erre alkalmasabbá tette. A 19. század végén Szamosújváron egy kisebb textilüzemen kívül nem beszélhetünk iparosodásról, miközben Désen működött egy kb. 250 főt foglalkoztató bányavállalat, illetve több kisebb üzem is. Szolnok-Doboka vármegye térfejlődésére tehát a centralizáció volt jellemző, s eközben Szamosújvár pozíciója egyértelműen gyengült. Székelyföldön más volt a helyzet. Itt egy térben jóval inkább szétterülő iparfejlődés zajlott. Azt is látni kell azonban, hogy ez az iparfejlődés meglehetősen egyoldalúnak bizonyult, szinte teljes egészében a faiparra szerveződött.[216] Csík vármegyén belül Gyergyószentmiklós közigazgatási értelemben ugyanúgy alárendelődött Csíkszeredának, mint Szamosújvár Désnek. Ugyanakkor Gyergyószentmiklós gazdasági teljesítményében mindez nem mutatkozott meg, már csak azért sem, mert a székelyföldi medencék élesen elkülönülnek egymástól, így a helyi, járási szintű centrumoknak világosabbak a határai és a funkciói is. A földrajzi tényezők is szerepet játszottak abban, hogy bár a vasút rendkívül későn, csupán 1907-ben jutott el Gyergyószentmiklósra, az nem okozott tőkeelvonást a megyei központ felé, hanem épp ellenkezőleg, egy soha korábban nem tapasztalt lendületű urbanizációs periódus kezdődött.

Végül Csíkszépvíz esetében a vasút csupán átmeneti, az építkezések idejére szorítkozó fellendülést hozott. A falu korábbi, relatíve jó kereskedelmi pozícióját annak köszönhette, hogy rajta keresztül lehetett elérni a Moldva felé vezető országutat. Az 1897-ben átadott vasútvonalat azonban nem erre, hanem Madéfalva felé vezették. Maga az építkezés azonban, ha rövid időre is, de komoly műszaki értelmiségi réteget vonzott a településre:

> *„A munkálatok irányítása a csíkszépvízi építési felügyelőségről történt, ahol volt: egy felügyelő, mint vezető, egy helyettes, egy főmérnök, négy mérnök, segédmérnök és gyakornok, két díjnok."*[217]

Csíkszépvíz szerény méreteihez képest az országos, sőt nemzetközi jelentőségű építkezés kiszolgálása kitapintható fellendülést hozott. A vasútépítés után

[216] Pál Judit 2003: 211.

[217] Gidó Csaba (2011): *A vasúthálózat kiépülése a Székelyföldön és szerepe a régió modernizációjában (1868–1915).* PhD disszertáció, Pécs, 141.

néhány évvel, 1910-ben a község járási székhely lett, amely járás lényegében a gyimesi vasútvonal községeit fedte le.[218] Más kérdés, hogy mivel a vasút nem erre ment, a falu nehezen felelt meg az igényeknek. A járás legnagyobb faluja 1910-ben Gyimesbükk volt, amely a maga 2500 lakosával épp kétszer olyan népes volt, mint Csíkszépvíz.[219] Mindehhez hozzátehetjük, hogy az országhatár miatt Gyimes országos jelentőséggel bírt, ahol az állami autoritással szorosan összefüggő építkezések zajlottak, illetve komoly adminisztráció települt meg (határőrlaktanya, nemzetközi vasútállomás).

A négy helyszín 19. század végi, huszadik század eleji átalakulását összehasonlítva közös vonásként határozható meg a relatív szerepvesztés, főként ami az ipari, kereskedelmi funkciókat illeti. Részben e szerepvesztést korrigálandó Erzsébetvárosban, Szamosújváron és Csíkszépvízen megerősödtek az állami adminisztrációs, redisztribúciós feladatok. Mindez csak részben volt az örménység specifikuma, hiszen a 19. század vége általában is az állam szerepének erősödését hozta a települések életében. Örménynek annyiban nevezhető, amennyiben a magyar érzelművé vált városok sikeresen lobbizhattak a magyar nemzetállami beruházásokért (pl. gimnáziumokért, járásbíróságokért). Ha figyelembe vesszük, hogy az örmény kolóniák eredendően a rendi államtól független, vagy legalábbis autonóm kereskedelmi központokként alakultak meg, ugyancsak éles változással van dolgunk, amely a településképben is maradandó nyomokat hagyott. Némileg eltér ettől a fejlődési pályától Gyergyószentmiklós, amely a vasút korszakában valódi gazdasági fellendülést élt át, vállalkozásokat, főként fűrészüzemeket alapított. Gyergyószentmiklós vállalkozói jellege annál élesebben látszik, mivel nem kapott megyeszékhelyi funkciókat, így hivatalnokrétege sem volt különösebben nagy.

[218] Bogos Katalin: i. m., o. n.

[219] KSH 1910.

13. ábra Szamosújvár és Erzsébetváros táji karaktere. A kereskedelmi utak a folyóvölgyeket követték, így a két kereskedőváros ideális megtelepedési helyet talált. A klíma mérsékelt, a tájkép szelíd.
Forrás: a szerző felvételei (2012).

14. ábra Gyergyószentmiklós és Csíkszépvíz táji karaktere. Itt a kolóniák a Moldva felé vezető magashegyi hágók tövében telepedtek meg. A vidék ideális volt marhalegeltetésre, amely biztosította a nyersanyagot a bőrfeldolgozásból élő örmények számára. Forrás: a szerző felvételei (2013).

6. A településszerkezet

6.1. A centrum meghódítása

Az eddigiekből is látható volt, hogy az örményeknek alkalmazkodniuk kellett a már kialakult települési struktúrákhoz. Az alkalmazkodási kényszer a települések belső szerkezetében is kimutatható. Mindegyik helyszínnek megvolt a maga településszerkezeti előzménye, az örményeknek e szerkezetekhez alkalmazkodva, jellemzően a már meglévő struktúráktól elkülönülve, a „falakon túl" kellett felépíteniük kolóniáikat. Falak alatt elsősorban nem valóságos kőfalakat kell érteni – bár a két kamarai birtok várkastélya esetében részben erről volt szó – hanem szimbolikus társadalmi határokat. A 18–19. század során az örmény kolóniák válnak az új települési centrumokká. Vagy úgy, mint például Szamosújvár és Csíkszépvíz esetében, ahol a korábbi falumaghoz képest a település egészének a centruma eltolódott, vagy úgy, mint Erzsébetvárosban és Gyergyószentmiklóson, ahol a legértékesebb belső telkek fokozatosan az örmények kezébe kerültek.

A falakon kívüli helyfoglalás első feltételezett helyszíneiről a korábbi fejezetben már volt szó. Gyergyószentmiklós és Csíkszépvíz esetében jó okunk van feltételezni, hogy a korai, ideiglenes telepek a hágókhoz vezető utak mentén alakultak ki. Ezt erősíti a tény, hogy mindkét településen a székely településmagtól elkülönülve, egy arra merőleges utcában kapott helyet az örmény temető, illetve a kápolna. Az épületek mai formájukban természetesen már egy későbbi, 18. század közepére tehető állapotot tükröznek, ám a helykiválasztás feltehetően a 17. századig nyúlik vissza. Ekkortól vannak adataink arról, hogy az örmények régebbi kápolnákat kapnak meg használatra.[220] Gyergyószentmiklóson szinte biztos, hogy ez a kápolna a mai templom helyén állott, Csíkszépvízen inkább csak valószínűsíthetjük. A székelyföldi kolóniák sajátossága a telekhasználat ideiglenessége és rendezetlensége. Miközben a kamarai birtokokon viszonylag rendezett adás-vételi, illetve hosszú távú bérleti

[220] Garda Dezső 2007, 2. kötet: 58.

szerződések jelölték ki az örmény városok területét, addig Székelyföldön az örményeknek nem sikerült kolóniaként parcellákat szerezniük.[221] Mindez legalább három lényeges következménnyel járt. Az első, hogy ha kényszerből is, de lehetőséget adott a településen belüli mozgásra, költözködésre; a második, hogy konzerválta a mozdítható építőanyagokat (erről lásd az Épületek című fejezetet). A harmadik következmény, hogy az örmény utcák kezdettől fogva más elvek szerint rendeződtek, mint az a helyi lakosság körében szokásban volt (igaz, ezt nem csak a tulajdonjog hiánya, de a gazdasági tevékenység is indokolta).

A két székely település gerincét korábban a fűrész- és gabonamalmokat hajtó patakvonal jelölte ki.[222] A patakvíz emellett az állatok ellátása szempontjából is stratégiai jelentőségű volt, ezzel magyarázható a település alaprajzának elnyúlt, hosszanti formája. A rendkívül értékes patakparti területeket a székelyek nem szívesen engedték át a jövevényeknek, holott az örmény tímáripar számára a víz elengedhetetlenül szükséges feltétel volt. Az örmény kolóniák tehát nem telepedhettek a patak mellé, hanem egy arra merőleges országút mentén kezdek építkezni. A hosszanti szerkezethez toldott merőleges utca ráadásul a „semmibe vezetett", legalábbis ha a helyi településnövekedési elvek szerint tekintünk rá. A hosszanti tengelyből elágazó toldalékok ugyanis a településfejlődés rendes menete szerint a szomszédos falvak irányába vezető utak mentén alakulnak ki. Csíkszépvízen ilyen volt a csíkszentmiklósi leágazás, amelynél egy kis tér is keletkezett, és ahol a 18. század végéig egy kisebb kápolna is állt. Az örmények lakta utcák azonban nem a régió falvainak irányába, hanem kifelé, a hágók felé vezettek.[223] Az egykori jövevény kisebbség felemelkedését jelzi ugyanakkor, hogy a 19. század elején az örményeket már jellemzően a település központi telkein látták a kortársak:

> *„Szépviz örménylakói épen az élénk kereskedés által emelkedtek azon jóllétre, hogy a csak földműveléssel és marhatenyésztéssel foglalkozó ős székely lakosságot a falu főbb utcáiról és piacáról kiszorítva, a mellék utcákba kiterelték."*[224]

[221] Postăvaru, Iozefina: i. m. 241.; Gazdovits Miklós: i. m. 235.; Szongott Kristóf 1901, I. kötet: 103.
[222] Tarisznyás Márton: i. m. 105.
[223] Csíkszépvíz topográfiájához hozzá kell tenni, hogy az örmény templom mellett vivő út elágazott, így nemcsak a hágók felé, hanem a szomszédos Csíkszentmihály felé is erre kellett mennie az utazónak.
[224] Orbán Balázs 1868: XV. fejezet.

Orbán Balázs, a 19. század neves földrajztudósának megállapítása csak részben állja meg a helyét. Nem arról van ugyanis szó, hogy az örmények kiszorították volna a székelyeket, hanem arról, hogy az általa „főbb utcákként" emlegetett részek korábban periférikus helyzetűek lehettek, majd az örmények gazdasági erejének köszönhetően fokozatosan centrummá váltak. Az eredeti székely falu valószínűsíthetően nem is rendelkezett világos centrummal, hanem a székely településrendnek megfelelően kisebb szomszédsági egységekből állott.[225] Az egyik ilyen szomszédsági egység az örmény utcától több száz méterre található harangláb (csengettyű), egy másik a 17. század végén emelt, utóbb lebontott kápolna körül lehetett. A 19. századi térképekről ugyanakkor már jól kiolvasható a faluszerkezetnek az örmény kolónia alkotta maghoz való alkalmazkodása, amely átalakulásról a következő fejezetben részletesen is szó lesz majd.

Az Orbán Balázs által említett jelenség, miszerint az örmények elfoglalták a korábbi centrumot, inkább Gyergyószentmiklósra áll. Az örmények utcája kezdetben a templom melletti országút mellett lehetett, körülbelül a plébániáig, illetve a mellette lévő mai múzeumig tartott. Az 1910 körül készült kataszteri térkép szerint – amely alapján jó eséllyel következtethetünk a korábbi tulajdonviszonyokra is – az eredeti örmény utca egyetlen hosszanti telekből állt csupán. Minden valószínűség szerint ezen az osztatlan telken kezdtek el megtelepedni az örmények. A 19. század elején azonban már nem itt találjuk a kolónia központját, hanem a székely városka akkori főterén, az 1770-es években barokk stílusban újjáépített templom mellett.[226] Az 1910-es telekszerkezet enged következtetni arra is, hogy ezen a központi területen más elvek szerint zajlott a beépítés, mint a város egyéb, székelyek lakta részein. A máshol szokásos, utcára merőleges, jellemzően az utcától a patakig futó, a telekosztódások miatt rendkívül keskeny hosszanti telkek helyett itt viszonylag széles, de rend-

---

[225] A székely falvak jellegzetes településtípusa a tízesekből álló falurendszer. Ennek lényege, hogy egymástól 50–100 méterre kisebb házcsoportok alakulnak ki, rendszerint rokonsági köteléket alkotó családok lakásaiként. A fejlődés következő fázisa, amikor a halmazos falurészek összenőnek, majd az összekötő tengely mentén utcásodnak. Lásd: Ambrus Tünde (2010): *A székely falutízesek. Egy sajátos településrendszer mint a társadalmi-gazdasági tevékenység kerete.* PhD disszertáció, Pécs, 46. Csíkszépvíz és Gyergyószentmiklós esetében is hasonló középkori településfejlődést feltételezhetünk, de a patak kínálta tengely miatt viszonylag hamar összenőttek és utcásodtak a házcsoportok. A 18–19. századra már csak a telekszerkezet őrizte nyomaiban a tízesek településrendjét. Lásd: Tarisznyás Márton: i. m. 209.

[226] Az örményeknek már 1712-ben állt egy kápolnájuk a temetőben, 1733-ban pedig új templomot építettek itt. 1768-ban megvásárolták a földterületet is. Bernád Rita–Kovács Bálint: i. m.

kívül kis mélységű telkeket találunk. A telkek végéből lehasított, utcára néző, néhol szűkebb, máshol tágasabb házhelyek az örmények centrumbéli helyfoglalásának a lenyomatai. A centrumba költözésnek nem volt előre rögzített terve, mint Szamosújváron vagy Erzsébetvárosban (lásd bővebben lentebb), hanem fokozatosan, a telkek utcai részének bérbevételével párhuzamosan zajló folyamattal állunk szemben, amely a 18. század végén, a 19. század elején zajlott, az örmények plébániájától haladva a katolikus templom jelezte központig.[227]

Összességében elmondható, hogy a székely településeken fennmaradt a középkorból örökölt rendi önkormányzatiság, amit később bonyolított a székely határőrezredek megszervezése (1762-től kezdve).[228] Mivel így számtalan egymásnak ellentmondó érdek és tulajdonforma létezett, az örmény kolónia számára csak a fokozatos, egyéni alkukon és bérleti szerződéseken nyugvó birtokszerzés lehetősége maradt.[229] Székelyföldön az örményeknek csupán személyhez kötött autonómiájuk volt, amelyet a Mercantile Forum vagy más egyesülés, főként az örmény céhek tagjaiként élvezhettek.

A kamarai birtokok esetében egészen más volt a helyzet, mivel az erdélyi fejedelem birtokait megöröklő bécsi udvar, mint tárgyaló fél, szabadon rendelkezhetett a földterülettel. A kamara hosszú lejáratú bérleti szerződésben, egy tagban bocsátotta a közösség rendelkezésére a területet, melyet később el is adott.[230] Ebből következően Szamosújváron és Erzsébetvárosban a feudális viszonyokhoz jobban illeszkedő városi önkormányzatiság jött létre. Mindez pedig lehetőséget teremtett arra is, hogy a székely kolóniákra jellemző fokozatos és spontán helyfoglalással ellentétben tervszerű városépítészeti elgondolások valósuljanak meg.

A tervszerűség – főként Szamosújvár esetében – egy egészen új városalaprajzot jelentett, amely egy már meglévő „anyatelepülés" mellett épülhetett fel. Ez az anyatelepülés egy katonai jelentőségét nagyrészt elvesztett, de még álló reneszánsz erődítés körül kialakuló, szabálytalan utcákból álló falut jelentett.[231] Ellentétben a székely falvak közösségi szabályok szerint rendeződő alaprajzával, a vár alatt főként katonai és egyéb szolgálatot vállaló nemesek, úgynevezett

---

[227] Köllő Miklós: i. m., o. n.
[228] Pál Judit 2003: 262.
[229] Garda Dezső 1992: 28.
[230] Szongott Kristóf 1900, I. kötet: 105.; Ávedik Lukács 1896: 62.
[231] Kovács András (2003): *Késő reneszánsz építészet Erdélyben 1541–1720,* Budapest–Kolozsvár, 50.

„puskások” telepedtek meg.[232] A mérnökileg tervezett örmény város ettől a magtól elkülönülve, több száz méterrel távolabb került kijelölésre.[233] A távolságnak morfológiai okai is voltak, mivel az erődítés utóbb elbontott külső váröveén túl volt csak szabad terület (az elővár helyén létesült később a marhavásártér).[234] Az örmény város tehát a vártól és a váraljai településtől függetlenül alakíthatta ki utcahálózatát.

A telekrendszer a megosztott belső telkes városok tradícióját idézi.[235] A házhelyek kizárólag lakhatási funkciót töltöttek be, a csekély volumenű mezőgazdasági tevékenység külön parcellákon, a lakótelkektől távolabb folyt. Szamosújvár főtere már megalapításának pillanatában centrumként viselkedett, noha belső hatalmi viszonyai nem tették rögtön világossá, hogy rezidenciális, azaz püspöki jellegű központtá válik-e, vagy inkább polgárias piacváros épül (erről bővebben lásd a Szamosújvár című fejezetet). A centrum fokozatos meghódítása helyett Szamosújvár esetében tehát inkább egy új centrum alapításáról beszélhetünk.

Ugyancsak tervszerű telekkimérés eredményeként jött létre Erzsébetváros örmény központja, noha esetében nem találjuk nyomát a szamosújvárihoz hasonló szabályos alaprajznak. A 17. századi településmag itt is egy reneszánsz várkastély volt, amelyet az előző században építettek fel a később erdélyi fejedelmi rangig emelkedő Apafiak.[236] Az örmények 1696-ban szabadalomlevelet kaptak, amely garantálta számukra, hogy házaik közé más nemzetiségűek nem építkezhetnek.[237] A 18. század közepén készült kamarai felmérési térkép szerint ezt az előírást részben be is tartották.[238] A térkép alapján visszakövetkeztethetünk a település 17–18. századi kialakulására is. A saroktornyos várkastély előtt, a folyó felé egy lazább beépítésű, kerítéssel védett házcsoport volt, az úgynevezett elővár, másként huszárvár. Az erődítés körül még a 18. század végén is

---

[232] Kádár József 1901: 8.

[233] A korabeli Erdélyben ha nem is általános, de nem példa nélküli a tervezett váraljai település. Gyulafehérvárt a 18. században a korábbi helyétől – amelyet teljes egészében erőddé alakítottak át – a folyópartra helyezték át, mérnöki rendszer szerint. Lásd: Bulla Béla–Mendöl Tibor: i. m. 311..

[234] A vár Priorato-féle térképét lásd: Szongott Kristóf 1901: 16.

[235] E telekrendszer jellemző a Kárpát-medencére, elsősorban az Alföld állattenyésztő falvaira. Bővebben lásd: Györffy István (1943): *Magyar falu – magyar ház,* Budapest.

[236] Ávedik Lukács: i. m. 39.

[237] Ávedik Lukács: i. m. 59.; Gazdovits Miklós: i. m. 222.

[238] Plan der keiserlich arminischen Elisabeth Stadt. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Nr. S 84–No. 89.

jól kivehető a szabadon hagyott várkör, a glacis. A forrásokban Ebesfalvának nevezett település mindezen túl kezdett kiépülni.[239] Az örmények érkezéséig tervszerű településről nem beszélhetünk, az utcák követték a terepadottságokat, illetve a meglévő utak nyomvonalát.

A megtelepülő örmények tehát a vár előtti utcát kapták meg, annak már részben kialakult szerkezetéhez igazodtak. Az erzsébetvárosi örmény utca nem mérhető a szamosújvári sakktáblás alaprajz szabályosságához, inkább a székelyföldi kolóniákéval rokonítható. Ám míg azok a határba vezettek, ez a vár előtti széles térségbe torkollott. A szabálytalan tér eleinte még a glacis része, ahonnan egyrészt a huszárvárba, másrészt a folyóparti településrészbe, harmadrészt, a várat kikerülve, a szomszédos Holdvilág falu felé lehetett továbbmenni. Ez a szabálytalan alakú terület vált a későbbiekben az örmény város főterévé. A 18. században feltehetően már piacként használták, de emellett állatitatásra is, legalábbis erre utal a térképen látható medence.

Az 1758/59-es áttelepítési terv értelmében a tér kizárólag az örmény városhoz tartozott, a magyarok, szászok, románok és cigányok számára külön területet jelöltek ki.[240] Ezzel lényegében létrejött a szamosújvárihoz hasonló, önálló örmény város, amelyhez lazán csatlakoztak a más nemzetiségűek falusias telepei. A 18. század végén az örmény várostól elkülönülve találjuk mind az evangélikus,[241] mind a görög katolikus templomot (utóbbit ráadásul tekintélyes távolságra is). Az örmény centrum végleges kialakulása a következő évtizedekre tehető, amikor a teret határoló és egyben annak építészeti arculatát meghatározó várkastélyt (épült 1766–1787 között) a nagytemplom felépítésével kitakarták a látképből.[242] A 19. század elejére a várkastély már csak a korábbi településszövet reliktuma, a városszervező erő egyértelműen az örmények lakta negyed a maga polgárházaival, de mindenekelőtt a főtér a templommal és a vásárcsarnokkal.

---

[239] Postăvaru, Iozefina: i. m. 239.

[240] Gazdovits Miklós: i. m. 235.

[241] A templomon lévő tábla szerint a jelenlegi lutheránus templom eredetileg egy 1777-ben emelt magánkápolna, amelyet 1925-ben átalakítottak, és 2004-ben került fel a romániai történelmi műemlékek listájára (kód: SB-II-m-B-12385). Ávedik kitér a várbeli római katolikus templomra is. A görög katolikusoknak 1871-ig fatemplomuk volt. A református templom 1896-ban épült. Ávedik Lukács: i. m. 82., 182., 300.

[242] Nagy Gergely Domonkos (2011): Az erzsébetvárosi örmény nagytemplom – térszervezés és struktúra. In Orbán János (szerk): *Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit (1928–2007) emlékére,* Marosvásárhely–Kolozsvár, 73–84.

A négy település topográfiai eltérései ellenére a 17. század végétől a 19. század elejéig tartó időszak hasonló szerkezeti átalakulásokat generált. A periférián, tehát a szimbolikus falakon túl megtelepülő örménységnek ez idő alatt mindenhol sikerült meghódítania a települési centrumot. Az út persze különbözhetett, hiszen Szamosújváron és Csíkszépvízen egy-egy térben is elkülönülő, új urbánus centrum épült ki, Gyergyószentmiklóson a római katolikus templom környéke lett az örmények gyűjtőhelye, míg Erzsébetvárosban a kétféle út keveréke valósult meg. Nem lényegtelenek ezek a különbségek, hiszen ott, ahol markáns új centrum épült fel, ott később, az örmények számbeli visszaesése után is megmaradhatott a városkép örmény karaktere.

A centrum meghódítása, illetve megteremtése kétségtelenül a leglényegesebb mozzanata a 18–19. századi szerkezeti változásoknak. Van azonban egy másik, a következő évtizedeket is befolyásoló törekvés: a rendies szegregáció kényszere és igénye. A kényszer és az igény időben változó módon hatott. Eleinte inkább kényszer volt, hiszen az őshonos népesség nehezen fogadta be az örményeket. A 18. században a megszerzett rendi kiváltságokkal párhuzamosan már az örmények igyekeztek elhatárolódni környezetüktől. Legextrémebb példája ennek az erzsébetvárosi áttelepítési terv, amely a jogi kiváltságokban nem részesülő családok eltávolítását szolgálta. Kevésbé extrém módon, de hasonlóan erős szegregáció jellemezte a többi kolóniát is, körülbelül a 19. század első feléig.

6.2. Örmény városból erdélyi város

Az „örmény városok" terminus mögött a lakosság egyneműségét feltételezzük, és ezzel együtt az örménységhez kötődő épületeket, főként a templomokat és a polgárházakat. Mint láthattuk, a 18. század valóban arra törekedett, hogy rendi és vallási értelemben vett homogén városrészeket alakítson ki. Mindez nélkülözhetetlen része volt az akkori rendi közigazgatásnak, amelynek alapja a lakóhely volt. Az örmény városok szabadalmai azonban a 19. századi polgári átalakulással érvényüket vesztették, ezzel együtt az állami beruházások (gimnáziumok, vasutak, laktanyák) révén új településszerkezeti hangsúlyok keletkeztek. A polgári korszakban a korábbi szigorú elkülönülés örmény és nem

örmény városrészek között fokozatosan feloldódott. Az örménység jelentős része elköltözött a kolóniákból, főként a nagyobb, városias centrumok felé. Helyükre a szomszédos városrészekből, illetve a környező falvakból érkeztek új városlakók. A szukcesszió nem maradt hatás nélkül a városszerkezetre sem: a nemzetiségek városrészei fokozatosan összenőttek, kultúrahordozó épületeik, mindenekelőtt a templomok egymáshoz közelebb kerültek.

A négy kolónia közül kétségtelenül Gyergyószentmiklós az, amely a 19. század végén, 20. század elején a legmélyrehatóbb változásokon ment keresztül, ezért az összehasonlítást is vele érdemes kezdeni. Gyergyószentmiklóson egy egészen új városközpont épült ki az 1900-as évek utáni rövid két évtizedben. A székely városban évszázadok óta tartó folyamat volt a településmag lehúzódása a völgyfenék felé. A középkori település még a mai város határaitól keletre, a hegyek között lehetett, majd fokozatosan nyugat felé haladt.[243] A századforduló ezt a mozgást vitte tovább, mikor a régi, templom körüli centrum helyett egy új, a korábbi piactér helyén kialakított, idővel parkosított főtér épült ki.

A tér alapformája már korábban is adott volt: itt találkozott egymással a Békény patak mentén futó hosszanti település az észak-déli országúttal. A tér, amelyet a 18. század második felétől Piacz-szernek említenek a források, jellegzetes leágazó formát mutat, amelynek íve leképezi az itt kanyarodó szekerek irányváltását. Az örmények utcája, mely ekkor már a település fő utcája is volt, a piactérbe torkollott. A századforduló legfontosabb városrendezési törekvése volt, hogy a piactérből egy reprezentatív, a korszak igényeinek megfelelő főteret hozzon létre. A térre néző, zömmel földszintes, legfeljebb egy felső emelettel megtoldott régi örmény házakat részben elbontották, részben az alapfalak meghagyása mellett teljesen újjáépítették. A tér korábban nyitott nyugati oldalát beépítették, itt kapott helyet többek között a református templom. Az építkezésekben az örmény családok, például a Vákárok, Lázárok mellett a székelyek is aktív szerepet játszottak, illetve újabb jövevényként néhány szász vállalkozó (mint a Romfeld-ház esetében), továbbá a zsidók:

„Talán az örménység korábbi itteni megtelepedésének köszönhetően, a zsidóság beszivárgásához Gyergyószentmiklós lakossága jóval toleránsabban viszonyult, mint a többi székelyföldi település. Ennek köszönhetően a városban letelepedett zsidók

[243] Köllő Miklós: i. m., o. n.

száma viszonylag nagyobb volt. Az 1869-es népszámlálás 15, az 1890-es 39, az 1900-as 177, az 1910-es pedig 321 izraelita vallású személyt talált a településen.”[244]

Gyergyószentmiklós századfordulós fejlődésében hasonlóan jelentékeny szerepet játszott a zsidóság, mint két évszázaddal korábban az örménység. A legjelentősebb vállalkozásaik a vasút mellett sorakoztak, főként fűrésztelepek. A vasút megépülése főként a hozzá közel eső városrészben, az Alszegen hozott fellendülést. A korábban szinte kizárólag földművesek lakta Kossuth utca, amely egy ideig a Vasút utca nevet viselte, ebben az időben egyre inkább egy új főutcaként kezdett funkcionálni. A főtérhez közeli szakaszán néhány középület (járási bíróság, iskola) épült, majd egy villasor következett, keveredve módosabb földművesek házaival. Az Alszeg gyors fejlődése az örmény településmag szempontjából azzal a következménnyel járt, hogy a katolikus templom előtti régi főutca fokozatosan elvesztette centrum jellegét. Miközben az új főutca a vasútállomásra vitt, a régi „örmény utca” a szegényes felszegi külváros felé.

Gyergyószentmiklós azonban nemcsak hosszában, de széltében is terjeszkedett, ami megint csak az örmény utca jelentőségének csökkenését okozta. A mai Gyilkostói sugárút mellett épült fel a gimnázium (1913–1915 között),[245] amely épületet sétánnyal kötötték össze a főtérrel. (Maga a sugárút az 1910-es években, a Békási-szoros országúttá épülésével párhuzamosan nyerte el mai impozáns szélességét.[246]) Noha a kortársak sokat bírálták a sétány nem éppen szerencsés vonalvezetését (az ugyanis nem egyenes, így a gimnázium főbejárata vizuálisan nem kapcsolódik a főtérhez), városszerkezeti szempontból mégis óriási volt a hatása, mivel ez a korzó nyitotta meg a főteret észak felé. Ugyancsak erre az időszakra tehető a központból déli irányba, Csíkszereda felé kivezető országút telkeinek impozáns beépülése. Ugyancsak a város terjeszkedését jelzi, hogy a malmok megszűnésével a patak menti telkekre lakóházak kerültek, illetve a volt malomárokból is utca lett. Mindezek eredményeként a korábban jóformán egyetlen utcából álló település az új főtér körül

---

[244] Tibori Szabó Zoltán (2001): Csík vármegye zsidósága a beteleléstől a megsemmisítésig. In Braham, Randolph L. (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról,* Budapest, 103–142. Elérhető: http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=230 (2018. 03. 01.)

[245] Rokaly József (2008): *A gyergyószentmiklósi gimnázium monográfiája 1908–2008,* Gyergyószentmiklós.

[246] Vofkori György 2004.

koncentrikusan növekvő utcahálózatot fejlesztett ki. Ebben az új településszerkezetben az örmények egykori főutcája már csupán másodlagos jelentőségű kivezető utca lehetett.

Szamosújvár szerkezeti átalakulásának mértéke nem hasonlítható Gyergyószentmiklóséhoz. Ennek ellenére a csekély léptékű hangsúly-áthelyeződések is elégségesnek bizonyultak ahhoz, hogy az imént vázolthoz képest éppen ellenkező irányú városszerkezeti mozgás jöjjön létre. Miközben Gyergyószentmiklós főutcás településből főteressé alakult át, addig Szamosújvár zárt főtere kinyílt a rajta áthaladó főutca mentén (részletesen lásd a Szamosújvár című fejezetet). Mindez azonban nem okozott olyan lényeges változást, hogy a korábbi örmény centrum perifériára szorult volna, csupán része lett egy kiterjedtebb, lineárisan szerveződő várostengelynek. A főutca déli és északi irányban hosszabbította meg az örmény központot, illetve a vasút felé egy keresztirányú leágazással gazdagította. Ez az új főutca nagyrészt örmény jellegű maradt, mindenekelőtt azért, mert áthaladt az örmény főtéren. Néhány történetileg jelentős örmény épület azonban kívül került a főutcán, így a Salamon-templom vagy a Karácsonyi-ház.

A főtér ebben az új szerkezetiségben a főutca leágazásaként is funkcionált a vasútállomás felé. Ezt a funkciót az épületek átalakításával is igyekeztek kihangsúlyozni. A főtérnek a vasút irányába nyíló szakaszán (a mai Strada Avram Iancu torkolatánál) a régi örmény házak helyét eklektikus épületek foglalták el. Az építkezésekkel párhuzamosan a főteret parkosították. A korábbi piaci funkciókat részben kiszorító főtéri park közvetlen összeköttetésben állt a népkerttel, amelyet még a Kis-Szamos szabályozása után alakítottak ki.[247]

A legjelentősebb szerkezeti átalakulások azonban nem a főtéren zajlottak, hanem a főutca északi szakaszán (ma Strada Bobâlna). Az örmény város homogenitását itt már a 18. században megtörte a ferencesek temploma (épült 1758-ban).[248] A századfordulón újabb nem örmény jellegű építészeti elemek jelentek meg az utcaképben, mindenekelőtt a görög katolikus templom (1905),

[247] Szongott Kristóf 1893: 240.; Pop, Virgil 2012: 77.

[248] Kovács Bálint (2013): A ferencesek és örmények kapcsolatai Erdélyben, a XVIII. században. In Medgyesy S. Norbert–Ötvös István–Őze Sándor (szerk.): *Nyolcszáz esztendős a ferences rend. Tanulmányok a Rend lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről*, 1–2. kötet, Budapest, 282–291.

illetve az állami főgimnázium (1899, tervezte Alpár Ignác). Korábban a főutca egy üres, időnként vásározásra használt térségbe torkollott. Ez az üres térség választotta el egymástól az örmény várost és a váraljai falut, Kandiát. Az új építkezéseknek is köszönhetően a két korábban önálló település a főutca mentén összenőtt. A mellékutcákban ez a folyamat spontán módon zajlott le, meglehetősen kusza településszövetet kialakítva, ahol a Kandia szegényei (főként görög katolikus és ortodox románok) telepedtek meg, egyre közelebb kerülve az örmény város szabályos utcáihoz.

Nemcsak a románság, de más erdélyi nemzetiségek is egyre nagyobb szerepet kaptak a település életében. Az örmény városon belül a Szamostól távolodva egyre szabálytalanabb alakú telekszerkezeteket találunk, amelyek azontúl, hogy későbbi, tehát nem a barokk korra jellemző beépítések, egyben a betelepülő nemzetiségek lakóhelyei is voltak.[249] Itt találjuk a magyarok református templomát, illetve a zsidóság zsinagógáját is. Ha összevetjük a szamosújvári változásokat a gyergyószentmiklósival, úgy azt mondhatjuk, hogy míg ott a 18. századi örmény centrum fokozatosan perifériára szorult, addig Szamosújváron a centrum helyben maradt ugyan, de új kontextusba került. A korábbi zárt, az örménység dominálta főtér tartalma átalakult. Része lett egy többnemzetiségű városnak, amelynek centruma a külvárosok felé kapcsolatot teremtő főutca, illetve az innen elágazó, a vasútállomásra vezető utca lett. A főtér ennek az új centrumnak továbbra is legfontosabb része, de már nem irányítója, hanem részese a város sokszínűségének.

A főtér szerepváltozása Erzsébetvárosban is lejátszódott. A hivatali réteg túlsúlya miatt azonban lényeges eltérések is adódnak Szamosújvárhoz képest. A huszárlaktanya 1840-es felépítésével a városcentrumtól távol egy olyan jelentős épület született meg, amely idővel maga felé vonzotta a városszövetet. Vele konkurálni legfeljebb a néhány évtizeddel később megnyitott vasútállomás tudott volna. Ám a vasútállomás inkább a gazdasági elitet vonzotta volna, ami Erzsébetvárosban nagyrészt hiányzott. A laktanya tisztikart és vele egy sajátos polgári, hivatalnoki életformát hozott a városba, amely életforma meghatározta a 19. század végének erzsébetvárosi társadalmát.

A laktanyához vezető úton fákkal szegélyezett sétautat létesítettek, az allé mentén pedig elegáns villák épültek. Ez a változás természetesen a korábbi

[249] Pop, Virgil 1997: 41.

örmény főtér szerepére is kihatott. Erzsébetvárosban is lejátszódott az a folyamat, amely a főteres várost főutcás szerkezetűvé alakította. Az új, hosszanti városközpont a laktanyától indult, és a főtéren álló örmény templomig, illetve később a gimnáziumig (1899) húzódott. Az örmény templom közvetlen környékén az emeletráépítésekkel megindult az épületek szerény mértékű léptékváltása is, de a városkép változása messze elmaradt Szamosújvár, pláne Gyergyószentmiklós dinamikájától. A legnagyobb változást a korábbi ótemplom és a temető megüresedő területén regisztrálhatjuk, ahol a járásbíróság hatalmas épületkolosszusa kapott helyet 1896-ban. Jól jelzi azonban Erzsébetváros szerény urbanizációs energiáit, hogy a bíróság nagyvárosias tömbje szigetszerűen emelkedett ki a földszintes városszövetből.[250] Erzsébetváros 19. század végi arculatának legjellemzőbb vonása ez az ellentét, amely az állami hivatalnoki réteghez kapcsolódó középületek monumentalitása és az utcák falusias jellege között mutatható ki. A polgári korszak lakóház-építkezései az allé menti villasorra koncentrálódtak, a korszakra máshol oly jellemző bérházak teljesen hiányoznak. Ez egy igen jelentős különbség Szamosújvárhoz és Gyergyószentmiklóshoz képest, ahol a középületek léptékváltásával párhuzamosan a lakóépületek léptékváltása is megindult.

Csíkszépvízen is lezajlott egy léptékváltás, még ha az nem is mérhető a városok szintjéhez. A megszerzett járásszékhelyi státuszhoz nem járt állami gimnázium, törvényszék vagy városháza, csupán kisebb léptékű állami iskola. A 19. század ennek ellenére mélyreható változásokat hozott. A számában egyre gyarapodó székely anyaközség a századfordulóra körbenőtte az örmény városcentrumot, és saját alternatív központot is kialakított magának. A növekedés a korábbi egyutcás szerkezet kiszélesedését jelentette. A feltehetően kisebb, egymáshoz lazán kapcsolódó házcsoportokból álló települési rend, melynek tengelyét a patak jelölte ki, ekkoriban jelentősen átalakult. A házcsoportok lassanként lehúzódtak a patakmenti, kanyargós főutca mellé, és a meder mindkét partján egy-egy párhuzamos, fésűs beépítésű utca alakult ki. Az utca déli része a 19. század közepén fontos távolsági úttá vált, erre vezették el ugyanis az új, a Kárpátokat átszelő transzmontán utat. Ezzel a korábbi, az örmény templom (épült 1763-ban)[251] mellett kivezető hágóút jelentősége meg-

[250] Postăvaru, Iozefina: i. m. 248.
[251] Bogos Mária: i. m., o. n.

szűnt. Az új út mellett kapott helyet Csíkszépvíz máig legnagyobb épülete, a századfordulót idéző emeletes elemi iskola.

Csíkszépvíz mindezen változások eredményeként többcentrumú településsé vált. Az egyik központja továbbra is az örmények utcája maradt, de azzal konkurálva kialakult egy második centrum is a távolsági út mellett, noha építészetileg ez kevésbé lett markáns. Nem úgy a „székelyek temploma", amely az örmény központ ellensúlyozásaként épült fel az 1910-es években. A székelyek templomának elhelyezésekor fontos szempont lehetett, hogy az a faluközpontban, tehát az „örmény városban" kapjon helyet. (Ugyanez a falu kevés görög katolikusának már nem sikerült, ők egy mellékutcában építkeztek.) A katolikus templom felépítésével azonban továbbra sem változott meg az az alaphelyzet, amelyet a városias örmény településmag és a tőle függetlenül szerveződő falusias mellékutcák éles ellentéte jellemzett. Miközben ugyanis a népesség folyamatos növekedése miatt a székely falurészben a telkek elaprózódtak, addig a létszámukban stagnáló, sőt csökkenő örmény telkek megtartották eredeti szélességüket. A széles telkeken impozánsabb, városias házak épülhettek, alul bolthelyiséggel. (A csíkszépvízi örmény házak a 19. század végéig szinte kizárólag fából épültek, de a székelyeknél továbbra is a fa dominált. Lásd bővebben az Épületek című fejezetet.) A falusias külvárosok és az urbánus központ ellentéte a másik három helyszínen is megfigyelhető. Ám Gyergyószentmiklóson és Szamosújváron ezek a falusias struktúrák szerves átmenettel kapcsolódtak a belső részekhez, azaz a központból kifelé haladva fokozatosan vált falusiassá a településkép. Erzsébetváros esete annyiban hasonló Csíkszépvízéhez, hogy ott a főutcához szinte átmenet nélkül csatlakoznak a falusias mellékutcák. Ám Erzsébetváros eléggé nagy volt ahhoz, hogy városias belső magja önálló életet élhessen. Csíkszépvízen ezzel szemben az örmény város mindössze egy kb. háromszáz méter hosszú, „L" alakot bezáró utcapár volt, amely utcapár a századfordulóig maga is falusias megjelenésű maradt. A többi örmény központhoz hasonló reprezentatív főtér kialakítása a vasútépítéshez kapcsolódó, rövid ideig tartó konjunktúra idejére esett. Ekkoriban az örmény templomhoz vezető, legkorábban létrejött örmény településmagot részben elbontották, az utcavonalat pedig kiszélesítették olyannyira, hogy az már térnek is beillett. Az új utcavonalra egy falusi mértékkel mérve nagynak mondható eklektikus ikerház került. Az örmény plébánia

telkének rendezésére azonban nem került sor, így a tér torzó maradt. A kerítettsége okán amúgy is elkülönülő örmény templom továbbra sem került be az utca és a tér együttesébe, megközelítése egy keskeny kis sikátoron keresztül volt lehetséges. Az alighogy megindult falurendezés leállása jól jelzi az örmény kereskedő réteg korabeli helyzetét, amely azzal, hogy a vasút elkerülte a települést, komoly egzisztenciális válságba jutott.

Végül a négy helyszín kapcsán szólni kell a be nem következett változásokról is, amelyekre sor kerülhetett volna, ha az örmény városfejlődés a 19. század végén ugyanazt a lendületet viszi tovább, amely korábban jellemezte. Az elméleti fejtegetést a városszéli peremövezet *(fringe belt)* fogalmának segítségével végezhetjük el. A peremövezetek közös jellemzője, hogy olyan tevékenységeknek adnak helyet, amelyek viszonylag nagy területet igényelnek vagy/és esztétikai, higiéniai stb. okokból nem kívánatosak a lakóházak között.[252] A 19. század urbanizációs robbanása előszeretettel kebelezett be korábbi peremövezeteket, amelyeket intenzívebben használt lakó- vagy kereskedelmi zónákká alakított át. A négy örmény központ közül egyedül Gyergyószentmiklós volt az, amelyik ily módon igénybe vette volt peremövezetét. A vásártér helyén létesült a főtér, a patakpartok és a malomárok utcává alakultak, a kivezető utak telkesedtek, miközben a vasútvonal menti mezőgazdasági parcellák helyén a fűrészüzemek valóságos gyárvárossá fejlődtek. Szamosújváron csak a Kandia városrésszel történt összeolvadás miatt szűnt meg a korábbi marhavásártér. A Kis-Szamos szabályozása érdemben nem befolyásolta a beépítettséget, noha az itt létesült park ideális feltételt biztosíthatott volna egy villanegyed kialakulásához. Szintén alacsony beépítettségű maradt a várost övező zöldséges kertek és a szőlőhegyek övezete, igaz, ebben nagy szerepet játszott a vasútvonal határoló jellege is. Csíkszépvíz elsősorban a kivezető utak, illetve dűlőutak mentén terjeszkedett, jellemzően falusias struktúrákat létrehozva. Növekedése nem volt számottevő, de méretéhez képest még mindig jelentősebb, mint Erzsébetvárosé, amely szőlőhegyeit éppúgy szabadon hagyta, mint marhavásárterét, a vasút irányába elterülő földeket, valamint a szomszédos Holdvilág felé vezető utat, amely oly közel feküdt, hogy az út mentén a két település akár össze is nőhetett volna.

[252] Kostof, Spiro: i. m. 34.

Az iménti helyzetet tovább árnyalja, hogy ha volt is jelentős városnövekedés a peremövezetek irányába, mint pl. Gyergyószentmiklóson, az kevésbé az örmény városmag, mint inkább a környező székely, román és magyar falvak, illetve településrészek történetéhez tartozik. A stagnáló örmény centrum és a helyenként dinamikusan növekvő falusias külvárosok kettősége fokozatosan az utóbbiak oldalára billentette a mérleg nyelvét. Gyergyószentmiklós annyiban sajátos, hogy ott az örmény és a székely jelleg az új központban szinte teljesen összeolvadt, miközben az eredeti örmény utca perifériává vált. Máshol inkább az volt a jellemző, hogy a még mindig örmény jellegűnek nevezhető városi centrumot egyre szorosabban fogta körbe az alapvetően vidékies, illetve más nemzetiségek, etnikumok lakta településszövet. Tény, hogy az urbánus központ körüli falusias településszövet a századforduló magyarországi kisvárosainak általános jellemzője.[253] Az örmény településeknek tehát ez csak annyiban sajátja, amennyiben itt a városközpont nemzetisége eltért a környezetétől, s így a korszakra jellemző város-falu, polgári-paraszti ellentétpárok mellé az örmény-nem örmény megkülönböztetés is hozzájött. Különösen szembeötlő a társadalmi elkülönülés Csíkszépvízen, illetve Erzsébetvárosban, noha éppen ezeken a helyszíneken volt a legintenzívebb az örmény polgárság elvándorlása. (Mindez egyben azt is jelentette, hogy helyükre más nemzetiségű polgári családok telepedtek le, illetve – a helyszínen felvett interjúk alapján – feltételezhetően sok volt a vegyes házasság. Erre azonban a kutatás külön nem tért ki.) A nem örmények térnyerése általános jelenség volt mind a négy helyszínen, olyannyira, hogy az „örmény város" kifejezés a 20. század elejére egyre inkább történeti fogalommá vált. Az örmények lakta településeken sorra épülő református, ortodox, görög katolikus és izraelita templomok világosan érzékeltetik az arányeltolódásokat.

Végül az örmények lakta települések közös 19. század végi, 20. század eleji sajátossága az állami építkezések dominanciája. Valamennyi örmény központ bőségesen kapott állami adminisztrációs feladatokat, a legtöbb esetben gazdasági súlyát lényegesen meghaladó méretekben. Ezek a beruházások – főként iskolák, törvényszékek, járásbíróságok, polgármesteri hivatalok, vasútállomások – rendszerint üres telkeken, nem egyszer a történeti városközponttól távol

[253] Tamáska Máté (2011): *A vidéki tér emlékezete*, Budapest, 85.

valósultak meg. Mindez jelentősen széthúzta a belváros határait, illetve új városszerkezetet eredményezett, olyannyira, hogy a korábbi örmény településmag centrális pozícióját is megkérdőjelezték, illetve új kontextusba helyezték.

7. Épületek

7.1. Szakrális építészet

Az örménység vándorlásai során általában többnyelvű környezetben élt. Ha a napi nyelvhasználatot nem is tudjuk visszamenőleg rekonstruálni, a szláv, török, román és magyar családnevek sokasága is jelzi, hogy nem a nyelv, hanem a vallás jelentette az erősebb megtartó erőt.[254] Ez azonban csak az egyik oka annak, hogy a szakrális építészetet külön fejezetben kell tárgyalni. Városépítészeti szempontból tekintve a szakrális tér a modern urbanizáció előtt a városfejlődés legalapvetőbb kristálypontját jelentette. Mumford egyenesen azt állítja, hogy a város keletkezését nem is annyira a gazdasági motiváció vagy a hatalmi érdek, hanem a szakrális tér iránti igény generálta.[255] Noha ezt a tételt a szerző az általános városfejlődés genezisét tárgyaló fejezetben fogalmazta meg, áttételesen az erdélyi örmény kolóniákra is alkalmazhatjuk.

A szakrális tér kapcsán elsősorban a templomok juthatnak eszünkbe. Ám még a templomnál is nyilvánvalóbb a szakralitás, illetve a transzcendencia jelenléte a temetőkben. Az örmény kolóniák életében mindenképp, mivel itt történetileg nem a templom, hanem a temetkezés jelentette az első szakrális kristálypontot. Általánosan elfogadott tézis, miszerint a temetők leképezik a település struktúráját, térbeli és társadalmi rétegződését:

> *„A temető a közösség természetbe írt krónikája. (...) A szegényebb anyagi helyzetben lévő megrendelő megelégedett a régi formákkal, az egyszerűbb stílustalan, sablonszerű sírkövekkel. Ha új temetkezési helyre volt szükség, ezeket faragták át, vagy vették ki a helyükről (...) A különböző helyekről származó mesterek a provinciálistól a komoly művészeti értékkel rendelkező munkáig hagytak ránk sírköveket."*[256]

---

[254] Kovács Bálint 2010.

[255] Mumford, Lewis (1985): *Város a történelemben*, Budapest, 14.

[256] Balázs-Bécsi Attila (2002): *A szamosújvári magyar-örmény katolikus temető monográfiája*, Budapest, 24., 85., 86.

Az iménti gondolatok Szamosújvár temetőmonográfiájából valók, de emellett elkészült Gyergyószentmiklós és Erzsébetváros temetői katasztere is.[257] Az Erzsébetvárosról szóló munka kevesebb helyet szentel az építészeti formáknak, inkább a szokásokra koncentrál. Van azonban egy építészeti szempontból fontos megállapítása, miszerint a feliratozott kősírok állítása az örmény őshazában is általános gyakorlatnak számított, ami a szerző szerint indirekt módon megengedi a feltételezést, hogy az Erdélybe bejövő örmények ezt a kulturális kódot kívülről hozták magukkal.[258] A fából építkező és fa sírjeleket használó székelyeknél valóban újszerű lehetett a 17–18. században a sírkő állítása, de valószínű, hogy a két kamarai birtok falusi lakói sem használtak követ sírjaik megjelölésére. A kőszarkofágok, fekvő emléktáblák és álló sírkövek Erdélyben csak a városi temetőkben voltak nagyobb számban fellelhetők. Csíkszépvízen és Gyergyószentmiklóson a kő temetői használata biztosan megelőzte a szilárd falazatú épületek megjelenését, de ezt feltételezhetjük Szamosújvárról és Erzsébetvárosról is. A sírkövek díszítése máskülönben követte az építészeti stíluskorszakokat a barokktól az eklektikáig.[259] Érdekes azonban megfigyelni, hogy a stílusváltás eleinte jó egy generációt csúszott. A síremlékeken így a barokk a 19. század második feléig fennmaradt, igaz, keveredett az időközben megjelenő klasszicizmussal és romantikával. Az eklektikára azonban mindez már nem áll, ott a stílus építészeti virágzásával majdnem egy időben a temetők is átalakulóban voltak. Maga a temetőkert minden esetben kerített volt. Ugyancsak elmaradhatatlan része az örmény temetőnek a kápolna. A 17–18. századi temetkezési helyeket később elhagyták. Eleinte ugyanis az örmények a középkori szokásoknak megfelelően templomuk (még inkább kápolnájuk) cintermében helyezték el halottaikat. Legtovább a csíkszépvízi temetőkert üzemelt, bár itt is úgy, hogy az eredeti, fallal kerített cinteremen túl voltak az újabb sírok.[260]

---

[257] Issekutz Sarolta (2009): *Örmény halottkultusz és temetkezés – Erzsébetváros és örmény katolikus temetője,* Budapest; Kedves Mária Magdolna (2009): *A gyergyószentmiklósi örmény katolikus temető.* Szakdolgozati anyag, digitalizált változata letölthető: http://www.gyergyoiormenyek.ro/temeto/ (2018. 03. 03.)

[258] Issekutz Sarolta: i. m. 40.

[259] Balázs-Bécsi Attila: i. m. 85.

[260] Bogos Mária: i. m., o. n.

„A templomot téglás kőkerítés övezi. Kertjében Szent Anna tiszteletére szentelt kis kápolna áll, amelyet Száva Antal építtetett 1830-ban. Közvetlen szomszédságában van az 1820-ban építtetett ravatalozó helyiség. A ravatalozótól jobbra a kőkerítésen még mindig jól látható annak a kapunak a helye, amely az egykori temetőbe vezetett. A régi temető felszínre hozott síremlékei annyira le voltak süllyedve, hogy felettük az egykori harangozói lakásban lakók zöldséget termesztettek."[261]

Szamosújváron a főtéri temetőt már a 19. század elején átköltöztették mai helyére. A kisebb cintermek, így a mai ortodox kistemplom melletti és a Salamon-templom körüli azonban még jó ideig használatban maradtak, utóbbi egészen 1863-ig.[262] A Salamon-temploméhoz hasonlóan az erzsébetvárosi ótemplom temetkezési helye is azért maradhatott fenn viszonylag hosszú ideig, mert a városközponton kívül feküdt. Az ótemplom 20. század eleji bontásakor azonban a régi temetőt is felszámolták. Önmagában nem nevezethető etnikai specifikumnak, hogy az örmény temetők helye változott a városon belül, hiszen ebben a korban általános volt a halottak kiköltöztetése az élő városból.[263] Ami azonban sokat elárul az örmény identitásról, hogy bár nemzetiségként beolvadtak a magyarságba, egyházi vonatkozásban megmaradó különállásuknak megfelelően még a 19. század végi temetőnyitásokkor is külön hely illette meg a római katolikusokat és az uniált örmény katolikusokat. Ekkor már általános, hogy a templom és a temetkezés térben élesen elválik egymástól. Ám, mint fentebb írtuk, az örmény kolóniák kialakulásának idején, amikor valamennyi templom, illetve azok kertjei egyben temetkezési helyek is voltak.[264]

„Meggyökeresedett szokása a népeknek, hogy ahová elhunytjaikat temették, azt a helyet kápolna vagy templom építése által a közönséges területek közül kivegyék."[265]

Az örménység első szakrális építészeti emlékeit, a kápolnákat is a temetőkben találjuk. Ezeket a kápolnákat csak az 1720-as évek után kezdik felváltani a városszerkezetben is hangsúlyosabb helyet elfoglaló plébániatemplomok. Az

261 Uo.
262 Balázs-Bécsi Attila: i. m. 116.
263 Gecséné Tar Imola (2012): *Történeti temetők Magyarországon*. PhD disszertáció, Budapest, 24.
264 Uo. 14.
265 Ávedik Lukács: i. m. 79.

első templomoknál megfigyelhető a középkori reliktumok keveredése a lassan tért hódító, vidékies barokkal. Visszafogott léptékek, egyszerű, díszítmény nélküli felületek jellemzik ezt a korszakot. A második hullámban épült templomok végképp elszakadnak a temetőktől, és egyre inkább kilépnek a városi élet tereire. A 18. század közepétől megjelenő templomépítészetre az előző korszakkal ellenétben a felfokozott monumentalitás és a túláradó díszítettség a jellemző. Ugyanakkor az érett barokknak, illetve kora klasszicizmusnak ezzel a virágzásával az erdélyi örmény szakrális építészet le is zárult. A 19. század második felében jellemzően a más felekezetűek építkeznek, jelentősen megváltoztatva ezzel a városképek vertikális sziluettjét (lásd bővebben az Örmény városképek című fejezetet).

A 18. század vidékies barokkját képviseli a szamosújvári Salamon-templom (1724), a gyergyószentmiklósi örmény templom (1734), az erzsébetvárosi Alsótemplom (később evangélikus templom, 1777), illetve negyedikként említhetnénk a lebontott erzsébetvárosi ótemplomot (1725).[266] Közös jellemzőjük a visszahúzódó, zárványszerű elhelyezkedés, a szolid méretek, valamint a helyi erdélyi építőhagyományok átvétele. Erdélyre, mint Európa periférikus helyzetű építészeti régiójára az építészeti stílusok leegyszerűsödése és egymásra rétegződése általában is jellemző volt:

„...a stílus heve, mire az erdélyi klíma érinti, lehűl, józanabb hangokat üt meg (...) a falak tömege nem lazul fel, a voluták szerényebben kanyarognak, a fülkesorok beljebb húzódnak s az oválablak pupillája összeszűkül, mintha lőrés volna csupán."[267]

„(a barokk) minél keletebbre jött, annál szimplább lett. És annál inkább összefonódott a korábbi stílusokkal, melyek akkor már népi mesterek keze nyomán mindenütt elterjedtek. (...) Lassú átmenetben ötvöződnek a stílusok."[268]

A 18. századi erdélyi építőhagyományban a gótika éppúgy jelen volt, mint ahogyan a reneszánsz vagy a lassan beszivárgó barokk, de mindegyik olyannyira leegyszerűsödve, hogy végül az épület stílusbeli behatárolása is kérdésessé

[266] Bővebben lásd: Pál Emese (2015): *Örmény katolikus templomi berendezések Erdélyben,* Kolozsvár.
[267] Bíró József: i. m. 118.
[268] *„A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni"* – Benkő Samu beszélgetései Kós Károllyal. Bukarest, 1978.

válhatott. Az örmény templomok első generációja tökéletesen belesimul ebbe a hagyományba.

A szamosújvári Salamon-templom gótikus kapuját Bálványosvárról hozatták át az örmények.[269] Ez önmagában még értékelhető lenne úgy is, mint egy helybeli gyökerek nélküli népesség legitimációs igyekezete, a hely történeti múltjának tudatos felvállalása. Ám ennél is többet mond maga az épület, amelynek belső terében a keskeny, majdhogynem összeérő barokk fiókdongák végül egy gótikus tér képzetét keltik.[270] A nyolcszöggel záródó, támpillérekkel megerősített szentély statikai megoldása pedig a középkori templomokra emlékeztető építőtudás bizonyítéka. Az épület amúgy a barokk végtelenül leegyszerűsített változata. A homlokzatokon alig vannak tagozatok, a tömegforma tömör, házszerű, a legegyszerűbb falusi templomokat idézi. A monumentalitást a forma hordozza: a házak fölé magasodó hajó és a meredek tetőszerkezet. Mindez megint csak az erdélyi gótika tömbszerű térképzésére emlékeztet. A torony az épülettől elválik, ami statikailag egyszerűbb megoldás, mintha a falazatra helyezték volna rá. A torony amúgy sem árulkodik olyan tudásról, amit a környékbeli mesterek ne ismerhettek volna.

A ház tömegformájának egyszerű felnagyítása, a középkorból örökölt, de a barokkal keveredő építőtechnikák még inkább szembeötlőek Erzsébetvárosban és Gyergyószentmiklóson. Az erzsébetvárosi ótemplomról fennmaradt fénykép tanúsága szerint egy jellegzetes késő gótikus erdélyi templomról beszélhetünk, meredeken emelkedő, kontyolt fedélszékkel, kicsiny ablaknyílásokkal tagolt falfelületekkel.[271] Tömegformája a falusi gótikát idézi, sokkal inkább, mint a jóval régebbi, a 16. században emelt „magyar templomé", amely a vár szomszédságában állt 1918-ig.[272]

Gyergyószentmiklós sajátossága az iménti helyszínekkel szemben, hogy székely lakossága mindvégig katolikus maradt, ami nagyban segítette a barokk térnyerését. Míg Szamosújváron és Erzsébetvárosban az uniált örmény katolikus egyház képviselte a római egyházat és vele az ellenreformációt, illetve annak művészetét, a barokkot, addig Székelyföldön az örmények ilyen szere-

---

[269] B. Nagy Margit 1983: 29.

[270] A barokk és a gótika közös jellemzőire, az oltárhoz vezető hosszanti tér kompozíciós elvére Szentkirályi Zoltán építészettörténeti munkájában találunk részletesebb leírást. Szentkirályi Zoltán (1980): *Az építészet világtörténete*, Budapest, II. kötet, 244.

[271] Ávedik Lukács: i. m. 79.

[272] Uo.

pet nem játszottak. Gyergyószentmiklóson egy korábbi templom helyén épült fel az örmény templom (1734). Ha ezt összevetjük a néhány évtizeddel későbbi székely-magyar templommal (1777), úgy egyértelmű, hogy utóbbi díszesebb, érettebb, a barokk művészet fő áramához közelebbi, de mindenképpen monumentálisabb alkotás. A teljes képhez hozzátartozik, hogy a székelyek templomépítését nagyban motiválta az örményekkel való versengés.[273] Arról volt tehát szó, hogy a 18. században elsőként az örmények építettek új templomot, amihez képest a székelyek később nagyobb és rangosabb alkotást igényeltek. Az örmény templom előzménye az úgynevezett „idegenek temetőjében" álló kis kápolna volt. Ehhez illesztették hozzá az 1730-as években felépült hajót úgy, hogy a kápolnából lett az új templom szentélye.[274] Ez az összenövés determinálta a templom fekvését, hiszen a kápolna a középkori szokásoknak megfelelően keletelt tájolású volt. A középkorias gondolkodásmódra emlékeztet emellett a toldásból, különálló részekből összeálló additív szerkezet is.

> *„A templom egy sátortetős hajóból és alacsonyabb tetőzetű, sarkain pillérekkel erősített sokszögzáródású szentélyből áll. Tömegét a sok kis toldaléképítmény teszi mozgalmassá. Az északi és déli oldalon szimmetrikus elrendezésben egy-egy háromkaréjos kialakítású kápolna, illetve portikusz található. Az északi oldalon húzódik a négyszögletes sekrestyeépület, a nyugati oldalon a torony alsó szintjéhez kis előcsarnokot csatoltak."*[275]

A templom középkorias jellegét erősíti a masszív kerítésfal is, amely az egykori temetőkertet körbeveszi. A kerítésnek ugyanakkor többlettartalma is volt. Közismert, hogy a legtöbb székelyföldi templomot kerítés vette körül, nemegyszer várfalaknak beillő magassággal, ami a határmentén előforduló kisebb katonai betörések ellen nyújtott némi védelmet. A neves építészettörténész, Bierbauer Virgil így ír erről:

---

[273] Garda Dezső 2007: 73.

[274] Pál Emese 2010.

[275] Pál Emese: *Örmény-katolikus templom, Gyergyószentmiklós.* Szócikk, http://lexikon.adatbank.transindex.ro/mobil/muemlek.php?id=313 (2018. 03. 03.)

„Nem egy (templom) valóságos erődöt képez: Illyefalva, Zabola roppant magasságú falait."[276]

A örmények gyergyószentmiklósi „erődítése" azonban csak formai utánzat. A kerek tornyok látványosak, de katonailag erőtlenek. Van szerző, aki szerint a bástyák régebbiek, mint az örmény templom, és az eredeti temetőt „védték".[277] Ez a kérdés nem tisztázott. Mindenesetre a Garda Dezső közölte székely-örmény szerződések egyike sem említ tornyokat, csupán kápolnát.[278] Garda ugyanitt részletesen bemutatja a templomkert kialakulásának többlépcsős folyamatát is. Társadalomtörténeti értelemben másodlagos kérdés, hogy a tornyokat készen[279] kapták-e az örmények, vagy maguk építtették-e. Sokkal fontosabbak azok a társadalmi tartalmak, amelyek az anakronisztikusnak nevezhető forma mögött felsejlenek.

„A barokk stílusú örmény templom igen kis területen feküdt. Az egyházközség azonban e terület bővítésére törekedett, főleg azért mert a székelyföldi vártemplomok mintájára, templomkertet akartak létrehozni."

Az egész templom, illetve a templomkert hangsúlyozottan székelyföldi atmoszférát áraszt. Bierbauer már idézett tanulmányában a székelyföldi templomok négy fő jellegzetességéről ír, amelyek mindegyike fellelhető a gyergyói építményen. Ilyen a szerkezetileg különálló torony a hajó oromzata előtt, a bejárat elé toldott előcsarnok, a vakolt felületképzés és főként a kerítés.[280]

Az erődtemplom szimbolikus átvétele egyszerre hangsúlyozta a helyi értékek átvételét és a kisebbség védekező mechanizmusait. A kerített templom élesen elválik a környezetétől, az utca felől az épület a valós méreteinél kisebbnek hat, a falakon belül pedig létrehozható egy saját örmény világ, saját szimbólumokkal és szokásokkal, akárha egy kolostor lenne. Az egyénként tipiku-

---

[276] Bierbauer Virgil (1986): A Székelyföld templomairól. In Sas Péter 1986: 425.

[277] Zárug Lukács (1937): „A »kétszázéves« gyergyószentmiklósi örmény katolikus templom." *Pásztortűz*, 1937/18. 342.

[278] Garda Dezső 2007: 58–86.

[279] Uo. 75.

[280] Bierbauer Virgil: i. m. 424.

san helyi logikát megjelenítő beépítés ily módon az örmények kezében az eredetitől némileg eltérő tartalmat nyert.[281]

Az imént elmondottak nagyvonalakban érvényesek Csíkszépvíz templomára is, amely a gyergyószentmiklósihoz hasonló módon a település szélén, falakkal körbevéve, a székely szokásokhoz alkalmazkodva épült fel. A templomon magán azonban sokkal kevésbé érezni a középkori építőhagyomány vitalitását. Ennek oka, hogy az épület átmenetet képez a következő korszakba. Építési ideje is viszonylag kései, 1762–85 közé esik. Elsőként a szentély, majd a hajó készült el, legvégül a torony, amely egy korábban már álló, kisebb deszkatornyot váltott ki. 1846-ban újabb bővítésre került sor, valószínűleg ekkor toldották a hajóhoz a déli kápolnát.[282] A templomépítés tehát egy hosszú, évszázadon át tartó munka volt, mely egyre inkább belefolyt az érett barokk korszakba. A csíkszépvízi templom szentélye nem szögletes, hanem lekerekített, nincsenek támfalak sem. A lizénák, de főként az ovális ablakkeretek játékosan megmozgatják a falsíkokat. Az érett barokk még inkább szembeöltő a temetőkert falánál 1820-ban épült Szent Anna-kápolna és a mellette lévő ravatalozó esetében. Az oromzat vonalát oldó voluták, a szoborfülke és a vakolatdísz enyhe íve érett barokk ízlésre utalnak. Noha az örmények és a barokk kapcsán elsőként Szamosújvár hatását gyaníthatnánk, egyáltalán nem biztos, hogy erről volt szó. A 19. század elején-közepén ugyanis Székelyföld egészét áthatotta már a barokk szellemiség.[283]

A közvetlen átvétel annál is inkább kérdéses, mivel Szamosújvár és Erzsébetváros barokk templomépítészete egészen sajátos az erdélyi barokk építészeten belül. Sajátosságuk abból következik, hogy nem a környék feladataira szakosodott mesterek tervezték és építették fel azokat.[284] Az örmény templomok e második generációja az Osztrák Birodalom rekatolizációs művészeté-

---

[281] A diaszpóra jellegű kereskedő kisebbségek általában is ragaszkodtak a kerítettséghez, még olyan területeken is, ahol a többség nem így építkezett, vagy legalábbis fokozatosan elhagyta ezt a szokást. Példaként említhetők a szerbek Duna menti kolóniái Pesten, Pomázon vagy Szentendrén.

[282] Bogos Mária: i. m.

[283] Annak, hogy a periférikus helyzetű Székelyföldön a barokk ily mély gyökeret tudott ereszteni, elsősorban az osztrák közigazgatás, a határőrvidék megszervezése volt a közvetlen oka. Az osztrák hivatali építészet ily módon erőteljesebben érvényesült itt a periférián, mint a Maros és a Kis-Küküllő menti belső vidékeken (Kós Károly 1986: 396). Ebben az átvételben egyébiránt ugyanazt a logikát fedezhetjük fel, mint az örmény barokkban. Impulzusait mindkettő közvetlenül Bécstől kapta, noha az egyik inkább az ornamentikára koncentrált, míg a székely barokkban több a katonás célszerűség és puritanizmus.

[284] B. Nagy Margit 1983: 36.; Entz Géza: i. m. 228.

nek központjaival ápolt szoros kapcsolatot, ide értve nem csupán az örökös tartományok barokk emlékeit vagy a királyi Magyarországot (pl. Kalocsa), de az erdélyi „protestáns" városokat (pl. Kolozsvár) is, ahol jellemzően a jezsuiták hozták be az érett barokk formákat.

A korábbi korszak örmény templomaival összevetve azonban nem annyira a művészeti forma, hanem a végletekig fokozott méretek feltűnőek. Főként a szamosújvárira igaz, hogy a léptékekből fakadó monumentalitás mellett az egyéb művészeti értékek mintha háttérbe szorultak volna. Minderre már a kortársak is felfigyeltek, majd a későbbi művészettörténeti értékeléseknek is központi mondanivalója maradt:

> *„Éppen most fejeztek be ott egy megfelelő templomot. (...) Érdekessége csak annyi, kívül világoszöld és halvány rózsaszínűre festették. Ez a két érdekes és összevegyített szín úgy látszik, nagyon elragadja azokat, akik szeretik a tarka épületeket."*[285]

> *„Erdély legnagyobb barokk temploma, inkább méretével, mint finomságával hat."*[286]

> *„Már a templomra vetett első pillantás meggyőz arról, hogy építéstörténete meglehetősen hányatott lehetett. A hajó és a homlokzat között ugyanis elég nagy stílusbeli eltérés figyelhető meg, de a részletes vizsgálódás során az is kiderül, hogy a stílusegység körül máshol is bajok vannak."*[287]

B. Nagy Margit imént idézett tanulmányában kifejti, hogy a főhomlokzat keveréke az egytornyos és a kéttornyos típusnak. Az ívelt alaprajzra helyezett középső nagytorony az előbbi, a széleken található kisebb tornyok és erkélyek az utóbbi megoldás felé tett lépések. Ám nemcsak a kétféle barokk templomforma keveredik az épületen, hanem – a közel fél évszázadon át húzódó építkezés jóvoltából – a klasszicizmus formakincse is rányomta a bélyegét az összképre, úgymint

> *„a függőgyámos párkány, a kötényes ablakok, a mélyített és kiemelkedő faltükrök"*[288]

[285] de Gerando, Auguste (1845). Közli György Zsigmond (1905): *Néhány külföldi utazó Szolnok-Doboka megyében*, Dés.

[286] Entz Géza: i. m. 216.

[287] B. Nagy Margit 1970: 211.

[288] Uo. 222.

Miközben a korábban tárgyalt első korszak örmény templomainak építőmestereit nem ismerjük, a szamosújvári és az erzsébetvárosi nagytemplomok a korszak legkeresettebb mestereinek a keze nyomát viselik. Erzsébetváros nagytemplomának munkálatait a prágai születésű, de Kolozsváron működő Gindtner (Kinther) Ferenc irányította, aki mellett szintén kolozsvári illetőségű ácsok és kőművesek dolgoztak.[289] A szamosújvári mesterkör ennél is tágabb földrajzi teret fed le. A nevek közül talán az építés befejezőjét, Jung Józsefet érdemes megemlítenünk, aki a klasszicista Pest egyik legnagyobb hatású építőmestere volt. Ő császári ajánlásra került Szamosújvárra, mint ahogyan a korábbi mestereket is a bécsi irányítású Gubernium (erdélyi főkormányzóság) küldte Szamosújvárra. B. Nagy Margit véleménye szerint a szamosújvári nagytemplom alapkoncepciója éppúgy, mint a befejezése, Erdélyen kívüli, leginkább magyarországi, illetve bécsi hatásokról árulkodik.[290]

Az építtetője is külföldi volt a harmadik jelentős barokk emléknek, az erzsébetvárosi mechitarista szerzetesrend Szent Péter és Pál-templomának, amely a felirat szerint 1795-re készült el. Az Erdélyben szokatlanul mozgalmas főhomlokzat annál inkább meglepő,[291] mivel a vele egy időben készült Erzsébet-templom főhomlokzata éppen síkszerűségével tűnik ki.[292] A Szent Péter és Pál-templom elé önálló elemként egy hatoszlopos kapubejárat is került, amely a homlokzatot teljesen elfedi. Ez a szoborszerű alkotás, amely a barokk díszkutak architektúráját idézi, nem érvényesül kellőképpen, mivel az épületet egy háztelek helyén húzták fel, anélkül, hogy a rálátásról és a perspektíváról egy tér kialakításával gondoskodtak volna. Általában is elmondható, hogy nemcsak a mechitarista templom előtt hiányzott a rálátást biztosító tér, de részben a két nagytemplomnál is. A barokkra jellemző színpadias kompozíció, amely széles rálátási szöget biztosít az épületre, nem egyszer hatásfokozó elemekkel, például lépcsősorokkal emelve az épület ünnepélyességet, csak szerény mértékben volt jellemző Szamosújvárra és Erzsébetvárosra. A főterek közepét elfoglaló vásárcsarnokok, illetve Szamosújváron a városháza, a templomhoz szorosan hozzáépített bolthelyiségek és a környező lakóházak inkább

[289] Uo. 301.

[290] Uo. 213.

[291] Postăvaru, Iozefina: i. m. 243.; Kovács Bálint (2012): „Az erzsébetvárosi örmény könyvtár." *Erdélyi Múzeum,* 2012/2. 72.

[292] Nagy Gergely Domonkos: i. m.

a középkori gótikus városszövetet idézik, ahol a házak sűrű erdejéből minden átmenet nélkül emelkedik ki a magasba törő templom.[293] Ha tehát környezetével együtt szemléljük az örmény barokk szakrális építészetét, úgy még itt is felsejlenek a középkori hagyományok, igaz, messze nem olyan erőteljesen és szembeötlően, mint a 18. század elején.

7.2. Középületek

A szakrális építészet és a középületek viszonya önmagában is sokat elárul a helyi társadalomról. Az, hogy a főtéri templomok tereit a 18–19. században közösségi épületek, vásárcsarnokok, városházák tagolták, kifejezi az örmény barokk polgárias jellegét.[294] A reprezentativitásnak és a célszerűségnek ez a keveredése figyelemreméltó sajátossága az örmény városképeknek. Van azonban egyéb olvasata is a középületeknek, nevezetesen azok időbeni rétegzettsége és azzal összefüggésben a léptékek változása. Miközben a 19. század közepéig a templomok méretüknél fogva uralták a városi tereket, a középületek pedig követték a polgári lakóházak léptékét, addig a következő bő fél évszázadban elsőként a kaszárnyák, majd az iskolák, az igazgatási és a büntetés-végrehajtási intézetek egyre nagyobbakká váltak. Itt persze megint csak nem kizárólagosan az örmény városokra jellemző folyamatról van szó, ám az épületek szemiotikájában mégiscsak felsejlik az örmény integráció egy-egy lépcsőfoka. Míg ugyanis a 19. század közepéig a közösség identitásának hordozója az egyházszervezet volt, addig a század második felének látványos építkezései az államalkotó nemzethez való lojalitást fejezték ki. Másként fogalmazva: a templomok monumentalitása helyébe a középületek monumentalitása lépett. S hogy ez a váltás más kisebbségek életében nem volt automatikus, azt éppen a szamosújvári görög katolikus székesegyház épülete példázza, amely 1905-ben épült, és a bő évszázaddal korábbi örmény nagytemplom ambiciózus méreteit idézi.[295]

[293] A középkori és a barokk térszervezésről lásd bővebben: Pogány Frigyes: i. m. 25., 93.

[294] A tipikus rezidenciális barokk városok esetében ugyanis a főtéren legfeljebb egy-egy szobor vagy lépcsősor kapott helyet, ami szerves egységet alkotott a templom építészeti koncepciójával (pl. Eger, Szombathely). Pogány Frigyes: i. m. 149.

[295] Sóvágó János–Miklósi-Sikes Csaba: i. m.

A középületek kapcsán, akárcsak a templomoknál, két időbeli korszakot különböztethetünk meg. Ám ez a két korszak időben nem fedi a templomépítkezések korszakait, hanem azoktól elcsúsztatva jelenik meg. A középületek első generációja a 18. század második felének érett barokkját képviseli, míg a második csoport a 19. század végének eklektikáját. Az első csoportba olyan, részben már elbontott épületek tartoznak, mint a szamosújvári városháza (1800 körül), a vásárcsarnok (1722, árkád 1740), az erzsébetvárosi vásárcsarnok (1759), a mechitarista iskola (1800 körül), a gyergyószentmiklósi plébánia és a fedett utcai átjáró, amely a plébániát a templomkerttel kötötte össze (1801).[296]

A legkarakteresebb, egyben az örmény helyi társadalmat leginkább kifejező épületek a szabad királyi városok árkádos vásárcsarnokai (kereskedőházai) voltak. A hagyományos középkori kereskedővárosokban, ahol a polgárok szabadalmai részben az egyházi fennhatóság ellenében fogalmazódtak meg, ezeket az épületeket rendszerint a városházához csatlakoztatták.[297] A szamosújvárit azonban a templom köré építették.[298] A bolthelyiségek sora a templom főbejárata felé irányította a tekintetet. A profán és a szakrális tér átmenetét az apostolszobrokkal díszített kerítés jelezte. Pontosan a templommal szemben állt a városháza, amely eredetileg szintén kereskedőháznak, illetve városi kocsmának épült, majd az emeletráépítéssel vált városházává.[299] Az épületre jellemző finom díszítések, a kovácsoltvas erkély, de legfőképpen az épület rangját kifejező manzárd tető a késő barokkra jellemző formai harmóniát sugárzott. Bontását állítólagos statikai hibái okozták a 19. század végén.

Szintén elbontották Erzsébetváros legjellegzetesebb örmény épületét, a főtéri vásárcsarnokot (kereskedőházat). Ennek 1759-ben kelt alapító okiratát Ávedik Lukács szó szerint is közzétette.[300] Innen tudjuk, hogy a városháza financiális okokból döntött az építkezés mellett, a boltok eladásából bejövő közvetlen hasznon túl a kereskedelem fellendülését remélve az új épülettől. A város szigorúan megtiltotta, hogy a boltokra emeletet építsenek, netán lakásokat alakítsanak ki bennük. A körülbelül 30–40 méter hosszú, 20 méter

[296] Pop, Virgil 1997: 85.; Garda Dezső 2007: II. 108.; Köllő Miklós: i. m., o. n.
[297] Máté Zsolt 2006.
[298] Pop, Virgil 1997: 87.
[299] Szongott Kristóf 1903: I. 221.
[300] Ávedik Lukács: i. m. 156.

széles, földszintes épület körül bolthajtásos, nyitott folyosó futott. Az árkádok alatt árusítani nem szabadott, csak a boltokban.

A két örmény szabad királyi város egyéb középületei – mint az iskolák vagy a szociális intézetek – nem hoztak létre az iméntiekhez fogható építészeti karaktert, és ha volt is szerepük a városképben, azt az eklektikus átépítések után nehéz lenne pontosan rekonstruálni. Eredeti formájához közeli állapotban csak az erzsébetvárosi mechitarista kolostor főtéri épülete maradt fenn.

A székelyföldi kolóniák egyáltalán nem rendelkeztek profán középületekkel. A diaszpórabeli lét Gyegyószentmiklóson és Csíkszépvízen azt eredményezte, hogy például az örmény iskola épületét is a plébánia kertjében helyezték el.[301] A székelyföldi kolóniákban az örmény közösség építészeti jelenléte ily módon az egyházi épületek és a polgárházak kettősségére szorítkozott. A helyzet a századfordulón némileg megváltozott, legalábbis Csíkszépvízen. Az örmény kaszinó felépítésével ugyanis egy olyan markáns kulturális központ jött létre, amely mind a mai napig meghatározza a faluképet.[302] Közvetve úgyszintén az örmény elem hangsúlyozását jelentette, hogy a patak mellett álló, emeletes Száva-ház járásbírósági épület lett. A falusias településszövetben a polgári életvitelt szimbolizáló középületek örmény kötődése jóval feltűnőbb, mint Gyergyószentmiklóson, amely egészében polgárosodott, és ebben a polgárosodási folyamatban az örmények más etnikumokkal keveredve vettek részt.

Általában jellemző a középületek második, 19. század végi, 20. század eleji generációjára, hogy azok egy univerzális stílust és léptéket képviseltek, köszönhetően a nemzetállami közintézmény-hálózat belső logikájának. A legelső állami épületek a kaszárnyák voltak. Gyergyószentmiklóson egy volt örmény kereskedőházat vásárolt meg az osztrák határőr parancsnokság, majd azt bővítette ki (ma itt működik a múzeum). Erzsébetvárosban 1840-ben adták át a lovassági kaszárnyát, amelynek a homlokzatát később eklektizálták. Szamosújváron sokáig fennmaradt a katonák hagyományos, lakásokban történő elszállásolásának a rendszere, mígnem a századforduló előtti évtizedben a város szélén egy óriási laktanya létesült.[303]

---

[301] Garda Dezső 2007: 48.
[302] Bogos Mária: i. m., o. n.
[303] Szongott Kristóf 1903: I. 170. Az épületegyüttest néhány évvel ezelőtt elbontották.

A kaszárnyákat követve, illetve részben velük párhuzamosan jelentek meg az állami közigazgatás épülettípusai, az iskolák, a gimnáziumok, a járási hivatalok, a postahivatalok és a vasútállomások. Ugyanakkor ez esetben látni kell, hogy a századfordulóig az örmény intézmények még párhuzamos struktúrákat is működtettek. Így például a szamosújvári fiú- és leányárvaház nem az állami szociális ellátórendszer helyi megfelelője, hanem lokális kezdeményezés.[304] A korábbi korok logikáját követő helyi és az országos intézményhálózat a 19. század végén még általában egymás mellett működött.

Az állami beruházások között mindenképpen érdemes a gimnáziumok ügyével külön is foglalkozni. Nemcsak azért, mert a korabeli közoktatási hierarchiában a mainál jóval fontosabb helyet foglaltak el (szerepük részben a mai egyetemi szinthez hasonlítható), hanem azért is, mert a kereskedelem felől az állami hivatalok felé elmozduló örmény elitek számára a gimnázium intézménye rendkívül fontos integrációs eszköznek bizonyult. Mindamellett a vizsgált városokban a gimnáziumi épületek olyan építészeti feladatot jelentettek, amely alapjaiban változtatta meg a városképet.

Erzsébetvárosban az erődítés lebontott melléképületei helyén, közvetlenül a főtéren kapott helyet az 1899-ben felhúzott állami gimnázium.[305] Leszámítva a tornyok hiányát, a templomhoz mérhető léptékű épület keletkezett. A homlokzat kialakítása neobarokk, sőt copf, ami utalás a város 18. századi középületeinek és templomainak atmoszférájára. Szamosújváron és Gyergyószentmiklóson a gimnáziumok élesebben elkülönültek a korábbi struktúráktól. Minden tekintetben új épületek születtek, új stílust hozva a városképbe, olyat, amely még utalásszerűen sem emlékeztetett az örménység barokk korszakára. A szamosújvári és a gyergyószentmiklósi gimnázium a történeti központtól elkülönülve, szabad telken épült fel. A tervezők budapesti építészek voltak: Szamosújváron Alpár Ignác, Gyergyószentmiklóson Orth Ambrus és Somló Emil. Orth sógora volt Alpárnak, sőt egy ideig együtt is dolgoztak.[306] A két épület azonban egészen más esztétikai elveket követ. Az 1899-ben átadott szamosújvári gimnázium a historizáló építészet klasszicizáló irányát képviseli,

[304] A szamosújvári örmény katolikus leányárvaház tervrajzai: metszet oldalmetszettel 1901. Jelzet 399/5. In: Bernád Rita–Kovács Bálint: i. m. 89.; Az örmény katolikus fiúárvaház alaprajza Lorenzo Zotti szignójával 1893 körül. Jelzet 399/9. Uo.

[305] Az állami gimnázium elődje, az egyházi gimnázium már a 19. század közepe óta működött a városban. Ávedik Lukács: i. m. 225.; Postăvaru, Iozefina: i. m. 245.

[306] Pál Emese 2010: o. n.

szigorú geometriával, középen timpanonnal záródó oszlopsorral. A korabeli múzeumokra emlékeztető megoldást némileg aránytalanná teszi, hogy az oszlopsor nem a főbejárat maga, hanem csupán egy homlokzati díszítmény.[307] Alpár épületeire általában is jellemző a történeti építészeti formák szabad használata. Az eklektikának ez a szinte virtuóz, nagyvárosias alkalmazása egy darab Budapestet hozott a városképbe; olyan fővárosias léptéket, amelyhez a következő évtizedekben sem tudott felnőni a város, noha épültek eklektikus bérházak. Sikeresebben integrálta a városképbe gimnáziumát Gyergyószentmiklós. Az 1915-ben átadott, szintén fővárosi léptékeket idéző épület egy már kialakult századfordulós városépítészeti együttes impozáns lezárása lett. Nem mellékes különbség az sem, hogy itt a város arculatához, helyi szellemiségéhez igazodó alkotást sikerült létrehozni, immár nem annyira az eklektika, mint inkább a magyaros szecesszió jegyében.

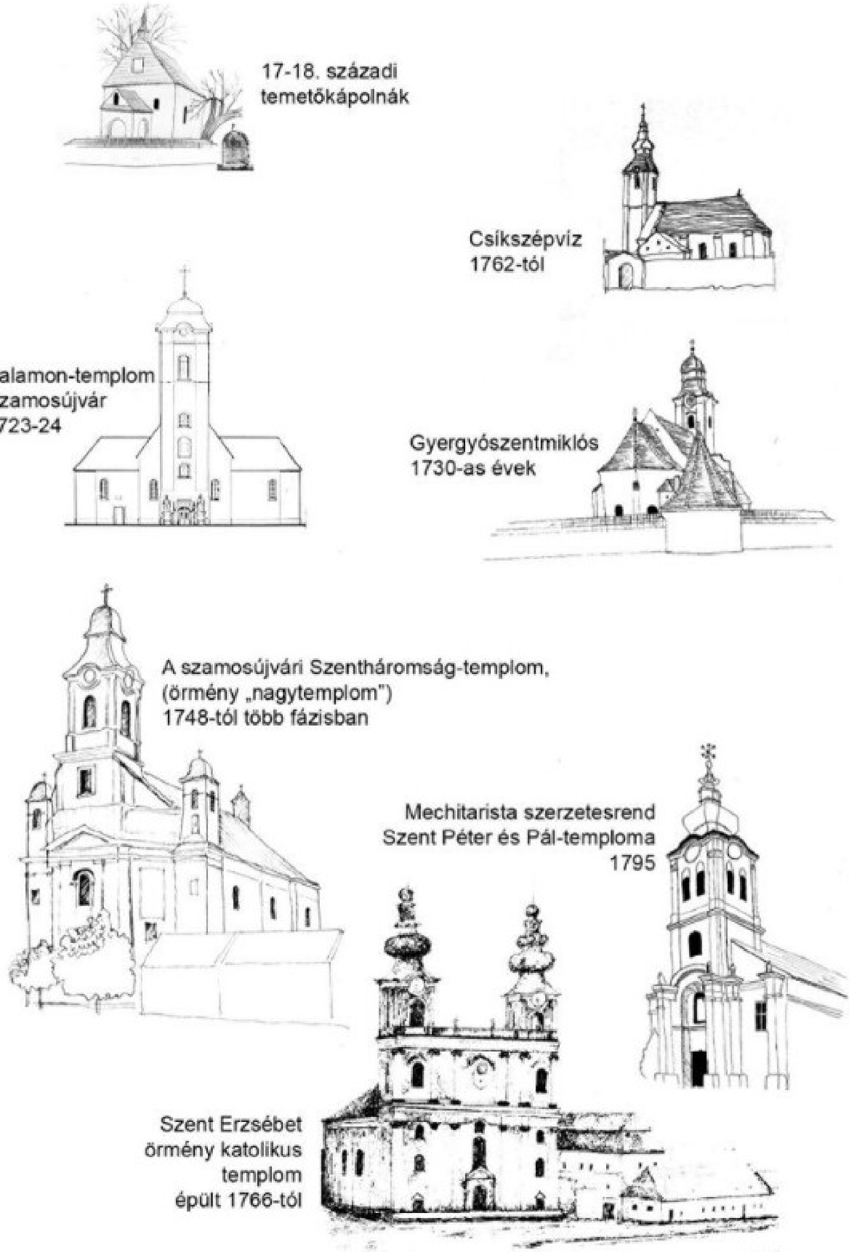
> *„A Salamon Ernő Gimnázium épülete jól illeszkedik a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium által a XX. század első évtizedeiben kidolgozott iskolaépítészeti programba, mely azt tűzte ki célul, hogy a felépítendő iskolaépület a környék építészeti hagyományát magába olvasztva az adott tájegység építészeti környezetéhez illeszkedjen."*[308]

Miközben tehát az alig másfél évtizeddel korábbi szamosújvári gimnázium a maga monumentális, de helyfüggetlen építészetével alig befolyásolta a városkép etnikai karakterét, a „székelyes", magas hajlásszögű tetőket alkalmazó gyergyószentmiklósi épület egy új városkép megkoronázása lett. A nemzeti szecessziónak ez az erőteljes megjelenése, amely nemcsak a gimnáziumot, hanem a korabeli lakóházakat is áthatotta, olyan markáns változást hozott a város arculatában, amelynek árnyékában az örmények történeti építészete egy letűnt korszak epizódjának tűnhetett.

---

[307] Alpár Ignác egyik leghíresebb munkáján, a budapesti Anker-házon ugyancsak az oszlopsor emeletre helyezésével találkozunk.

[308] Pál Emese 2010.

15. ábra A kolóniák templomainak evolúciója. Az első fázist a temetők peremén épített kis kápolnák jelentik. Gyergyószentmiklós és Csíkszépvíz templomai e típusból fejlődtek ki. Mindkettő megőrizte kerített jellegét. Szamosújvár és Erzsébetváros templomai a barokk stílus nagyszerű alkotásai voltak.
Forrás: Bubics Benedek és Vidák Beatrix rajzai.

16. ábra Örmény katolikus templomok Szamosújváron (Szentháromság-templom) és Erzsébetvárosban (a mechitarista, illetve a Szent Erzsébet-templom). E két városban az örmény templomok központi helyet foglalnak el a városképben. A Szamosújvár főterén lévő templom katedrálisként uralja a látképet. Erzsébetváros barokk templomtornyai egyben az örmény város etnikai homogenitásáról tanúskodnak, amely a 19. század közepén kezdett felbomlani. Forrás: Fortepan fotó 76944, adományozó : Klenner Aladár (1940); a szerző felvétele (2013).

17. ábra Római katolikus templomok Gyergyószentmiklóson (épült 1756–1773 között) és Csíkszépvízen (1890–92), többnyire örmény családok házaival övezve.
Forrás: Fortepan fotó 22323, adományozó: Pálfi Balázs (1961); Karda Ervin fotógyűjteménye, 1900 körül készült fotó.

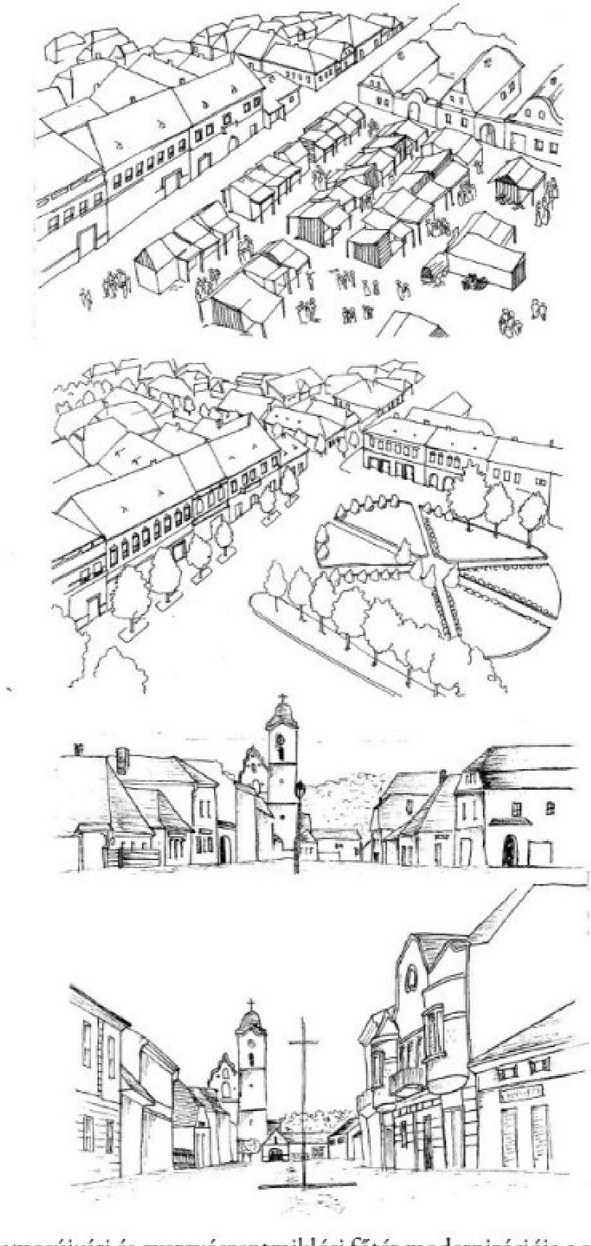

18. ábra Szamosújvár, Erzsébetváros és Gyergyószentmiklós gimnáziumai, illetve a csíkszépvízi állami iskola, a települések adminisztratív funkcióinak jelei a 19. század végén. Forrás: 1900 körüli képeslapok, a szerző és Karda Ervin gyűjteményéből.

19. ábra A szamosújvári és gyergyószentmiklósi főtér modernizációja a századfordulón, amelynek során a történeti városközpont új funkciót kapott A piac-funkció eltűnt, helyét park és sétatér vette át. A főtér házainak homlokzatai mindkét helyszínen magasabbak lettek, aminek az eredménye a zártabb hatás.
Forrás: Patka Zsuzsa Kincső és Petelei-Ambrus Bíborka rajzai (2017).

7.3. Az örmény háztól a bérpalotáig

Ha a négy helyszín örmény építészeti jellegét tömören kívánjuk megragadni, úgy meglepő módon nem a templomok, de még csak nem is a részben már lebontott és átalakított középületek tűnnek a legalkalmasabbnak. Ezek bármennyire is kultúrahordozó alkotások, kész formák, amelyet az örmények megrendeltek és sajátjuknak tekintettek.

A lakóház esetében sokkal inkább beszélhetünk immanens fejlődésű örmény építészetről, legalábbis a 19. század közepéig. Természetesen itt is voltak kulturális formaátvételek, ám ezeket az örménység életmódja sokkal inkább módosította, mint a templomokét vagy az iskolákét. Az örmény barokk (illetve rokokó) építészetet ezért sokkal inkább képviselik a lakóházak, mint a templomok. A lakóházak tömegformája és díszítése, egészen pontosan a kettő viszonya tekinthető a legkarakteresebb etnikumhordozónak az örmény városképekben.

> *„Az építészeti elemek egymásra zsúfolása, a játékos, gyakran halmozódó díszítésmód, a szobrászati formák kezelése mind olyan vonások, melyek a szamosújvári rokokót (...) távolabb tolják a magyar ízléstől."*[309]

Entz gondolatait nem általában az örmény házak, hanem kizárólag a szamosújvári példák ihlették. Hasonló gazdag díszítettséggel még Erzsébetvárosban sem találkozni, nem beszélve a székelyföldi kolóniákról. Ráadásul nemcsak a díszítettség, de a házforma sem egységes. Mindebből arra következtethetünk, hogy az örmény ház fejlődése nem választható el a helyi építőhagyományoktól. Legalapvetőbb adottság volt a telekforma. Szamosújvár legimpozánsabb polgárházait viszonylag széles, 18–20 méter széles telkeken építették fel, amelyen elhelyezhető volt egy 12–15 méter széles homlokzatú ház úgy, hogy mellette még lovaskocsival is be lehessen hajtani a telekre. Utóbbi alapvető követelmény volt, hiszen a kereskedők általában nagy mennyiségű árut mozgattak, a pincelejárók és a padlásfeljárók pedig jellemzően az udvarról nyíltak. A tágas és masszív, a nehéz bőrök tárolására, illetve szárítására alkalmas padlástér – általában manzárd tetővel – és a szinte az egész ház alatt végighúzódó, boltozatos

309 Entz Géza: i. m. 228.

pincerendszer két olyan sajátossága az örmény háznak, amely közvetlenül összefügg a kereskedelmi tevékenységgel, és mindegyik településen megfigyelhető. A széles, legalább három, de némelykor négy-öt ablakos utcai front, felette díszes oromzattal ugyanakkor olyan tulajdonság, amely szinte kizárólag Szamosújvárra jellemző, és szorosan kötődik a reneszánsz-barokk kúriaépítészet városi adaptációjához. A 16–17. századi Erdélyben a vidéki kúriák központi eleme a középtengelybe elhelyezett hosszanti fogadótér, az „átrium", amelyhez jobbról és balról csatlakoznak a szobák.[310]

> *„A szimmetria elvének diadalra jutásával mindinkább háttérbe szorultak a pillanatnyi igények szerint, ötletszerűen kialakított épületegyüttesek. (…) A szabályos alaprajzok elterjedésével ugyanis megszűntek a gótikában oly gyakran adódó szintkülönbségek az egyes szobák és lakrészek között, s az izolált belső terek felszámolása, valamint az egy tengelyre felfűzött szobasor megteremtése egységesebb berendezési stílus kialakítását tette lehetővé."*[311]

A magyar nemesi rendhez integrálódó örmények számára a vidéki kúria megfelelő kulturális mintának bizonyult, ám a telekadottságok miatt a főhomlokzatot kilencven fokkal be kellett fordítani.[312] Kényszermegoldásról volt tehát szó, mivel az eredeti telekkiosztások nem számoltak a kúriaszerű épületek telekigényével. Ehelyett a környező városokban szokásos, oldalhatáron álló, egytraktusos épületeket vették alapul. Ez a beépítési mód a későbbieken a telek másik oldalán egy újabb szárnnyal bővülhetett, majd a kettőt az utca felől összekötötték. Így alakult ki az erdélyi (illetve általában a közép-európai) városokra jellemző lakóház.[313]

[310] Az átrium szó használatát indokolja, hogy ezt az alaprajzi elrendezést már az antik korban is kedvelték. Az óbudai Aquincumban feltárt és helyreállított épület esetében szinte teljesen ugyanazt az alaprajzi elrendezést látjuk magunk előtt, mint az örményháznál, illetve általában a reneszánsz-barokk kúriák egy csoportjánál. Az átrium, alkalmazkodva az Itáliánál lényegesen hidegebb időjáráshoz, Óbudán már nem nyitott központi helyiség középen egy vízgyűjtő kúttal, hanem zárt, folyosó jellegű helyiség. Szilágyi János (1956): *Aquincum,* Budapest, 76.

[311] B. Nagy Margit (1970): *Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok,* Bukarest, 86.

[312] Pop, Virgil 1997: 94.

[313] Feld István (2004): *Buda (Ofen) und Sopron (Ödenburg) – Meilensteine der ungarischen städtischen Hausforschung.* In Feld István–Klein, Ulrich (Hg.): Bauforschung und Hausforschung in Ungarn, Marburg, 33. (Jahrbuch für Hausforschung 47.)

Szamosújváron a nemesi és a polgári építészet keveredett egymással, amit bonyolít a későbbi toldások, hozzáépítések és átépítések sora. Gyakori például, hogy a háznak csak az első vagy csak a középső helyiségei boltozottak, ami arra is utalhat, hogy az épületek nem egyszerre, nem egységes terv szerint nyerték el formájukat. Van rá példa, hogy egy kúria típusú házhoz később egy szoba-konyha-kamra alaprajzú hosszúházat csatlakoztattak. A sokféle variánst látva el kell vetnünk a feltételezést, miszerint a város egységes építészeti program eredményeként, típusházakból épült volna fel. A változatos alaprajzi rendszereket azonban az utca felé egységbe fogta a széles, barokkos oromzat, amely persze részleteiben megint csak házról-házra változó kialakítást kapott.

A széles oromzat mintaként hatott Erzsébetvárosra is, ahol sajátos módon valósították azt meg. A főtér parcelláit a telek mindkét szélén hosszúházakkal építették be. Az épületeket azonban nem az udvaron át kötötték össze egymással, mint az máshol általános volt, hanem a telekhatáron álló két szomszédos (tehát a másik telken álló) épület kapott közös tetőt. Ez a meglehetősen szokatlan megoldás lehetővé tette, hogy az egytraktusos házak kifelé kéttraktusosnak hassanak, és a szamosújvárihoz fogható széles oromzat jöjjön létre. Itt már a „másolat másolatával" van dolgunk, hiszen maga a vidéki kúriaépítészetet adaptáló szamosújvári barokk házoromzat utánzása lehetett a cél.[314]

Ugyanakkor a Nemesek utcájában, ahol neve okán a leginkább adekvát lett volna a nemesi eredetű szamosújvári átriumos házalaprajz, jellemzően nem ilyen házakat, hanem az utcával párhuzamos beépítéseket találunk, tekintélyes manzárd tetővel, amelyhez egy szerényebb udvari szárny csatlakozik.[315] Ám ha eltérőek is az alaprajzok, a két városban mégiscsak közös vonás, hogy az épületek viszonylag nagy alapterületűek, ami felett tágas padlás volt kialakítható.[316] Az is egyértelmű, hogy a mintaadó Szamosújvár volt, amihez Erzsébetváros csupán külsőségeiben alkalmazkodott. Sokszor még külsőségeiben sem, és meghagyták a keskeny, kétablakos utcafrontot (tehát nem vonták össze a fedélszéket a szomszédos épülettel). Ezek a keskeny telken álló kisebb házak

[314] A teljes képhez hozzátartozik, hogy ha nem is ilyen nagy számban, de például a szász Medgyesen sem volt ismeretlen a közös tető, ami árnyalja a forma etnikai eredetét.

[315] Ávedik szerint itt álltak Erzsébetváros első örmény kőházai, máshol, így a főtéren is, csak a 18. század második harmadától kezdtek elterjedni a módosabb épületek. Ávedik Lukács: i. m. 65.

[316] Az átriumos ház jelenlétét jelen kutatásban Erzsébetvárosban nem sikerült kimutatni, a kérdést azonban korai lenne lezárni, hiszen több olyan házba sem sikerült bejutni, amelyeknek az utcai frontja ilyen épületet sejtet.

egyéb lehetőség hiányában felfelé bővültek, azaz emeletet kaptak. Ez a házforma Erzsébetvárosban sem ritka, ugyanakkor leginkább Gyergyószentmiklósra jellemző. Itt az örmény ház valójában ezt a típust jelenti.

A székely településeken, ahol az örmények a 18. században nem vásárolhattak földet, legfeljebb házhelyeket, behatároltak voltak a házfejlődés lehetőségei is.[317] Mivel a székelyek házai a telek belsején álltak, az utcai részt bérbe tudták adni az örmény kereskedőknek. Feltehető, hogy eleinte csupán valamilyen fa elárusító helyek létesültek, de az 1800-as évek fordulóján már kőből épült boltozott üzlethelyiségek is voltak.[318] A székelyföldi örmény ház magja tehát a boltozott üzlethelyiség, ami mögé, mellé vagy fölé helyezték el később a lakóhelyiségeket. A hozzáépítések Erzsébetváros és Szamosújvár házfejlődésében is kimutathatóak, de ott egy alaptípus bővítését szolgálták. A székelyföldi kolóniákban azonban hozzátoldás (addíció) hozta létre magát az alapformát is (bolthoz toldott lakószobák). A szűk telkek miatt a terjeszkedés vertikális irányban volt a legegyszerűbb, előbb a padlástér átalakítása, majd az emeletráépítés révén.[319] Ez a rendkívül keskeny, eredetileg egy-másfél helyiségnyi mélységű, emiatt szinte toronyszerű épületforma merő ellentéte a szétterülő szamosújvári örmény háznak. Az emeletes házak igen erőteljesen befolyásolták Gyergyószentmiklós településképét, noha a parasztházakhoz viszonyítva számuk nem volt jelentős, és csupán egy szűk területen, a templom melletti, rendezetlen telekviszonyú részeken koncentrálódtak. Ám még itt sem voltak kizárólagosak, mivel a telkek rendezésével, összevonásával lehetőség nyílt a horizontális bővítésekre is. A horizontális bővítések révén megjelentek a telek két szélén egymással párhuzamos, illetve egymásra merőleges („L" alakú) telekbeépítések is. A templomtól keletre, ahol már nem találjuk nyomát a telkek keresztirányú megosztásának, jobbára ilyen házakat látunk. Ezek az épületek jellemzően a 19. század második feléhez köthetők. Kettő,

---

[317] Tarisznyás Márton: i. m. 229.

[318] Megemlíthető, hogy a magyar nyelvben az építészeti műszóból, a boltozásból eredeztethető a bolt, mint „elárusító hely" szó is. Tótfalusi István (2001): *Magyar etimológiai nagyszótár,* Budapest. http://www.szokincshalo.hu/szotar/? (2018. 03. 03.)

[319] Itt megint csak hangsúlyoznunk kell, hogy a sajátosság nem jelent kizárólagosságot. Más társadalmi kontextusban, pl. a falusi eredetű bortermelő mezővárosokban (legismertebb Tokaj-Hegyalja) a telekforma és a növekvő raktározási, kereskedelmi igény találkozása hasonló megoldást eredményezett. Kecskés Péter (1989): A mezővárosi lakóházak alaprajzi típusai Észak-Magyarországon. In Cseri Miklós (szerk.): *Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében,* Miskolc, 231–268.

ritkábban három ablak tekint az utcára, az épülethez nagykapu csatlakozik. Fő tömegükben emlékeztetnek a szamosújvári házakra, ami nem zárja ki, hogy egy kései átvétellel van dolgunk. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy ugyanez a nagykapus beépítési forma az örményektől függetlenül máshol is kedvelt volt Erdélyben, legalábbis ott, ahol megindult a falusias házformák urbanizációja. A gyergyószentmiklósi örmény építészetet ezért nem is annyira ezek az épületek, mint inkább az elsőként tárgyalt keskeny, emeletes házak teszik egyedivé.

3. táblázat: A házak építőanyaga 1910-ben.
Forrás: 1910-es népszámlálás.

	Házak száma	Kő és tégla	Kő- vagy téglaalap	Agyag	Fa
Szamosújvár	1089	801	171	12	105
Erzsébetváros	745	477	36	86	147
Gyergyó-szentmiklós	1339	218	17	2	1102
Csíkszépvíz	714	27	12	2	673

4. táblázat: A házak tetőfedése 1910-ben.
Forrás 1910-es népszámlálás.

	Házak száma	Szilárd tető: agyag, bádog, pala	Fa: zsindely vagy palánk	Növényi: szalma vagy nád
Szamosújvár	1089	202	686	19
Erzsébetváros	745	522	213	10
Gyergyó-szentmiklós	1339	321	1016	2
Csíkszépvíz	714	102	609	1

A házfejlődést befolyásoló alapvető adottságokat tekintve Csíkszépvíz is a gyergyószentmiklósi utat járta be, legalábbis annak kezdeti lépéseit. A telkek megszerzése itt is hosszabb folyamat eredménye volt, a környező vidék, tehát a székelyek építőanyaga itt is a fa volt. Gyergyószentmiklóson azonban az urbanizációs szinttel magyarázhatóan a 19. században egy komoly épí-

tőanyag-váltás zajlott le.[320] Az 1910-es statisztikai adatok és a helyszíni bejárás alapján elmondható, hogy az örménynek, illetve részben örménynek nevezhető központi részeken szinte kizárólag kőházak álltak. Nem úgy Csíkszépvízen, ahol mindössze harminc kőházat írtak össze. Mindez messze felülmúlja ugyan a környező falvak átlagát, ám nem fedi le az örménynek nevezhető két utcát sem. Boltozattal fedett helyiségeket a csíkszépvízi örmények csak a 19. század közepétől kezdtek építeni (például a Száva-ház, a kémény felirata szerint 1848), de ekkor is csak néhány házról beszélhetünk. Az örmény tulajdonban lévő üzlethelyiségek java része síkfödémes maradt, nem egyszer a fafalazatot is megtartva. A 19. század végének urbanizációs hullámában ugyan gyorsan elterjedtek az eklektikus vakolat-architektúrák, de az építőanyag-váltás még ekkor sem volt teljes. Számtalan, a vakolat miatt kőháznak ható épület valójában fafalazatú maradt.

Láthattuk, hogy az örmény ház Szamosújváron is többféle típust takart, a többi kolóniában pedig egészen eltérő megoldásokkal találkozhatunk. Formai szempontból közelítve tehát aligha beszélhetünk „tipikus" örmény házról. Van azonban néhány olyan építészeti elv, illetve a történeti szituációból fakadó sajátosság, ami közös jelleget biztosít az örmény épületeknek. Ilyen mindenekelőtt a kereskedőház, mint jellegzetes, a település többi lakóházától eltérő örmény épülettípus. A kereskedők komoly tárolókapacitást igényeltek, ami tágas pincéket és padlástereket eredményezett. Az örmény kereskedőház mérete ily módon a környéken szokásos léptékeket jelentősen meghaladta. Úgyszintén közös jellegzetesség az építőanyag, amely még a favidékeken is a követ preferálta, vagy idővel erre tért át. Harmadik közös vonás a 18–19. századi virágkor, amiből az örmény házak jellegzetes barokk, illetve kisebb részben klasszicizáló arculata következik. A barokk hatása a boltozatok gyakori alkalmazása mellett a díszítőkedvre is kiterjedt. Szamosújvár ezen a téren egyedülálló teljesítményt nyújtott, de Gyergyószentmiklós egyszerű parasztbarokk homlokzatai is élesen elütöttek a székely házak vakolatlan gerendafalaitól. Az örménység egyben közvetítő szerepet töltött be a nagy építészeti stílus(ok) és a környék népi építészete között. Ma még jobbára feltáratlan a kapcsolat, amely az örmény barokk lakóház és a háromhelyiséges parasztházak elterjedése között sejthető. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy az

[320] KSH 1910.

örmény kolóniák jobbára földszintes házakat építettek, feltételezhető, hogy a szintén földszintes népi építészet számára közvetlenebbül hasznosítható mintát jelentettek, mint a városok emeletes polgárházai.[321] Erre utalhat például, hogy a Szamosújvár környéki Mezőség parasztházai a 19. századig zömmel kéthelyiségesek voltak, majd (részben legalábbis) az örmény házak hatására egészültek ki újabb helyiséggel. Ezzel pedig az épület tengelyében elhelyezkedő pitvar (az örmény ház átriumának megfelelően) vált az új alaprajz centrumává. A később megjelenő kéttraktusos nagygazda-házaknál ugyancsak ráismerhetünk a jó másfél évszázaddal korábbi örmény polgárházakra.[322] Természetesen túlzás lenne a háromhelyiséges, illetve a kéttraktusos parasztházat egyedül az örménység hatásának betudni. Annál is inkább, mert nem etnikai jellegzetességről, hanem egy általános polgárosodó tendenciáról van szó.[323] Ebben a polgárosodási folyamatban ugyanakkor az örménység megelőzte a vele egy településen élő népcsoportokat. A kölcsönhatások logikai ívében tehát az örménység a nemesi és polgári építészeti formák korai átvételével és továbbgondolásával (például az épület befordítása) tűnt ki. Az örménységnek a 18–19. századi városias építkezése, mint közvetlen közelben megtapasztalható mintázat, később erőteljes hatást gyakorolt a népi építészet modernizációjára is.

Ami azonban a falu számára a 19. század végéig korszerűnek tűnt, az a századforduló gyors urbanizációs környezetében már kevésbé impozáns örökségként jelentkezett. Dacára az armenizmus szamosújvári fellángolásának, az örmény barokk városképet a korszak szellemi vezetői nem sokra értékelték. Szongott Kristóf büszkeséggel jegyzi fel, hogy tanácsára bontották le a 19. század eleji polgárváros talán legfontosabb emlékét, a városházát.

„(…) 1893-ban e munka írójának indítványára elhatározta a közgyűlés, hogy a tanácsot kiköltözteti (…) a hasadozó épületet pedig lerontatta.”[324]

Mai szemmel szinte érthetetlen, hogy a történelemért amúgy lelkesedő korszellem milyen könnyedén vált meg a történelmet hordozó városszövettől,

[321] Furu Árpád: i. m.
[322] Gilyén Nándor: i. m. 50.
[323] Balassa M. Iván (1989): „A magyarországi németek népi építkezéséről.” *Ház és Ember*, 1995. 31–49.,
[324] Szongott Kristóf 1901: I. 224.

mint avítt és idejétmúlt hagyatéktól. Az 1870–1920 közötti fél évszázad a három városi rangú településen az örmény jelleg egyértelmű háttérbeszorulását jelentette. Az urbanizáció e hullámában sorra bontották el a korábbi örmény barokk épületeket.

Némileg más volt a helyzet Csíkszépvízen, ahol a barokk nem volt jelentős, ellenben a 19. század végi urbanizáció során az örmény ház fogalma a kor építészeti divatjához igazodott. A járási központtá fejlődő községben az 1870-es évek után kezdődik meg a korábbi faépületek részbeni cseréje. A munkához óriási lendületet adott a vasútépítés, amely magasan képzett kőműveseket vonzott a térségbe. Az ekkoriban épült örmény házak jellegzetes polgári életmódmintákat tükröznek. Jellemzőjük, hogy az utca felé reprezentálnak, miközben az utca felől vizuálisan elzárt hátsó udvarban zajlott a család élete.[325] A társadalmi „fenn" és „lenn" beszédes megnyilvánulása, hogy a kertre néző veranda alatt, egy félig a földbe süllyesztett helyiségben kaphatott lakást a ház kocsisa. A házicseléd azonban már magasabb státusban állt, s így a konyhában, illetve a melléje toldott helyiségben alhatott. A kétszer három helyiségből álló épülettípus az utca felé legalább négy-öt ablakkal tekint, illetve az üzlethelyiség bejárata is innen nyílik. Ezt a csak néhány ház esetében megvalósuló, ideáltípusnak nevezhető polgári lakásmódot igyekeztek azok az örmény családok is követni, akiknek nem tellett új házra. A Piac utcán ma is látható eklektikus homlokzatok azonban zömmel a korábbi faházak térstruktúráját takarják.

A csíkszépvízi örmény ház formájában tehát semmiképpen sem tekinthető az örmény barokk kései utánzatának. Térstruktúrája a 19. század polgári lakásmintáit követi, tágas szalonnal, verandával és a lakástól elkülönülő kiszolgálóhelyiségekkel. Társadalomtörténeti értelemben azonban van hasonlóság a kétfajta örmény ház között, hiszen mindkettő közvetítő szerepet töltött be. A 18. századi örmény ház a vidéki nemesi kúriát városi lakóházzá alakította. Jó százötven év múlva Csíkszépvízen egy városi lakásformát adaptáltak az örmények vidéki környezetbe. Ugyancsak közös a kétféle örmény házban a kereskedelmi funkció és az abból következő forma: a rendkívüli gonddal megépített pinceszint és az utcafrontra helyezett bolthelyiség.

325 A tulajdonképpeni főhomlokzat, illetve a díszudvar befordítása általános jelenség volt már a magyar kastélyépítészetben is, márpedig a kastélyépítészet rendkívül erőteljes hatást gyakorolt a polgári villaépítészetre.

A századforduló polgári építészete Csíkszépvízen azért válhatott örmény etnikai sajátossággá, mert a település elitjét szinte kizárólag örmények alkották. Más volt a helyzet Erzsébetvárosban, ahol ugyancsak feltűnő a polgári építészet térhódítása, ám itt az építtetők nem kizárólag örmények. A kaszárnya felé vezető sétány mentén, illetve az igazságügyi palota körül felépülő villák egy általános polgári-tisztviselői kultúrát képviseltek, mely a város közigazgatási rangjából következett.

A 19. század vége nem csupán a villákkal hozott újat a városképbe, de a befektetési logikát megjelenítő bérházak miatt is. A bérházat nagyvárosi mintának szokás tekinteni, holott a helyi építészetben is voltak előzményei. A telekösszevonások, összeépítések révén a fogadók és a szállodák már a 19. század közepén léptékváltást hoztak a városképben. A gyergyószentmiklósi Rubin-féle szálloda – melyet egyébiránt nem örmény, hanem egy szász betelepülő virágoztatott fel – belső terében ma is egyértelműen látszanak a korábbi örmény épületek határai. Szamosújváron a főtér északi térfalának átalakulását szintén egy szállodaépület nyitotta meg. A szálloda a később nagy számban épülő provinciális, de az adott környezetben nagyvárosiasnak ható bérházak, bérpaloták prototípusának is tekinthető.[326]

A bérházak már szinte kivétel nélkül emeletesek. Gyergyószentmiklóson rendelet írta elő, hogy a főtéren csak emeletes házak épülhettek, de hasonló szabályozás lehetett érvényben Szamosújváron is, legalábbis az építkezések erre utalnak.[327] Szintén újdonság, hogy a földszinti utcai helyiségek részben vagy egészben fél-privát terekké váltak, ahol kávéházak, boltok, éttermek, bankok működtek. A második szintre kerültek a lakások. A bérház az utca felé zárt homlokzattal tekint, ami szöges ellentéte a korábbi korszak örmény építészetének. Az ugyanis kapukkal megtörte a házfalak vonalát, szellősebbé téve ezzel az utcaképet. A kapu az új házformában is fontos elem maradt, de már fedve van, folyosószerű átjáró az udvar felé. Maga az udvar is megváltozik: fél-privát tér lesz, a bérlakások közös tere, átjáró és találkozóhely. Az új udvarkép meghatározó eleme a lépcsőfeljáró és a lakások elérését szolgáló emeleti gang.

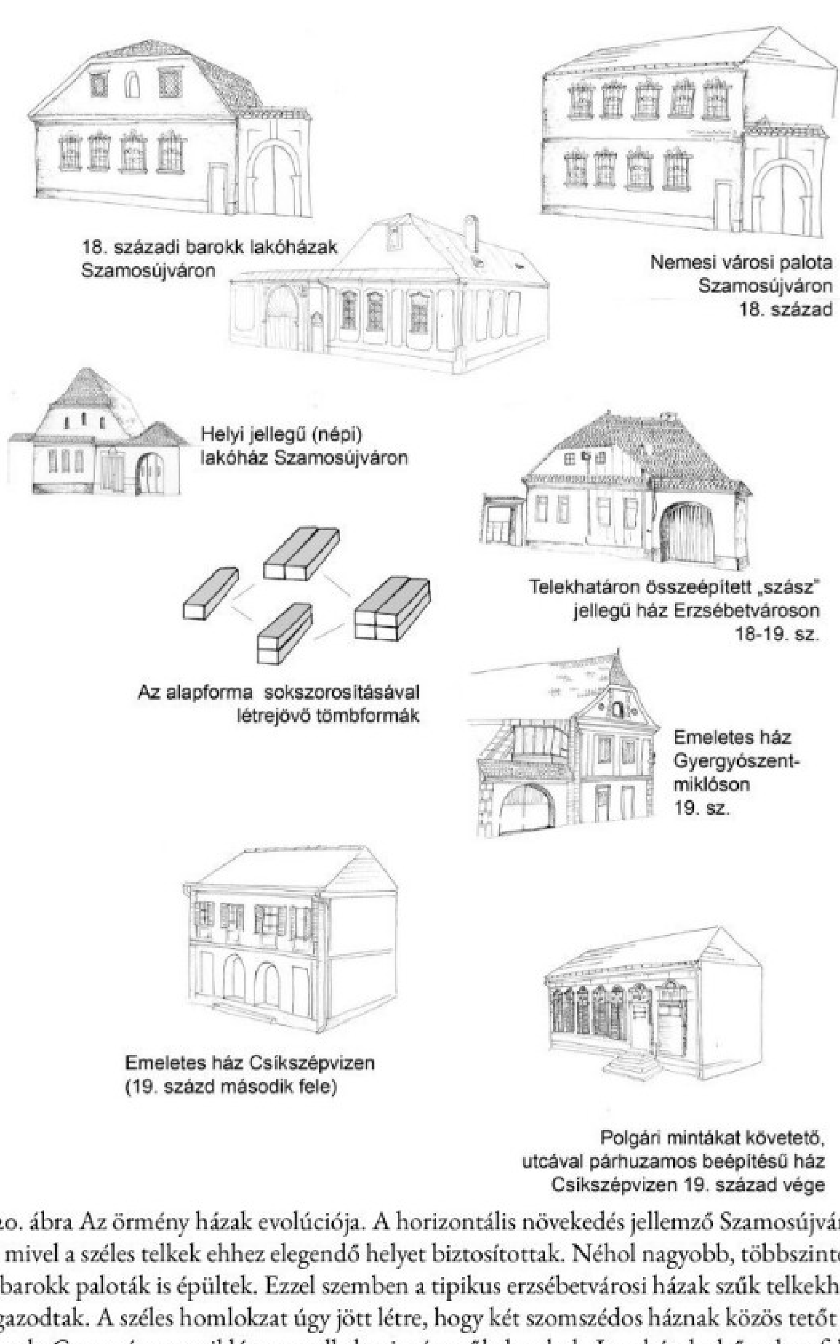
326 A bérpalota és a bérház közötti definíciószerű különbség, hogy az előbbiben az építtető lakása is megtalálható. Eszerint az örmény kolóniák városaiban inkább bérpaloták épületek, bár hozzá kell tenni, hogy a palota sugallta reprezentativitás a legtöbb esetben hiányzott, illetve nem érte el egy elegánsabb nagyvárosi bérház szintjét. Wagner-Rieger, Renata (1973): *Geschichte der Architektur in Wien. Vom Klassizismus bis zur Sezession. Geschichte der Stadt Wien,* Wien, 174.

327 Építési Szabályrendelet. Gyergyószentmiklós 1908/6151. Tarisznyás Márton Múzeum.

Noha alapvetően egy nagyvárosi házformáról van szó, a kisvárosi adaptáció során jelentős módosulások figyelhetők meg. Rendszerint nem építik teljesen körbe a telket, ami miatt világosabbak a lakások. Az építtetők általában maguk a háztulajdonosok, ami azzal jár, hogy a telekrendszer szinte érintetlenül marad, még teleközszevonásokra is ritkán kerül sor. A széles, 30–40 méter hosszú, egységes homlokzatok kivételesnek számítanak. A középületek hirtelen megjelenő monumentalitásával szemben a provinciális bérházépítészetre inkább a korábbi léptékek fokozatos nagyítása volt a jellemző.

Az imént felsorolt általánosságok mellett lokális sajátosságok is megfigyelhetők. Szamosújvárra és Erzsébetvárosra egy meglehetősen moderált eklektika a jellemző, csekély helyi variabilitással. A sarkok tornyokkal való kiemelésén túl a homlokzat sematikusan egyszerű. A nagyvárosi minták mechanikus átvételére, illetve kicsinyítésére példa a szamosújvári hitelbank épülete (épült 1900 körül). A bérházépítkezésekben legaktívabb Gyergyószentmiklóson ezzel szemben igen változatos homlokzati megoldások születtek. A helyi jelleg már az eklektikán belül is érezhető, de a szecesszió megjelenésével teljesedik ki. A megmozgatott falfelületek, az ablakkiosztástól elszakadó, önálló architektúrába szerveződő homlokzati díszítmények, a kiugró erkélyek rendkívül élénk városképet rajzolnak elénk. Úgy tűnhet, hogy az erőteljes díszítőkedv, amely a 18. századi Szamosújvárt jellemezte, a századfordulón Gyergyószentmiklósnak lett a sajátja. Ebben a virágzásban az örmény származású polgári családok rendkívül fontos szerepet játszottak. A főtér két legjellemzőbb épületének, a Novák-háznak, az egykori gyógyszertárnak, ma polgármesteri hivatalnak és a Vákár-háznak is örmény volt az építtetője.[328] S hogy mégsem beszélünk ennek kapcsán örmény szecesszióról, annak az oka az, hogy ezek az épületek éppen magyarosságukkal kívántak kitűnni környezetükből, szinte túlhangsúlyozva a nemzeti elkötelezettséget.

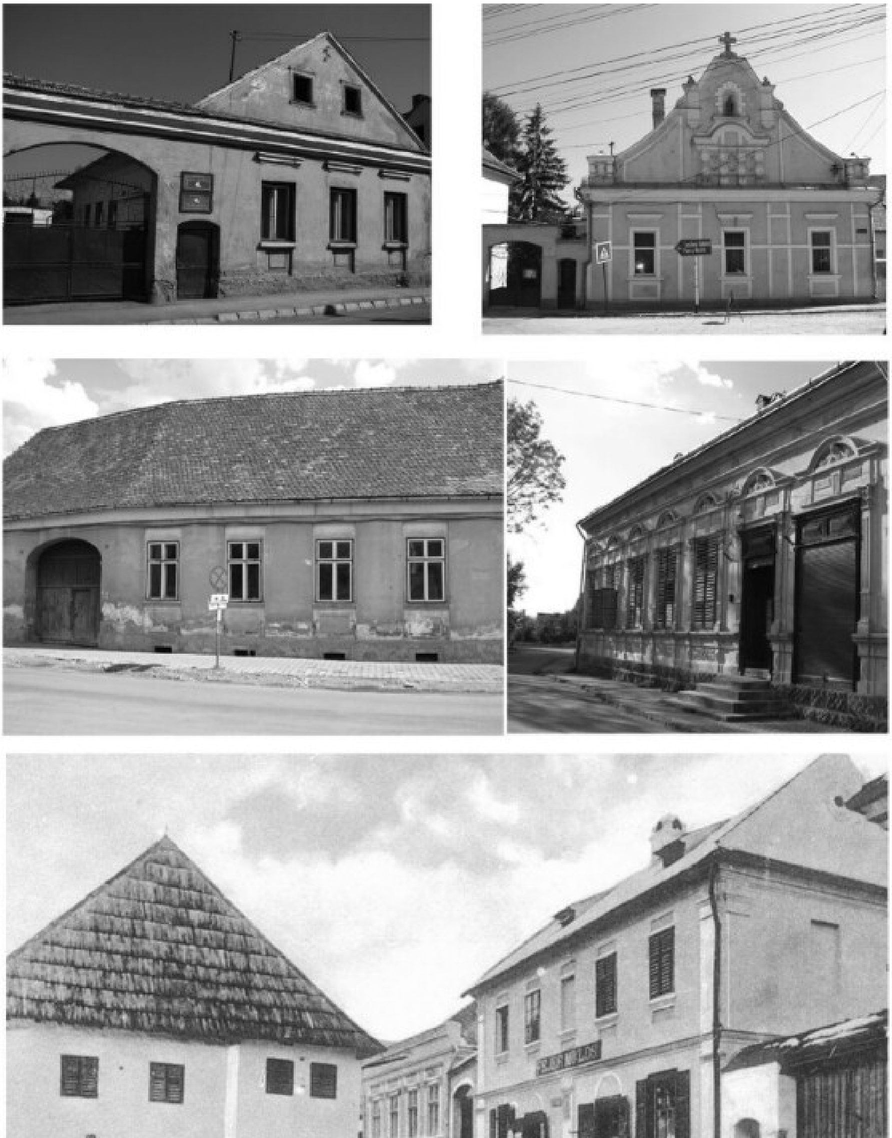
[328] Vákár Tibor (2013): „»Örmény« építészet Gyergyószentmiklóson.” *Erdélyi Örmény Gyökerek,* 2013/április. 22–24.; Vofkori György: i. m.

20. ábra Az örmény házak evolúciója. A horizontális növekedés jellemző Szamosújvárra, mivel a széles telkek ehhez elegendő helyet biztosítottak. Néhol nagyobb, többszintes barokk paloták is épültek. Ezzel szemben a tipikus erzsébetvárosi házak szűk telkekhez igazodtak. A széles homlokzat úgy jött létre, hogy két szomszédos háznak közös tetőt építettek. Gyergyószentmiklóson a telkek szintén szűkek voltak. Itt a házak elsősorban felfelé növekedtek (ez egyébiránt előfordult Erzsébetvárosban is). Csíkszépvíz nagyobb házai viszonylag későn épültek, a 19. század végének, 20. század elejének modorában. Miközben a másik három településen elsősorban a történeti (eklektika előtti) építészetet tartják „örménynek", addig Csíkszépvízen e kései stílus képviseli leginkább az örmény identitást. Forrás: Szakács Izabella és Petelei-Ambrus Bíborka rajzai (2017).

21. ábra Erzsébetvárosi és gyergyószentmiklósi háztípusok (utóbbi kettő lent). Szamosújvárhoz képest a házak szerények, de a lokális környezetben mégis relatíve gazdagnak hatnak, főként Gyergyószentmiklóson. A háztípusokat a birtok mérete és alakja is befolyásolta. A tipikus erzsébetvárosi ház (két szomszédos ház közös tető alá hozása) látható az első két képen. A „Nemesek utcájában" szélesebb telkeket találunk, amely széles homlokzatokat eredményezett. A különösen szűk telkek vertikális növekedéshez vezettek (utolsó három kép). Forrás: a szerző felvételei (2011–2012); az utolsó kép: Fortepan 22326, adományozó Pálfi Balázs (1961).

22. ábra Gyergyószentmiklósi és csíkszépvízi háztípusok (utolsó kettő). A székelyföldi kolóniák fából építkeztek a 19. század első évtizedeiig vagy még tovább is (lásd az utolsó képen a faházat). E helyszíneken a tipikus örmény házak későbbi periódust képviseltek, mint a szamosújvári barokk. Emiatt jobban érződik rajtuk a klasszicizmus, de még inkább az eklektika, sőt olykor szecessziós hatásokkal is találkozni (utóbbira lásd a második képen a gyergyószentmiklósi parókiát).
Forrás: a szerző felvételei (2011–2012); az utolsó két kép Karda Ervin képeslap-gyűjteményéből származik (1900 körül).

23. ábra Az iparosodás korából származó épületek. Szamosújvár és Gyergyószentmiklós viszonylag gyorsan növekedtek (a két fenti kép), e városokban többszintes épületeket emeltek. A szamosújvári házak díszítései hagyományosabbak és visszafogottabbak voltak, míg Gyergyószentmiklóson (amely virágzott e periódusban) mozgalmasabb homlokzatokat látni. Erzsébetváros és Csíkszépvíz fejlődése mérsékeltebb volt, a polgári osztály többnyire villákat épített, amelyek a korszak elterjedt stíluselemeiből táplálkoztak.
Forrás: a szerző felvételei 2011–2012.

8. Örmény városképek

Összegzésként kísérletet teszünk a 20. század eleji örmény településkép vizuális összefüggéseinek értelmezésére. A módszer, illetve a megközelítés sajátossága az előző fejezetekhez képest abban rejlik, hogy az analitikus elemzés helyett a városépítészeti együttesek kapcsolatai kerülnek előtérbe.[329] Az egyes objektumok és építészeti elemek (telekforma, háztípus) története helyett a települési örökség egészét kell megérteni. Azt a hatást, amelyet a városkép a benne mozgó szemlélőre gyakorol. A városkép körbejárható, illetve bejárható alkotás, és éppen ez a tulajdonsága az, amely különlegessé teszi. A 20. század eleji városképek értelmezésekor persze számolni kell azzal, hogy a korabeli élmény csak korlátozottan rekonstruálható, még akkor is, ha az örmény központok későbbi visszafogott növekedése, esetenként stagnálása miatt a térszerkezetek általános összefüggései máig fennmaradtak. Ilyen alapvető vonás mindenekelőtt a templomok hangsúlyainak fennmaradása, noha azt is látni kell, hogy a térélmény némelykor alapjaiban változott meg. A szamosújvári nagytemplom például, amely a századelőn még a kereskedőcsarnokok gyűrűjéből emelkedett a magasba, manapság már szabadon áll, még a barokk kerítést is eltávolították. Nem mellékes az sem, hogy a 21. század elején természetszerűleg másként használják az emberek a tereket, mint száz éve. Ráadásul az örmény központokban a lakosság összetétele is jelentősen megváltozott. Az örmény elem szinte teljesen eltűnt, vele együtt néha a városias polgárság is, főként Erzsébetvárosban és Csíkszépvízen.[330] Mindebből következik, hogy számos, a századfordulón jelentős elem – például a korzó, a kávéházak, a korcsolyapálya, a kaszinó – már nem része a városképnek.

A városképek leírásakor ezért nem hagyatkozhattunk kizárólagosan a ma is megfigyelhető állapotokra, hanem a történeti képeslapok segítségével a lehetőségekhez mérten rekonstruálni kellett az eltűnt részleteket is. A történeti képeslapok Szamosújvár és Gyergyószentmiklós esetében különösen fontos

[329] Máté Zsolt (2001): „A városszerkezet, mint műemlék." *Falu, város, régió,* 2001/6. 6–9.
[330] Bővebben lásd: Veress Ilka: i. m.; Kali Kinga: i. m.

forrásnak bizonyultak, noha más okból. Ezek a kisvárosok ugyanis a 20. század hatvanas-hetvenes éveiben jelentős lakótelepi övezettel bővültek, ami átírta a városkép egészét, mindenekelőtt a táji kapcsolatot. A településképek értelmezésekor ezért szükséges a módszerek és az idősíkok rugalmas kezelése, az egykori és a mai látképek egymásra vetítése.

8.1. A sziluett

A városi sziluett vagy látkép a település táji beágyazottságának legfontosabb összegzője.[331] Művészettörténeti előképe a veduta, mely a városképet a táj keretébe ágyazottan ábrázolta. A sziluett ily módon a város, a városlakók és a táj kapcsolatát jeleníti meg. A városnak természetesen többféle sziluettje lehet, attól függően, honnan közelítünk a házak felé, magaslaton állunk-e vagy éppen lentről tekintünk fel a városra. A településképi elemzésekben rendszerint igyekeznek a sziluettnek a változatosságát bemutatni.[332] Emellett azonban a sziluett egy társadalmilag rögzített látásmód is. A történelem során (a vedutaábrázolásoknak köszönhetően) minden fontosabb településnek kialakult a maga jellegzetes látványa, amely jelképpé vált. A társadalmilag rögzített sziluett lényege az állandóság. Nem törekszik új látképek felfedezésére, hanem ugyanazt a képet ismétli, mint egy könnyen felismerhető logót. A társadalmilag rögzített sziluett létrejöttében a veduták után a képes levelezőlapok játszották a legfontosabb szerepet. Ám, miközben a vedutákon a táj a sziluett része, a képeslapoknál nincsen ilyen ábrázolási szabály. Sőt, nagyon gyakran éppen ellenkező törekvés figyelhető meg, azaz a kép – az urbanitást hangsúlyozandó – igyekszik a mesterséges környezetet túlhangsúlyozni.

A századfordulós örmény városok közös jellemzője a nyitottság a környező táj felé. Adódott mindez leginkább abból, hogy egyik település sem volt túlságosan nagy, másrészt a domborzati viszonyok is kedvezőek voltak. A házak egy-egy folyó- vagy patakvölgy mélyen fekvő részein összpontosultak. Az ide vezető rövid utcák végein minduntalan feltárulkozott a környező táj. Erzsébetváros és Szamosújvár középvölgyi fekvéséből következően csupán szelí-

[331] Meggyesi Tamás: i. m.

[332] Kostof, Spiro: i. m. 279.; Zukin, Sharon (1991): *Landscapes of Power: From Detroit to Disney World*, Berkeley.

debb vonulatok húzódnak a település mellett. A domboldalakon szőlőskertek, illetve gyümölcsösök váltották egymást, majd a letarolt erdők helyén fás legelők következtek. Csíkszépvízen és Gyergyószentmiklóson a falu feletti dombok mögött feltűnik a magashegyi táj, sőt a székelyek lakta falurészek mélyen benyomultak a meredeken emelkedő patakmeder mentén a hegyek közé. Ezek a meredek utcák azonban csak annyiban emlékei az örmény városépítészetnek, hogy a megtelepedés korai stádiumában a Kárpátokon átvezető utak közelsége döntő fontosságú volt.

Az utcahálózat történeti fejlődése nem felfelé, hanem lefelé, a folyószint irányába vezetett. Itt futottak a regionális közlekedési utak. Az örmény városok azonban ambivalens viszonyban álltak a nagy országos utakkal, és mintha kerülték volna azok közvetlen környékét. Az armenizmus ideológusai úgy vélték, hogy mindez az örmények zárkózott életmódjával magyarázható.[333] Való igaz, hogy az átmenő forgalom nélküli városokban kevesebb idegen fordult meg, ami egy diaszpóra jellegű kisebbség számára biztonságot és otthonosságot adhatott. Az is igaz, hogy az örménység beilleszkedésével párhuzamosan Szamosújvár behozatta a megyei utat, így zártsága nagyrészt feloldódott. Gyergyószentmiklóson is hasonló folyamat játszódott le a főtér nyugatra költözésével és a keresztirányú országút menti telkek beépülésével. A távolsági utak mentén növekvő és szétterülő századfordulós város tehát merő ellentéte a zárt 18. századi örmény településnek. A leginkább szétterülő szerkezettel Gyergyószentmiklóson találkozni, ahol a deszkaüzemek mintegy három kilométerre települtek a 18. századi örmény templomtól. A vasutat és az örmény várost egy hosszú utca kötötte össze, amelynek belső részén villák, külső telkein parasztporták álltak. Ez a kifutó utca ma már alig érzékelhető, mivel a 20. század második felében mögötte épült fel Gyergyószentmiklós lakótelepe, a Virág negyed. A lakótelep lehúzta a völgybe a várost, így az eredeti örmény központ – amely már a századfordulón is háttérbe szorult – végképp periférikus helyzetbe került.

Gyergyószentmiklóshoz képest Erzsébetváros expanziója már a századfordulón sem volt számottevő. A vasútállomás ipari üzemek nélküli szórványként állt a tájban. A másik jelentős táji elem, a Küküllőn átívelő híd ma éles beépítési határ, de a századfordulón még magában állt az Almáskertnek neve-

---

333 Szongott Kristóf 1893: 20.

zett, gyümölcsösként és ártéri kaszálóként hasznosított dűlőben. Az Almáskert parcellázása csak a 20. század utolsó évtizedeiben indult meg, jellemzően az út menti telkek beépítésével. Erzsébetváros bekötőútja ma körülbelül azt a stádiumot mutatja, amit Gyergyószentmiklósé száz évvel ezelőtt. Mindennek a következménye, hogy míg Gyergyószentmiklóson az örmény városközpont a vasút felől rejtve marad, addig Erzsébetváros feltárulkozó sziluettjében az örmény építészeti emlékek ma is markánsak. A sík ártér felől érkezve a nagytemplom hatalmas emlékműként emelkedik a város régi épületei fölé. Ez a látvány nem csak a századfordulós, de főbb hangsúlyait tekintve a 18. század végi városképpel is megfeleltethető.

Szamosújvár sziluettjében is meghatározó maradt az örmény nagytemplom, noha a közlekedési tengelyek és a folyóvölgy viszonya egészen másként alakult. Az országút behozatalával, majd a vasútnak a volt városi kertek helyén történő elvezetésével a városnövekedés korábbi irányai is módosultak. A szőlőhegyeket a vasút elzárta a belvárostól, csupán egy-egy falusias utca húzódott itt. Az egykor művelt szőlőhegyek és gyümölcsösök jelentős részét már a 19. század végén felhagyták. Helyükön csupasz domboldalak, fiatal erdők és – 1990 óta – egyre több építési telek váltja egymást. A domboldalról tárulkozik fel a városkép legjellegzetesebb sziluettje, amelyet már a századfordulón is gyakran megörökítettek. A változás szembeötlő, de nem drasztikus. A legkarakteresebb elem továbbra is az örmény nagytemplom, amelynek hatását a négy-ötemeletes tömbházak sem tudták kikapcsolni. Megváltozott ugyanakkor a másik örmény templom, a Salamon-templom környezete. Nemcsak a hajó, de a torony is szinte elvész a körülötte épült tömbházak között. A ferences rendiek kettős tornyú egyháza egykor a belváros etnikai arculatváltását, az örmény dominancia gyengülését jelezte. Ma a román ortodox egyház építkezései az óváros peremén a 20. századi etnikai átrendeződésről tanúskodnak. A legjelentősebb beavatkozások azonban a lakótelepi építkezésekhez köthetők. A nyolcvanas években a városmag és a vasútállomás közötti területen lakóházak épültek, elzárva ezzel a városképet a vasútállomástól. Az örmény város emeletes főteréről a századforduló idején még egy zárt beépítésű, zömében földszintes házakból álló utca vezetett az állomáshoz. Itt állt többek között az örmény barokk egyik jelentős emléke, a Tódorffy-ház is.[334] A blok-

---

[334] Pop, Virgil 2012: 170.

kok felépítésével a városkép arányai a főtér közvetlen közelében jelentősen átalakultak.

Ezzel szemben a város déli végére helyezett, méretében sokkal jelentősebb lakótelep zöldmezős beruházásként valósult meg. Szerepe az örmény városkép tekintetében azonban nem jelentéktelen, mivel a folyó felől feltárulkozó látványban – ellentétben Erzsébetvárossal – az örmény elem már nem jelentős, holott a századfordulón még az volt.

Rátérve a belső részekre elmondható, hogy a két szabad királyi városban a központokban álló hatalmas templomok, illetve a körülöttük csoportosuló polgárházak olyan kulturális szimbólumok, amelyek a modern, részben vagy teljesen az örménység nélkül zajló átalakulások közepette is meg tudták tartani vezető szerepüket a városképben. Más a helyzet Gyergyószentmiklóson és Csíkszépvízen, amelyek látképében már a huszadik század elején sem volt domináns az örmény kolónia temploma. Csíkszépvízen a központban ugyan zömmel örmény kereskedők és tisztviselők laktak, de a főutcát (Piac szer) koronázó templom a székelyeké volt. Hasonló ez a városképi keveredés Gyergyószentmiklóséhoz, ahol az örmény kulturális örökséget hordozó kereskedőházak a római katolikus templomot veszik körbe. Ám míg Gyergyószentmiklóson mindez a székely-örmény elit 19. század eleji összeolvadását fejezi ki, Csíkszépvízen inkább hatalmi rivalizálás érhető tetten.

Még inkább szembeötlő azonban a különbség, ha a társadalmilag létrehozott sziluetteket vetjük össze. A századfordulón készült képeslapok Gyergyószentmiklóst városként igyekeznek ábrázolni. A piactérről feltárulkozó utcaképet részesítik előnyben, ritka, hogy a háttérben feltűnnek a környező hegyek. Az urbanizálódó Gyergyószentmiklós igyekezett eltakarni táji környezetét. Pedig a város mellett ezer méter fölé emelkedő Csobot-hegyen álló, 18. századi Szent Anna-ikerkápolna (az egyik római katolikus, a másik örmény katolikus) akár szimbóluma is lehetett volna a városnak.[335] Gyergyószentmiklóson azonban a városképet és a tájképet külön kategóriaként kezelték. Az egyik a mindennapok fejlődését fejezte ki, a másik a formálódó kirándulókultúrát a Gyilkos-tóval és a Békási-szorossal. Csíkszépvízen ezzel szemben éppen a táj falusias harmóniája az, ami a fényképészeket megfogta. Természetesen itt sem

335 Idővel meg is találja helyét a városi látképekben, főként Vákár Tibor építésznek, grafikusnak köszönhetően, de ez már a huszadik század második feléhez köthető. Vákár Tibor (2008): *Elpattant láncszem,* Budapest.

hiányoznak az utcaképi ábrázolások, de a tájat is belekomponálják a sziluettbe. A valóban városias jellegű örmény házakkal teli főutcáról készült korabeli fotográfiákon a teraszosan művelt hegyoldalak és a Kárpátok feltárulkozó erdőövezete éppolyan hangsúlyos, ha nem éppen hangsúlyosabb, mint maga az utca. Más képeken maga a táj a fő téma, s csak az előtérben jelenik meg a település, a faluhatárban csűrökkel. Bár azt is látni kell, hogy ez a fajta falusias látkép inkább a székely faluról, semmint az örmény kolóniáról szól. Az azonban figyelemreméltó, hogy a falusias látképekben szintén gazdag Gyergyószentmiklóson a képeslapok készítői nem törekedtek a vidéki idill ábrázolására. Mint ahogyan Erzsébetvárosban sem, ahol szintén az urbanitást, tehát a tájtól független utcaképeket emelték társadalmi sziluetté. Óhatatlanul felmerül a következtetés, hogy a 20. század elején már rangját vesztett város ezekkel az urbánus ábrázolásokkal is igyekezett pozicionálni magát, és elkerülni a faluvá válást. Táj és város egyedül Szamosújváron olvadt egy sziluetté. Ez nem a város tényleges fekvéséből következett, hiszen máshol is voltak olyan kilátópontok, ahonnan a város és a táj harmóniáját hangsúlyozó sziluettek készülhettek volna. Erzsébetváros fekvése szinte teljesen megegyezik Szamosújváréval. A környező szelíd dombhátakról feltárulkozó völgyi település sziluettjének uralkodó eleme itt is az örmény nagytemplom, amelyhez szétszórtan csatlakoznak az állami intézmények épülettömbjei. A templom mögött itt is feltűnik a széles folyóvölgy, illetve a völgy túloldalán folytatódik a dombvidék. Mindez együtt szelíd medencejelleget kölcsönöz a település táji környezetének. Ugyanez a medencejelleg Gyergyószentmiklóson és Csíkszépvízen is felfedezhető, noha itt a szűk völgyfenék és a meredeken emelkedő hegyvidéki táj sokkal markánsabb és direktebb lezárást ad a horizontnak, mint a relatíve távoli dombkoszorúk.

Összességében elmondható, hogy a hasonló természeti adottságok nem feltétlenül teremtettek hasonló társadalmi sziluettet. Miközben Csíkszépvízen az örmény házak hangsúlyozottan vidékies környezetben jelennek meg, addig a hasonló fekvésű Gyergyószentmiklóson a városi szövet dominanciája figyelhető meg. Úgyszintén különbözik Erzsébetváros és Szamosújvár kulturális sziluettje, holott mindkettő medenceszerűen széles völgyben fekszik, és közel azonos táji környezettel rendelkezik. A ténylegesen kevésbé urbanizált Erzsébetvárosban inkább az urbánus karaktert igyekeztek hangsúlyozni, tehát

kevésbé vagy egyáltalán nem jelenítették meg a környező tájat. Az örmény metropoliszként emlegetett Szamosújváron ezzel szemben a város és a környező táj harmóniáját megjelenítő társadalmi sziluett rögzült a köztudatban.

8.2. Utcák és terek

Az örmény városok utcaképét mindenekelőtt két, látszólag egymásnak ellentmondó vonás határozza meg. Az örmény utcakép egyfelől a helyi vernakuláris építészet lenyomata, másfelől magába olvasztott városias, nemegyszer nagyvárosias mintákat is. Legszembeötlőbb ez Szamosújváron, ahol a környékbeli vidéki kúriaépítészet ötvöződött a kolozsvári, ausztriai és dél-csehországi mesterek díszítőművészetével. További alapvető sajátosság, hogy az örmény utcák képét a hagyományos (középkori értelemben vett) városi polgárság ethosza hozta létre, amely ethosz még a nemességet szerzett kereskedő elit városi palotáira is kihatott. A 19. század elejére kialakult utcaképekben a közösségi épületek léptékükben, díszítettségükben alig tértek el a polgárházaktól, inkább célszerűek, mint reprezentatívak. Kivételt egyedül a 18. század második felének templomépítészete jelent, de ez is csak Erzsébetvárosban és Szamosújváron. Ehhez képest a 19. század végének utcaképi változása új helyzetet teremtett azzal, hogy átrendezte az arányokat. Az állami presztízsberuházások léptékükben nemcsak a korábbi barokk örökséget múlták felül, de elszakadtak a korabeli magánerős építkezések léptékétől is.

Az örmény barokk örökség kapcsán látni kell, hogy sem Szamosújváron, sem Erzsébetvárosban nem találni olyan intenzív beépítési szintet, amellyel a középkori alapítású szabad királyi városokban találkozni (zárt, emeletes utcasorok). Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az örmény városok vidékies megjelenésűek maradtak, ám ez nem jelenti azt, hogy falusiasak lettek volna. Az 1700-as évek új városaira általában jellemző volt a túlzsúfolt szerkezetek tudatos feloldása.[336] Az oldalhatáron álló beépítési mód tökéletesen megfelelt ennek az igénynek. A széles udvaron volt elég hely a rakodáshoz, így az utcákon kisebb volt a zsúfoltság. A köztereken az árusítást is tiltották. Mindez persze a közterek (főként a főtér) vásártérként való megőrzését szolgálta. A 18.

[336] Mumford, Lewis: i. m. 310.

századi terek mai szemmel terjengősnek tűnhetnek, ám a maguk korában az idény jellegű vásárok méreteihez igazodtak.

Az állandó bolthelyiségek megjelenésével, tehát a 19. század közepén-végén a közterületek funkciója átalakult. Az örmény polgárság – követve a korszak értékrendjét – igen korán hozzáfogott a közterek parkosításához. A volt piactereket elfoglaló városi közparkok tehát kétszeresen is az örménységre emlékeztetnek: mind méretükben (az eredeti vásártéri funkció), mind újrahasznosításukban (polgári közpark).

A park a századfordulós városképben majdhogynem fontosabb jellegzetesség, mint az eklektikus építészeti stílus.[337] Jellemző, hogy míg az eklektika a tisztán paraszti településeken is megjelenhetett, a park a polgári életforma és vele a köztérhasználat új formáinak (séta, pihenés) térhódítását jelezte. Nem véletlen, hogy a parkosításban azé a Szamosújváré az elsőbbség, amely korábban is élen járt a városias formák átvételében. A piactér parkosítása egy nagyobb parképítési program része volt. A Szamos árterén telepített hatalmas közparkot – nem kevés büszkeséggel – „kis Schönbrunnként" emlegette a helyi elit.[338] A rendkívül gazdag kertarchitektúrájú park olyasfajta reprezentációs funkciót töltött be a századforduló polgársága számára, mint a barokk díszítőmotívumok nagyapáik korában. A barokk kor gazdag kőfaragásai éppúgy díszítőelemei voltak egy alapvetően vidékies építészeti formának, az oldalhatáron álló portának, mint ahogyan a sétatérhez is egy viszonylag szerény, 6000–7000 fős provinciális kisváros csatlakozott.

A korszerűségnek és a vidékiességnek ez a feszültsége az örmény városképek minduntalan felbukkanó hangulati eleme, amely következménye a közvetítő kisebbségi létnek. Előbb a távolsági kereskedelem, majd a megnyíló állami hivatalok révén ugyanis az örmény polgári elit direkt kapcsolatokat ápolt korának kulturális központjaival, miközben városaik léptéke és urbánus kiépítettsége nem tudott érdemben elszakadni a régió adottságaitól.

A feszültség leglátványosabb építészeti lenyomata maga az örmény barokk ház, annak is szamosújvári modellje. A szamosújvári barokkra jellemző élénk, rokokós díszítőkedv a viszonylag szerény méretű homlokzaton összesűrűsödött, az utcaképben a dísz vált a dominánssá. A két-három ablak keretezése

337 Kostof, Spiro: i. m. 164.
338 Szongott Kristóf 1893: 238.

után szinte nem is maradt szabad falfelület. Mindez merőben ellentétes volt Erdély középkori királyi városainak utcaképeivel, ahol a zárt emeletes utcai homlokzatokon bőven volt hely a díszítményeknek, miközben szabad falfelületek is maradtak. Mindebből következik, hogy ugyanaz az ablakkeretezés, amely máshol ismétlődő motívum a homlokzaton, az örmény házon egyedi dísznek tűnik. Mivel nincs emelet, a tetőoromzat is hangsúlyosabbá válik, szoborfülkét, volutát kap. Ugyancsak a látvány egyediségét emelik ki az épületek mellé szoborszerűen odaállított díszes kapukeretek. Az alapforma itt is helyi, hiszen a ház mellé épített, szekérrel járható kapubeállót Erdély-szerte kedvelték. A kialakítás azonban díszes, barokk palotához illő. Ráadásul azzal, hogy a kapu elválik az épület fő tömegétől, különös városképi hangsúlyt kap. Ellentétben egy széles homlokzatú, emeletes barokk épülettel, ahol a kapu része az épülettömbnek, itt önálló életre kel, mintha nem is az épület tartozéka volna, hanem egy utcai szobor. Viszonylag kis építészeti tömeg, amelyhez változatosan és nagyvonalúan kialakított önálló díszítőelemek kapcsolódnak – ez az örmény barokk legfőbb sajátossága. A feszültség ismétlődik aztán meg a városok építészeti léptéke és a templomok monumentalitása között, majd ugyanezt érezni a századfordulón a parkok gazdagsága és a kisvárosok provincializmusa kapcsán, illetve általában a rangos középítkezések és a szerény bérházak viszonyában. Kétségtelen, hogy Szamosújvárhoz képest a többi örmény centrumban nem olyan élesek a kontrasztok, sem a barokk korszakban, sem később. Erzsébetváros nagytemplomának monumentalitása megkapó, de a polgári épületek díszessége meg sem közelíti Szamosújvárét. Díszesebb barokk kiképzést csak a Nemesek utcájában álló porták kaptak, ahol a telek egészét elfoglaló homlokzatok sorakoznak, körülbelül középre helyezett kapubejáróval. Ezen épületek utcaképi hatása megfelel a későbbi eklektikus beépítéseknek. Magán a piactéren jóval egyszerűbb, vidékes kép bontakozott ki, bár széles homlokzatú házak itt is álltak. A homlokzati díszek provinciálisak: jelzésszerű ablakkeretezés, lépcsőzetesen előugró párkány, az oromzaton rendszerint csak szellőzőablakok találhatók. A barokkra oly jellemző volutákkal díszes tetőoromzat elmarad, helyette félig kontyolt tető zárja le az épületet. A házak mellé helyezett kapuk a környező szász városokra és falvakra egyaránt jellemző egyszerű, vakolt kőkeretet kaptak. Sokkal inkább maga a kapuszárny az, amely díszítményhordozó, semmint maga a keret.

Hasonlóan redukált barokk architektúra jellemzi Gyergyószentmiklós, illetve Csíkszépvíz egy-egy eredeti formájában fennmaradt portáját, noha hozzá kell tenni, hogy a korabeli, vakolatlan faházak között még ez az egyszerűbb copf homlokzatkezelés is pompásnak hatott. Bár szerényebb eszközökkel, de ezeken a helyeken is megvalósult a közvetítő kisebbségre jellemző híd-szerep, amely a helyi építészetet a városias központokkal kötötte össze, és hozott létre valami egészen új, sajátos karaktert. Az örmény utca Gyergyószentmiklóson annál inkább érdekes, mert a keskeny telkeken kénytelen volt felfelé növekedni. A jóval urbánusabb Szamosújvárhoz képest ezért itt sokkal hamarabb megindult a városkép vertikális növekedése, még ha egyszerű formában is. A gyergyói örmény utcakép olyan, mintha egymás fölé helyezett parasztházak alkotnák. Hogy nem egy önálló emeletes épülettípusról, hanem a helyszűke kényszere szülte megoldásról volt szó, jól mutatja, hogy ahol arra lehetőség volt, inkább horizontálisan bővítették az épületeket. Mégis azt mondhatjuk, hogy az emeletráépítésnek ez a szokása mélyen beivódott a gyergyói településképbe, és az 1900-as években felépülő új, eklektikus főtéren már csak emeletes házakat engedtek építeni. A főtéri házak némelyike még őrzi az eredeti bolthajtásokat is (például a Rubin-féle ház), jelezve az átmeneteket.

A századfordulós lakóházépítés nem csak itt idomul szervesen a korábbi épületek diktálta beépítési rendhez. A szamosújvári és az erzsébetvárosi főtér átépítése ugyancsak telkenként – ritkábban két telek összevonásával – haladt előre, illetve hasonló folyamat figyelhető meg kisebb léptékekben Csíkszépvízen is. Mindebből következett, hogy bár az utcakép ritmusa (a telkek szélessége) megmaradt, zárt és sűrűbb lett az utcakép. Szintén alapvető változás a korábbi utcaképhez képest az eklektikus homlokzatok vizuális összeolvadása. A barokk épületek rendszerint önálló egészként határolták az utcát. Az elkeskenyedő oromzat vertikális lezárást adott az épületnek, a kapu pedig összekötötte a szomszédos épülettel, de el is választotta attól. Minden egyes telek önálló egész volt, és így kapcsolódott be az utcakép egészébe. A századforduló idején a házak a házsorok részeivé váltak. Különösen szembeötlő ez a bérházak esetében, amelyeket a tetőzetig úgy terveztek, hogy szorosan melléjük illeszthető legyen a következő épület (ezért volt például célszerűbb az utcával párhuzamos gerinc, hiszen máskülönben a lefolyó víz egy csatornahiba esetén a ház-

falra folyt volna). A városesztétikai változáson túl mindebben a korábbi, nemesi irányultságú, kúriákra emlékeztető életforma feladását is észrevehetjük.

A 18. században az örmény családok dinasztiákat alkottak, a városi ház, mint kicsinyített kastély (kúria) pedig a család vagyonának és státuszának fokmérője volt. Az építkezés ily módon „státuszbefektetés" volt, a szükségeshez képest irreálisan költséges és túldíszített. Hasonló mentalitás érvényesült városi léptékekben, mint a mintaadó arisztokrácia vidéki kastélyépítkezéseinél, amelyeket úgyszintén a státuszreprezentáció motivált.[339] A kisebb léptékek és a helyhiány miatt természetesen az ilyen kicsinyített városi kastélyok, illetve paloták egyben a gazdálkodás színterei is voltak, itt tárolták a kereskedelmi termékeket, sokszor még a bolthelyiségnek is helyet kellett hagyni. A városmagok reprezentatív barokk jellege így keveredett az örmények gazdasági tevékenységével, aminek csúcspontját a kereskedelmi csarnokok jelentették a maguk impozáns oszlopsoraival, amelyek mögött szűk bolthelyiségek sorakoztak. Az örmény építészetnek tehát a 18. században egyszerre kellett megfelelnie a szorosan vett gazdasági, ezen belül kereskedelmi igényeknek és a státuszreprezentációnak. Utóbbi annál inkább fontos volt, mivel egyben elfedte a nemesi (illetve székely) értékrendtől alapvetően idegen kereskedelmi ethoszt. Az örmények tehát a helyi építészeti formák átvételével is igyekeztek kisebbnek láttatni a távolságot a befogadó népesség és a saját értékrendjük, életmódjuk között. Talán nem véletlen, hogy Erzsébetváros kevésbé volt aktív a barokk díszítőművészetben. Környezetében ugyanis – a szászföldi városokban – a kereskedelemnek megvolt a maga évszázados státusza, ami szükségtelenné tette az ezt elfedő nemesi minták túlhangsúlyozását.

A 19. század vége jelentős változást hozott. A kapitalista kereskedelem általánossá vált, és vele a kereskedelem elfoglalta helyét a városképben. A kereskedőcsarnokok díszes oszlopsorait beépítették, és ott kirakatportálokat helyeztek el. A 19. század végén a korábbi örmény barokk városkép fokozatosan átadta helyét az új városi léptékeknek. Nagyobb számban csak ott maradtak meg épületek, ahol azok nagysága megfelelt a 19. század igényeinek is (például az örmény paloták esetében Szamosújváron), vagy a városfejlődés hangsúlyeltolódásai miatt az egykori örmény házak külvárosi helyzetbe kerültek (Gyergyószentmiklós, Erzsébetváros). Máshol a bérházak és az állami presztízsbe-

[339] Dercsényi Balázs (szerk. 1990): *Magyar kastélyépítészet,* Budapest, 21.

ruházások új rendszere vált az uralkodóvá. A hagyományos örmény utcaképben a magánépítkezések és a középítkezések – a templomokat leszámítva – körülbelül ugyanazt az építészeti nívót és hagyományt képviselték. Sőt, sok esetben a polgári paloták minősége felül is múlta a középületekét. A századfordulós városban mindez megváltozott, és a középületek rendre nagyobb léptéket, magasabb építészeti nívót képviseltek. Mindez elválaszthatatlan az örménység új szerepétől. Az idegenből rendi kiváltságossá, majd a magyar nemzeti ügy iránt elkötelezetté váló örménység a dualizmus idején jelentős intézményi feladatokat szerzett, jóval jelentősebbeket annál, semmint azt a településeinek pozíciója vagy gazdasági teljesítménye indokolta volna (kaszárnya, bíróság, börtön, gimnázium). A századforduló hatalmas hivatalépületei és iskolái az örménységnek a magyar államnemzethez fűződő viszonyát jelenítik meg a városképben. A földszintes vagy legfeljebb egyemeletes házak szövetéből kiemelkedő, a város korábbi struktúrájától elütő, hatalmas épülettömbök mintha csak a világvárossá fejlődő Budapest követségei lennének. A kontraszt kétségkívül Erzsébetvárosban a leglátványosabb, de még a gyorsan fejlődő Gyergyószentmiklóson is szembeötlő, igaz, itt nem haladja meg a korszak kisvárosaira általában is jellemző mértéket. Az új építkezések sokkal többet jelentettek, mint néhány új elemet a városképben. Megjelenésük szoros összefüggésben volt a korábbi városi centrum átalakulásával, a külvárosok és az örmény településmag viszonyának átrendeződésével.

A korábbi városi centrum nyugodt, kontrasztok nélküli volt, központjában az egyetlen pillantással befogható főtérrel. Ez a látkép Gyergyószentmiklóson a piactérről nyílt a katolikus templom felé, előtérben az örmény kereskedőházakkal. Szamosújváron a polgárházak gyűrűjébe fogott nagytemplom – előtte a kereskedőcsarnokkal és a városházával – alkotta a 19. század eleji központot, amihez igen hasonló volt Erzsébetváros arculata is. A város a főtéren szinte egyetlen ponttá sűrűsödött össze, egymásra zsúfolva a privát, a kereskedelmi és a szakrális tereket. Ez a városépítészeti kompozíció híven fejezte ki a 19. század eleji örmény kolóniák zártságát és társadalmi szervezettségét, amely egyszerre fogta át az egyházi és a városi autonómiát, általában pedig a céhbeli polgárság rendi és kereskedelmi jogait. Az örmény kolóniák élesen elkülönültek a feudális arisztokráciát képviselő korábbi épületektől, a szamosújvári vártól és az erzsébetvárosi Apafi-kastélytól. Az is igen jellemző,

hogy a Gyergyói-medence legnagyobb földesurai, a Lázárok sem Gyergyószentmiklóson, hanem a mellette fekvő Gyergyószárhegyen tartották fenn reneszánsz ízlésű rezidenciájukat.[340] De még a helyben lakó Benedek család – egyébként szerény – kúriája sem volt integráns része a formálódó kereskedővárosnak.[341] Az örmény kolóniák a 18. században voltaképpen a középkori autonóm kereskedővárost építették fel barokk stílusban. Az örmény barokk városépítészeti együttesek különlegessége ebből a kettős kötődésből fakad.

Az örmény városképeknek fontos tulajdonsága továbbá az egyházi építkezések szerves integrálása. Számos középkori városban a polgárság az egyházzal szemben vívta autonómiaharcát, ami sokszor megkettőzött városi főterekhez vezetett, amire Erdélyben talán Brassó a legismertebb példa. A templom, illetve a templomtér integrálása a városképbe már egy későbbi, az érett polgári városokra – jellemzően az alapított városokra – jellemző megoldás. Az örmény kolóniák ezt az érett formát vették át, legalábbis ott, ahol erre módjuk volt: Szamosújváron és Erzsébetvárosban.

A szakrális építkezéseknél fontos szempont volt a frissen a római egyházhoz kapcsolódott népesség lojalitásának hangsúlyozása is. A városi és a város környéki tér majdhogynem zsúfolt volt szakrális elemekkel, templomokkal, kápolnákkal és keresztekkel.[342] Az örmények nem csupán egyesültek a római egyházzal, hanem a protestáns területeken az ellenreformációt is képviselték. Ilyen értelemben az örmény városok hasonló szimbolikus és valós szerepet játszottak egy-egy térség katolikus újjászervezésében, mint tették azt más régiókban a rezidenciális püspöki székhelyek vagy a jezsuita kolostorok. A zömében katolikus Székelyföldön ilyen szerepre nem volt igazán szükség, ami magyarázhatja, hogy az itteni kolóniák templomait nem sikerült a település fő motívumává emelni, hiszen a székelység maga is katolikus lévén, magának tartotta fenn az uralkodó egyház településképi megjelenítésének primátusát.

A századforduló újdonsága abban rejlik, hogy ezt a középkoriasan zárt városszerkezetet megnyitotta, mozgásra inspirálta és összekötötte nem csupán a távolsági utakkal és a vasúttal, de a város más nemzetiségű külvárosaival is. Mivel utóbbiakban jellemzően földműves népesség élt, az utcaképek is falusiasak voltak. A városias központ és a szinte átmenet nélkül kezdődő falusias

340 Kovács András: i. m. 117.

341 Tarisznyás Márton: i. m. 187.

342 Keményfi Róbert (2004): *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban*, Debrecen, 155.

külváros ellentétével szinte minden örmény kolóniában találkozni. Ráadásul ezek a falusias utcák sokszor vonalvezetésükben is elütnek a tervezett, illetve erősen szabályozott örmény utcáktól. Az átlátható, szellős és lehetőség szerint egyenes örmény utcákkal szemben a külvárosokban nincsenek széles főutcák, pláne terek, a rövid és kanyargós utcák szinte véletlenszerűen érnek össze. A városias maghoz kapcsolódó falusias övezetekkel természetesen más, nem örmény településeken is találkozni. Itt azonban árnyalja a helyzetet, hogy ezek a falusias településtartozékok eredetüket tekintve nem az urbánus maghoz, hanem a pozícióját vesztett várhoz, kastélyhoz, illetve a székely településeknél a patakparthoz igazodnak. Ily módon az (örmény) város és a (más nemzetiségű) falusias övezetek között nincsenek organikusan nőtt kapcsolatok, kiszélesedő utcatorkolatok, amelyeken át a kétféle település érintkezett volna egymással. Sokkal inkább jellemző, hogy valamely jelentéktelennek tűnő mellékutca tölti be az összekötő kapocs szerepet, minden különösebb szerkezeti átmenet nélkül. A kontrasztot csak erősítették azok a századfordulós építkezések, amelyek akarva-akaratlanul éppen a találkozási pontokon valósultak meg, mindenekelőtt a szamosújvári és az erzsébetvárosi gimnázium, de végső soron ilyen szerepre kényszerült a csíkszépvízi katolikus (székely) templom is. Ezek a grandiózus épületek, amelyek még az örmény központhoz képest is túlméretezettek voltak, a falusias utcák felé átjárhatatlan falként magasodnak.

A teljes képhez azonban hozzátartozik, hogy a századfordulón néhol sikerült szerves kapcsolatokat létrehozni a különféle státuszú városrészek között. Gyergyószentmiklóson a vasútra vivő Kossuth Lajos utcában összenőtt a belváros, a villanegyed és a földműves falu. Erzsébetvárosban az ortodox és a református templom mellett új, a városmaghoz szervesen kapcsolódó városrész formálódott. Szamosújváron mind a magyar, mind a román népesség egyre nagyobb számban költözött be az örmény városmagba. A városképekben egyszerre megjelenő szegregáció és integráció híven fejezi ki a 20. század elejének belső társadalmi mozgásait. A többségből egyre inkább kisebbséggé (Erzsébetváros, Szamosújvár), illetve jelentős kisebbségből diaszpórává (Gyergyószentmiklós, Csíkszépvíz) zsugorodó örmények számára a beolvadás elkerülhetetlennek tűnt. Az azonban korántsem volt lényegtelen, hogy az örmények a beolvasáduk után mely társadalmi osztályba kerülnek át. A magyar

államigazgatással kötött „szövetség" részeként kapott gimnáziumok a helyi, jelentős részben örmény származású középosztály számára biztosították a honorácior pályákhoz való hozzáférést. A gimnázium, illetve más állami intézmények tehát áttételesen az örmény kereskedelmi elit teljes átalakulását és egy új, a korábbi rendi jelleget felváltó, osztály jellegű elkülönülést fejeztek ki. A parasztporták fölé magasodó állami paloták ezért nevezhetők a szegregáció szimbólumainak. Persze ezek az intézmények önmagukban nem tudták megállítani a városok etnikai arculatának átformálódását. Sőt, sok esetben éppen ellenkező hatást értek el. Azzal ugyanis, hogy az állami hivatalok megnyíltak a helyi elit előtt, felgyorsult annak elvándorlása, hiszen az állami állásokra nem csak helyben, de a közelebbi és távolabbi városokban, nagyvárosokban is lehetett pályázni.

Az elvándorlás, amelyet súlyosbított a természetes fogyás és a beolvadás, olyan fokú népességcsökkenést generált a helyi örmény közösségekben, amely lehetetlenné tette a korábbi városi terek belakását. Mindez természetszerűleg vezetett az örmény városmag izoláltságának megszűnéséhez, hiszen az üresen maradó házakat más nemzetiségűek vásárolták meg. Jól illusztrálja ezt a folyamatot, hogy a legjelentősebb szamosújvári palota, a Karácsonyiak rezidenciája a 20. század első éveiben már a görög katolikus egyház papnevelő intézeteként működött.[343] Az örmény város nemcsak megnyílt a külvárosok, sőt a környező falvak bevándorlói előtt, hanem egyre inkább az ő kezükbe került át a kezdeményezés. Ennek betudhatóan a korábbi örmény városképek is vegyesebbé váltak. Megjelentek a más felekezetűek templomai, a belváros közvetlen közelében paraszti eredetű, és ennek megfelelően falusiasan építkező népesség telepedett meg.

Az átalakulóban lévő népesedési viszonyok és a településeken belül megindult belső migráció új városszerkezeti hangsúlyokat generáltak. A korábbi zárt főteres városszerkezettel szemben, amely sokkal inkább ünnepi, „vásári" használatra készült, előtérbe került a főutca. A főutca sokkal alkalmasabb volt a belváros és a külvárosok új kapcsolatainak rendezésére, mint a főtér. Mivel a főutca elvben bármeddig meghosszabbítható, térben is utána tudott nyúlni a demográfiai tartalékokat jelentő külvárosoknak. Szamosújvár zárt főtere ebben az időben egészült ki a rajta átfutó Víz utcával, amely főutcaként immár

[343] Pop, Virgil 2012: 195.

összekötötte a jó két évszázadon át külön életet élő örmény várost és váraljai falut. Gyergyószentmiklós piactere a vasút irányába fejlesztett ki egy főutcaszerű nyúlványt, noha itt maga a főtér is átmeneti, félig-meddig utcaformájú volt (kiszélesedő tölcsér). Erzsébetvárosban a kaszárnyához vezető villanegyed alakult át főutcává, bár ez a főutca korzóként működött, tehát azt az integrációs funkciót sem töltötte be, mint más helyszíneken. A főutca a főtérrel szemben állandó mozgásra inspirál. Nincsen fix középpontja, csupán megállói vannak, rendszerint templomok, de a századfordulón egyre inkább a boltok. A főutcának legjellemzőbb épülettípusa a teljes telekszélességet elfoglaló, bolthelyiségekkel áttört kereskedőház, amely rendszerint utcával párhuzamos tetőt kap. Az új utcakép azonban korántsem volt örmény jellegzetesség. Miközben a 18–19. század kereskedőházai az akkori örménység egyik legfontosabb foglalkozási ágát képviselték, a századfordulón a kiskereskedelem már csak részben volt örmény kézben. Kivétel ez alól Csíkszépvíz, amelynek piacutcája még ebben az időben is egyértelműen az örmények kezében volt. Máshol a főutca épp ellenkező funkciót töltött be: az örménység beolvadásának volt a színtere egy új polgári városformába, amelynek nemzetiségi szerkezetében az örménység a magyar többség sajátos múltú, polgári értékeket valló etnikumává alakult. Ebben a polgári értékrendben a kereskedelem már csak másodlagos értékkel bírt, ami természetszerűleg vezetett oda, hogy a főutcák kereskedelmi jellegét más etnikai csoportokkal, főként a zsidókkal és a szászokkal közösen formálták. A vegyes nemzetiségű főutcák a maguk színes világával szöges ellentétei voltak a korábbi örmény főterek zártságának. Kétségtelen, hogy az örmény kolóniák 18. századi városképeivel szemben a századforduló kevésbé karakteres, kevésbé etnikai jellegű. Ám éppen emiatt híven fejezi ki az örménység erdélyi társadalomba történő beilleszkedésének ezen utolsó, integrációs szakaszát.

24. ábra Szamosújvár sziluettje 1900 körül. A képet az örmény nagytemplom uralja, de a ferencesek templomának tömbje is meghatározó vertikális elem. A kisebb templomok az örményekhez (Salamon-templom), reformátusokhoz, zsidókhoz és görög katolikusokhoz tartoztak (a századforduló után épült görög katolikus nagytemplom nem szerepel még a képen).
A gimnázium és az 1900 körül börtönként funkcionáló egykori vár zárják le a városképet kétoldalt.
Forrás: Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár.

25. ábra Erzsébetváros mai látképe. Ez a kép nagyon keveset változott az utóbbi száz évben. Az uralkodó épület a Szent Erzsébet-templom. A mögötte lévő egykori vár, a település korábbi központja, kevésbé hangsúlyos ugyan, de még egyértelműen felismerhető. Az örmény és a nem örmény jelképek elkülönülnek: a nem örmény templomok az örmény központ szélein helyezkednek el.
Forrás: a szerző felvételei (2012).

26. ábra Gyergyószentmiklós jellegzetes utcaképei. A város fénykora a századfordulót követő időszak volt. A főtér (középen) – a háttérben a katolikus templommal – ennek a periódusnak a szimbóluma. A 18. századi örmény utca a katolikus templom közvetlen közelében eddigre már elvesztette városképi jelentőségét (lent). A város szélén álló örmény templom az örmény városkép kialakulásának első periódusára emlékeztet (fent). Forrás: a szerző képeslap-gyűjteménye, a fenti 1900 körül, a középső és a lenti 1941 körül.

27. ábra Csíkszépvíz látképe 1900 körül. A központi elem a római katolikus templom. Az örmény templom csak a kép jobb szélén kivehető. Utóbbi mérete nem hasonlítható az előbbiéhez. A két templomon kívül csak a település örmény központjában lehet nagyobb épületeket felfedezni (pontosabban azok tetőzeteit). Csíkszépvíz mezőgazdasági jellegű falu maradt, a fénykép is kiemeli a szántókat az előtérben.
Forrás: Karda Ervin képeslap-gyűjteménye (1900 körül).

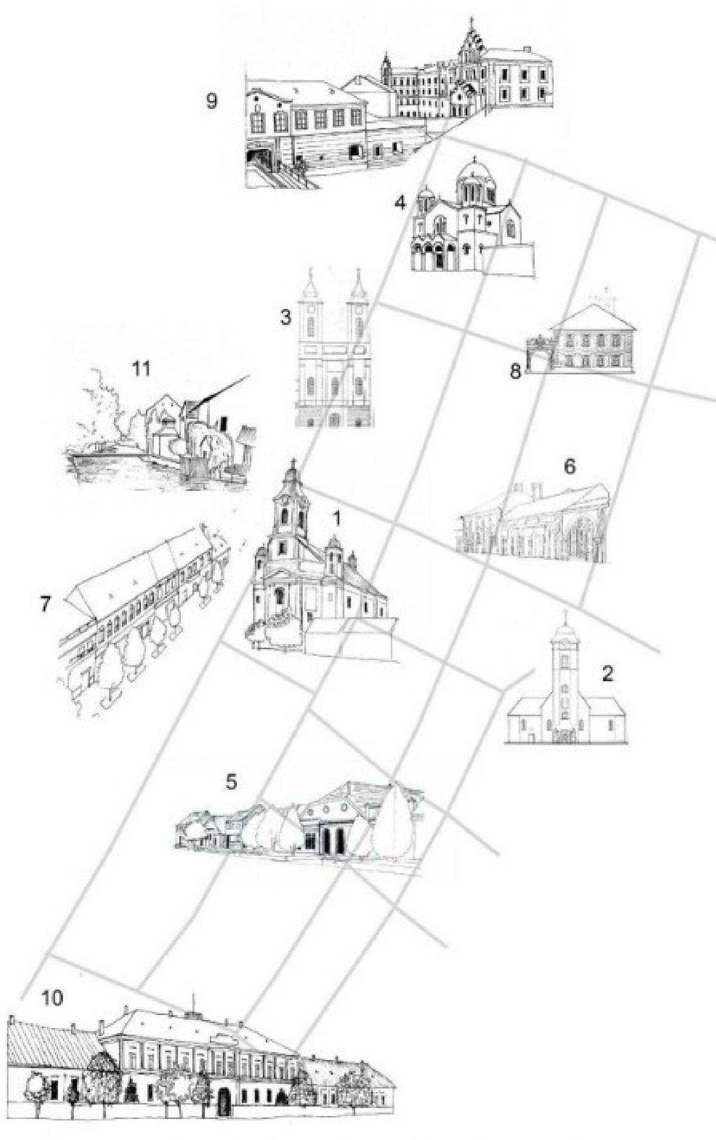

28. ábra Szamosújvár (strada 1 Decembrie 1918) és Erzsébetváros (piața Timotei Cipariu) örmény utcáinak jellegzetes képei. Szamosújvár tervezett város, többé-kevésbé egységes házakkal. Az utcakép szintén szabályos. Erzsébetváros már létező telekszerkezetre települt, így a háztípusok nagy változatosságot mutatnak.
Forrás: a szerző felvételei (2009, 2012).

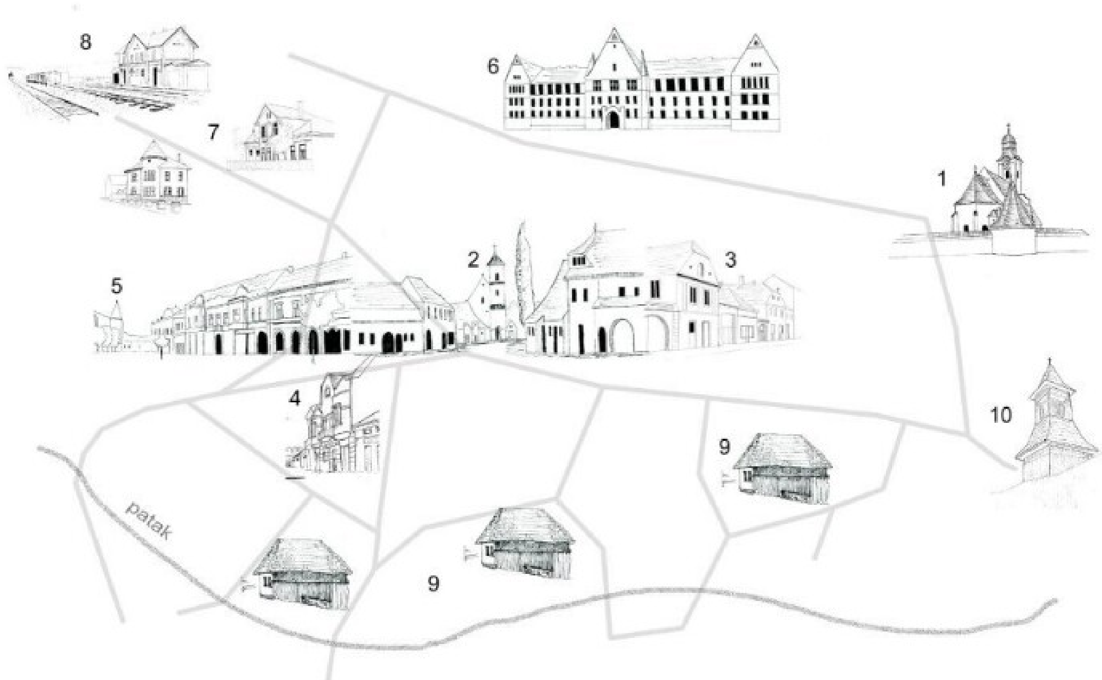
29. ábra Gyergyószentmiklós (Márton Áron utca) és Csíkszépvíz (Szentmihályi utca) örmény utcáinak jellegzetes képei. Ma a legjellegzetesebb gyergyószentmiklósi örmény utca a régi épületegyüttesnek csupán a maradéka. Házai úgy élték túl a 19–20. század fordulójának építkezéseit, hogy a városközpont odébb költözött innen. Csíkszépvíz egykori örmény negyede mind a mai napig kicsiny, de látványos urbánus szigetet képez a faluban. Forrás: a szerző felvételei (2012).

30. ábra Szamosújvár vázlata a legfontosabb épületekkel: 1. Szentháromság-templom (örmény nagytemplom) 2. Salamon-templom 3. Ferences templom 4. Görög katolikus templom 5. Az „újonnan alapított" barokk város jellegzetes örmény utcája 6. A vasúthoz vezető utca (1984 után lerombolták) 7. Az örmény város főtere 8. Az örmény nemesek városi palotái 9. Vár (később börtön) 10. Huszárlaktanya 11. Sétatér
Forrás: Bubics Benedek (2017), Patka Zsuzsa Kincső (2017), Virgil Pop (1984) és Miklósi-Sikes Csaba (1984) rajzai.

31. ábra Erzsébetváros vázlata a legfontosabb épületekkel: 1. Szent Erzsébet-templom (Nagytemplom) 2. Mechitarista templom örmény lakóházakkal 3. Régi örmény templom az egykori temetőben (1900 körül lebontották) 4. Örmény főtér 5. Többszintes lakóház az örmény főtéren 6. „Nemesek utcája" 7. Századfordulós épület a főtéren 8. Vár 9. Huszárlaktanya 10. Gimnázium 11. Törvényszék 12. Új polgári villák (nem feltétlenül örmény jellegzetesség) 13. Vasútállomás
Forrás: Bubics Benedek (2017) és Vidák Beatrix rajzai.

32. ábra Gyergyószentmiklós vázlata a legfontosabb épületekkel: 1. Örmény templom 2. Római katolikus templom örmény lakóházakkal 3. A 18. századi örmény utca 4. A századforduló kapitalista időszakában újjáépített történelmi épületek 5. 1899 utáni épületek (nem feltétlenül örmény jellegzetesség, bár a tulajdonosok egy része örmény volt) 6. Gimnázium 7. Polgári villák (nem feltétlenül örmény jellegzetesség) a vasúthoz vezető utcában 8. Vasútállomás 9. A székelyek faluja 10. Kis fa harangtorony.
Forrás: Bubics Benedek rajzai (2017).

33. ábra Csíkszépvíz vázlata a legfontosabb épületekkel: 1. Örmény templom 2. Római katolikus templom 3. Ortodox templom 4. Az örmény településrész 19. század közepén épült házakkal 5. Örmény utca faházakkal, melyekhez boltok és eklektikus homlokzatok tartoznak 6. Újabb (örmény) polgári építkezések a 19. század végéről 7. Állami iskola 8. A székelyek faluja 9. Kis fa haragtorony (csengetytyű).

Forrás: Bubics Benedek rajzai (2017).

Összefoglalás

Az erdélyi örmény városépítészet összehasonlító vizsgálatának alapvető célja nem az építészeti formának a leírása volt, hanem a formában kifejeződő társadalmi tartalomnak a feltárása. A korábbi kutatások ettől eltérő kérdésfeltevéssel dolgoztak, elsősorban a műemlékvédelmi kataszterek elkészítését és általában a városképvédelmi intézkedések tudományos megalapozását tekintették fő feladatuknak. Noha átfogó összehasonlításra korábban egy szerző sem vállalkozott, szinte valamennyiüknél találni utalásokat az erdélyi örmény építészet általános megközelítésére. A szerzők egybehangzó véleménye, hogy az egyes települések között tapasztalható nagyfokú formai eltérések miatt nem beszélhetünk erdélyi örmény építészetről, illetve városképről. Jelen írás alapfelvetése ezzel szemben az volt, hogy a ránézésre eltérő formák mögötti társadalmi tartalomban hasonló törvényszerűségeket fedezhetünk fel, így a formai különbségek ellenére a városképek közös jellegzetességeket is hordoznak. A jelenség magyarázatához a betelepülő etnikai kisebbség beilleszkedési modellje szolgált kiindulási alapul. Az elmúlt években örvendetes számban megjelent társadalomtörténeti tanulmányok alapján elkészített integrációs modell egyes állomásai az idegen státusz, a rendi beilleszkedés és a magyar nemzeti fejlődésbe történő bekapcsolódás. Ezek a társadalomtörténeti állomások megfeleltethetők voltak az építészeti korszakoknak. A társadalomtörténeti, ezen belül is főként a kisebbségi létre koncentráló magyarázóelvet elsőként az építészettörténetileg leginkább feltárt Szamosújvár esetében tekintettük át. Megállapítottuk, hogy a betelepülés egy hosszabb korszakot átfogó periódus, amelynek építészeti vetülete nehezen megragadható, mivel a gyakori helyváltoztatás, a települések közötti vándorlás a legfőbb jellemzője. Végső eredményének a puszta tényt kell tekintenünk, amely a 18. század elején rögzítette a leendő város helyét és alaprajzát. A második korszaknak, tehát a városépítésnek legfőbb jellegzetessége a kettősség, amely a helyi építésmódok és a távolsági kereskedelem, illetve az intenzív katolikus egyházi kapcsolatok mentén beáramló nyugati minták keveredéséből fakadt. A harmadik perió-

dusban megjelenő nagy állami presztízsépítkezések az örménység sikeres beilleszkedését jelzik az akkor formálódó magyar nemzetállami keretek közé. Az ideáltipikus szamosújvári út főbb tendenciáiban a többi helyszínen is kimutatható volt, noha az egyes örmény kolóniák státuszuknak megfelelően más-más válaszokat adtak az egyes korszakok integrációs kihívásaira.

A bevándorlás eredménye, azaz a végleges települési lakóhely kiválasztása számtalan későbbi folyamatnak lett kiindulási alapja. A távolsági kereskedelemben érdekelt örmény elit számára az Erdélyi-medence kapui tűntek a legideálisabb helyszíneknek. Ezeket azonban a 16–17. században jórészt már sűrű (jellemzően szász) településcsoportok ellenőrizték, így csupán az urbanizációban elmaradó Székelyföldön sikerült a kolóniáknak a hágók közelében megtelepedni. Erdélynek a szász városok által dominált északi és déli kapui zárva maradtak az örménység előtt, így az kénytelen volt a fejedelmi (később a kamarához kerülő) birtokok szabad területeit elfoglalni. A 18. század elején az örmény kolóniák szigetszerűen ékelődtek az erdélyi városhálózatba, majd a rendi kiváltságok megszerzése, illetve az emancipáció révén a 19. század elejére beilleszkedtek a településhálózatba. Ez azonban eltérő sikerrel járt. Miközben a városokkal ellátott szász régióban alig volt esély önálló vonzáskörzet kialakítására, Székelyföldön szinte korlátlanok voltak a lehetőségek. Az örmény kolóniák lakta városok végül a századfordulón (erős állami támogatással) tudták stabilizálni helyzetüket, mint jelentős adminisztrációs feladatokkal bíró középvárosok, illetve járási székhelyek.

A városhálózati pozícióhoz hasonlóan a településszerkezetek esetében is kimutathatók az integrációs lépcsőfokok. A 18. századi örmény telepek minden esetben falakon kívül kezdtek formálódni. A folyamat rendes menete, hogy ezek a külső telepek nem egyszerűen beilleszkedtek a korábbi települési szerkezetbe, hanem egyenesen annak centrumává váltak. Ez a folyamat persze eltérő formában jelentkezett a tervezett alaprajztól a radikális utcarendezésen át a spontán beköltözésig. A kiépülő örmény centrumok a 19. század elején élesen elváltak a település többi részétől. Mindez abból is adódott, hogy a helybeli székely, magyar, román, szász lakosság zömében az agráriumból élt, miközben az örménység számára a kereskedelem és a kézműipar bírt különös jelentőséggel. Főként a kereskedelemre igaz, hogy a városszerkezetekben markáns formákat hozott létre, így piactereket, vásártereket, az épületekben pedig

raktározási lehetőségeket (pinceszint, széles padlás), később pedig állandó bolthelyiségeket. A településen belüli örmény-nem örmény elkülönülésnek azonban nemcsak foglalkozásbeli, hanem rendi státuszbeli, illetve felekezetbeli okai is voltak.

A 19. század közepétől formálódó polgári berendezkedés részben feloldotta, részben új formában alkotta újra a szegregációt. Mindez együtt járt az örmény kolóniák növekedési tartalékainak kimerülésével, így a századfordulóra az örmény centrumok részben felolvadtak a környező elővárosok szövetében. Az örménység egyre inkább beolvadt a helyi polgári (magyar identitású) rétegbe, annak egy sajátos etnikai tudatú színezeteként megjelenve. Az örménység fogalma ily módon egyre inkább osztályhelyzetet (is) jelentett. Azok az asszimilálódó örmények pedig, akik nem polgárosodtak, feltehetően beolvadtak a környező paraszti világba, majd idővel származástudatukat is elvesztették. Az örménység egykori rendies különállásának utolsó szimbóluma a templom és a saját temető(rész) maradt.

Végül az épületek kapcsán valójában nem három, csak két korszakról beszélhetünk. Ennek oka, hogy a megtelepülés korából, tehát a 17–18. század fordulójáról nem maradtak fenn emlékek. A legkorábbi épületréteg a 18. századra datálható, ám a századon belül egy markáns választóvonal is húzódik, amely éppúgy kimutatható a templomépítészetben, mint a kis számban fennmaradt lakóházaknál. A legelső építkezéseket a helyi minták átvétele jellemezte. A 18. század első felének templomait és lakóházait helyi mesterek kivitelezték, ami természetszerűen azt is jelentette, hogy a környék építészeti hagyományai markánsan megjelenítődtek. Az örmények számára ez a helyi legitimációt jelentette, de egyben – például a kerített templomerőd esetében – új tartalmat is nyert, mint sajátos, a többségétől elkülönülő, kisebbségi építési mód. A 18. század második felében az örmények közvetítő szerepe felértékelődött, és mind a templomépítészetben, mind a lakóházak esetében közvetlen kulturális összeköttetést teremtettek a korszak kulturális központjaival. A közvetítő kisebbség fogalma ekkoriban nyert kézzelfogható építészeti lenyomatot. Legnagyobb hatásúnak a lakóházakat kell tekintenünk, hiszen itt az örmények főként nemesi, kisebb részben városi mintákat fogalmaztak át, és tették azokat elérhetővé a környékbeli népi építészet számára. Konkrét példaként említhetők a gangok, az alaprajzi rendszerek vagy általában a szilárd fala-

zatú építőanyagok terjedése. A második nagy építészeti korszakban (19. század vége) is felsejlik az örmények közvetítő szerepe. Templomok ebben az időben már nem épültek, de a századfordulón számtalan örmény polgári építtető közvetítő funkciót töltött be a nagyvárosi minták és a helyi lehetőségek között, különösen a falusias Csíkszépvízen.

Mindezekből a részletekből áll össze az örmény településkép fogalma. Ilyen mindenekelőtt a táji beágyazottság. A hágókhoz közeli székely települések szűkebb, a belső kamarai birtokokon felépülő királyi városok tágabb völgykatlanban fekszenek. Az örmények számára létfontosságú volt ugyanis, hogy a völgyekben futó közlekedési utakhoz közel legyenek. A táji beágyazottság mellett az érett örmény városkép meghatározó karaktere volt a méretében túldimenzionált főtemplom, amely szerényebb léptékű polgárházak gyűrűjéből emelkedett ki. Székelyföldön némileg eltérő helyzettel találkozni, mivel itt az örménység pozícióját csak a helyi földtulajdonos székelységgel kötött kompromisszumok biztosították. A két népcsoport együttélését az örmény polgárházak és a római katolikus (nem örmény szertartású) templomok egymásmellettisége jelenítette meg.

Később a 19–20. század fordulójának állami építkezései és a sorra megjelenő bérházak jelentősen csökkentették a templomnak és környezetének léptékbeli különbségét. Megváltozott a templomok térbeli környezete is. A korábbi zárt főterek szerepét mozgásra inspiráló főutcák vették át, amely utcák átvezető pontokkal rendelkeztek a nem örmények lakta falusias részek felé. Az örmények lakta városok századfordulós arculata ily módon egyre hasonlatosabbá vált az Erdélyre oly jellemző többfelekezetű, többnemzetiségű városképhez.

Bibliográfia

- Aldobolyi Nagy Miklós: Örmény Szamosújvár – magyar Szamosújvár. In Sas Péter (szerk.): *Örmények – magyar írók novellái az örmény emberről.* Budapest, 1998, 24–50. (Eredeti megjelenés: 1944.)
- Ács Zoltán: *Nemzetiségek a történeti Magyarországon.* Budapest, 1984.
- Ávedik Lukács: *Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája.* Szamosújvár, 1896 (reprint 2014).
- B. Nagy Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok.* Bukarest, 1970.
- B. Nagy Margit: A barokk Szamosújvár születése. *Építés – építészettudomány,* 1983. 15. 27–39.
- Bak Borbála: *Magyarország történeti topográfiája a honfoglalástól 1950-ig.* Budapest, 1997.
- Balassa M. Iván: A magyarországi németek népi építkezéséről. *Ház és ember,* 1989. 5. 31–49.
- Balassa M. Iván (szerk.): *Magyar néprajz III. Anyagi kultúra.* Budapest, 1997.
- Balázsi-Bécsi Attila: *A szamosújvári magyar-örmény katolikus temető monográfiája.* Budapest, 2002.
- Bányai Elemér: A beköltözés (népmonda). In Sas Péter (szerk.): Örmények – magyar írók novellái az örmény emberről. Budapest, 1998, 7–10.
- Bányai Elemér: Egy népfaj pusztulása. In Sas Péter (szerk.): *Örmények – magyar írók novellái az örmény emberről.* Budapest, 1998, 474–486. (Eredeti megjelenés: 1905.)
- Beluszky Pál – Győri Róbert: *Magyar városhálózat a 20. század elején.* Budapest, 2005.
- Benkő Elek – Demeter István – Székely Attila: *A középkori mezőváros a Székelyföldön.* Kolozsvár, 1997.
- Benkő József: *Transsilvania specialis. Erdély földje és népe I–II.* Ford., bev. tan. és jegyz.: Szabó György. Bukarest–Kolozsvár, 1999.

- Bernád Rita – Kovács Bálint: *A Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár. Repertórium. Arhiva de Colecţie Armeano-Catolică din Gherla. Repertoriu. The Armenian Catholic Collective Archive in Armenopolis. Repertory.* Leipzig–Budapest, 2011.
- Bierbauer Virgil: A Székelyföld templomairól. In Sas Péter (szerk.): *Ódon Erdély. Művelődéstörténeti tanulmányok I–II.* Budapest, 1986, 403–428. (Eredeti megjelenés: 1942.)
- Bíró József: *Erdély művészete.* Budapest, 1989.
- Bíró Sándor: Szamosújvár története. In Sztranyiczki Mihály (szerk.): *Az örmény Szamosújvár.* Szamosújvár, 2004, 29–30.
- Bíró Vencel: Erdély XVI–XVII. századi kereskedelmének történetéhez. In Sas Péter (szerk.): *Ódon Erdély. Művelődéstörténeti tanulmányok I–II.* Budapest, 1986, 221–248.
- Bock, Ulrich: *Die armenische Baukunst.* Köln, 1983.
- Bodea, Mihaela: Valoare în peisajul urban al Gherlei. *Revista muzeelor și monumentelor – Monumente istorice și de artă,* 1984. 1. 27–29.
- Bogos Ernő: *Documentație de clasare a ansamblului bisericii armene.* Csíkszépvíz önkormányzati hivatalának megbízásából, 2010.
- Bogos Mária: *A szépvízi örmény közösség.* Budapest, 1997.
- Bözödi György: *Székely bánja.* Budapest, 1939.
- Braudel, Fernand: *L'identité de la France II. Espace et Histoire.* Paris, 1990.
- Clark, Peter (ed.): *Small Towns in Early Modern Europe.* Cambridge, 1995.
- Cole, Laurence: *Military Culture and Popular Patriotism in Late Imperial Austria.* New York, 2014.
- Cholnoky Jenő: Brassó földrajzi helyzete. *Földrajzi Közlemények,* 1928. 9–10. 199–212.
- Dercsényi Dezső – Zolnay László: *Esztergom.* Budapest, 1956.
- Dobosyné Antal Anna: *Fachwerk a schwäbische Türkei területén.* Budapest, 2006.
- Eckhart Ferenc: Kereskedelmünk közvetítői a XVIII. században. *Századok,* 1918. 7–8. 356–391.
- Egyed Ákos: Az örmény kérdés az 1790–91-es erdélyi országgyűlésen. *Világtörténet,* 1995. ősz-tél 19–22.
- Entz Géza: Szolnok-Doboka műemlékei. In Szabó T. Attila (szerk.): *Szolnok-Doboka magyarsága.* Kolozsvár, 1944, 191–230.

- Fáraó Simon: A szépvízi örmény telep I–II. *Armenia,* 1888. január 7–11., 1888. február 47–51.
- Feld István: Buda (Ofen) und Sopron (Ödenburg) – Meilensteine der ungarischen städtischen Hausforschung. In István, Feld – Klein, Ulrich (Hg): *Bauforschung und Hausforschung in Ungarn*, Marburg, 2004, 9–38.
- Frisnyák Sándor (szerk.): *A Kárpát-medence történeti földrajza.* Nyíregyháza, 1996.
- Furu Árpád: *Táji tagolódás Erdély népi építészetében.* Kolozsvár, 2017.
- Garda Dezső: *Gyergyó a történeti idő vonzásában.* Gyergyószentmiklós, 1992.
- Garda Dezső: *Gyergyói örmények könyve I–II.* Budapest, 2007.
- Gazdovits Miklós: *Az erdélyi örmények történetéből.* Budapest, 2000.
- Gecséné Tar Imola: *Történeti temetők Magyarországon.* PhD értekezés. Budapest, 2012.
- Gerő László (szerk.): *Ungarische Architektur: bis zum Ende des XIX. Jahrhunderts.* Budapest, 1954.
- Gerő László: *Történeti városrészek.* Budapest, 1971.
- Gidó Csaba: *A vasúthálózat kiépülése a Székelyföldön és szerepe a régió modernizációjában (1868–1915).* PhD értekezés. Pécs, 2011.
- Glaser Lajos: Az Alföld régi vízrajza és települései. *Földrajzi Közlemények,* 1936. 4. 297–307.
- Gilyén Nándor: *Az erdélyi Mezőség népi építészete.* Budapest, 2005.
- Guzsik Tamás: *Középkori örmény szakrális építészet.* Budapest, 1991.
- Guzsik Tamás: *Az örmény építészet emlékei.* Budapest, 1996.
- Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Budapest, 1963–1987.
- György Zsigmond: *Néhány külföldi utazó Szolnok-Doboka megyében.* Dés, 1905.
- Hajnal István: *Az újkor története.* Budapest, 1988.
- Hajós György – Kubinszky Mihály – Vámossy Ferenc: *Alpár Ignác élete és munkássága.* Budapest, 2005.
- Harouel, Jean-Louis: *Histoire de l'urbanism.* Paris, 1990.
- Hasratian, Mourad: *Histoire de l'architecture arménienne des origines à nos jours.* Lyon, 2010.
- Hassler, Uta (Hg.): *Langfriststabilität.* Zürich, 2011.
- Horváth Ferenc: *A magyar vasút építési és fenntartási szervezetének története. I. kötet (1827–1944).* Budapest, 2004.

- Horváth Zoltán György – Gondos Béla: *Ani, az ősi örmény főváros és magyar vonatkozásai.* Budapest, 2003.
- Hönig, Roland: *Elisabethstadt in Siebenbürgen.* Aalen, 2001.
- Huizinga, Johan: *The Waning of the Middle Ages.* Chicago, 1997.
- Imre István: *A törvényhozó székely falu.* Bukarest, 1983.
- Incze Éva: Hermeneutikai séta Sepsiszentgyörgyön. *Délkelet Európa – South-East Europe,* 2013. 2. 1–7.
- Issekutz Sarolta: *Örmény halottkultusz és temetkezés – Erzsébetváros és örmény katolikus temetője.* Budapest, 2009.
- Kali Kinga: Vasárnapi örmények – valami a pozicionális identitásról (antropológiai tanulmány). In Sas Péter (szerk.): *Örmények – magyar írók novellái az örmény emberről.* Budapest, 2008, 511–532.
- Kádár József: *Szolnok-Doboka megye monográfiája.* Dés, 1901, 1979.
- Kecskés Péter: A mezővárosi lakóházak alaprajzi típusai Észak-Magyarországon. In Cseri Miklós et al. (szerk.): *Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében.* Miskolc, 1989, 231–268.
- Kedves Mária Magdolna: *A gyergyószentmiklósi örmény katolikus temető.* http://gyergyoiormenyek.ro/index.php/temetoe.html (2018. 03. 03.)
- Keményfi Róbert: *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban.* Debrecen, 2004.
- Kerekes Dóra: Örmények a Haditanács szolgálatában. In Őze Sándor – Kovács Bálint (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II.* Budapest, 2007, 58–76.
- Khazinedjian, Albert – Khazinedjian, Maryse: *Architecture et art sacré arméniens: Aperçu et divers aspects.* Paris, 2012.
- Kleineisel János: *Házak, városok, társadalmak.* Budapest, 1981.
- Kostof, Spiro: *The City Shaped: Urban Patterns and Meanings Through History.* London, 1991.
- Kós Károly: *Erdély kövei.* Kolozsvár, 1922.
- Kós Károly: A székely ház. In Sas Péter (szerk.): *Ódon Erdély. Művelődéstörténeti tanulmányok I–II.* Budapest, 1986, 387–402. (Eredeti megjelenés: 1929.)
- Kós Károly: *Erdélyország népének építése.* Budapest, 1996.
- Kovács András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben 1541–1720.* Budapest–Kolozsvár, 2003.
- Kovács Bálint: Abschnitte aus der neuzeitlichen Geschichte der armenischen Missionen. *Studia Universitatis Babeș-Bolyai Theologia Catholica Latina 2006. 2. 39–50.*

- Kovács Bálint: Az erdélyi örmények interregionális kulturális kapcsolatai a 17–18. században. In Őze Sándor – Kovács Bálint (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. Budapest, 2006, 30–46.
- Kovács Bálint: „Hajkakan spjurk". Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében a 17–19. században. In Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel (szerk.): *Folyamatok és léthelyzetek – kisebbségek Romániában*. 2009, 21–40.
- Kovács Bálint: *Az irodalom és vallás kulturális közvetítő szerepe az erdélyi örmények integrációja során a 18. században*. PhD értekezés. Piliscsaba, 2010.
- Kovács Bálint: Az erzsébetvárosi örmény könyvtár. *Erdélyi Múzeum*, 2012. 2. 68–89.
- Kovács Bálint: A ferencesek és örmények kapcsolatai Erdélyben, a XVIII. században. In Medgyesy S. Norbert – Ötvös István – Őze Sándor (szerk.): *Nyolcszáz esztendős a ferences rend: Tanulmányok a Rend lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről 1–2*. Budapest, 2013, 282–291.
- Kovács Bálint: „Noahs Arke für die Armenische Werte". Die Gründung des Armenischen Museums in Armenierstadt. In Dmitrieva, Marina – Bálint Kovács (Hg.): *Die Kunst der Armenier im östlichen Europa*. Köln–Weimar–Wien, 2014, 49–58.
- Kovács Bálint: Reproduktion der Diaspora. Armenische Ansiedlungen im östlichen Europa nach dem Genozid am Beispiel Gherla / Armenierstadt in Siebenbürgen. *Armenisch-Deutsche Korrespondenz*, 2015. 3. 39–42.
- Kovács Bálint: Ursprungsimaginationen. Die Armenische Hauptstadt Ani als lieu de mémoire. In Müller, Dietmar – Skordos, Adamantios (Hg.): *Leipziger Zugänge zur rechtlichen, politischen und kulturellen Verflechtungsgeschichte Ostmitteleuropas*, Leipzig, 2015, 253–262.
- Kovács Bálint – Pál Emese: *Far Away from Mount Ararat. Armenian Culture in the Carpathian Basin*. Budapest, 2013.
- Kovács György: Protestáns identitás és a „kapitalizmus szelleme". In Czagány László – Garai László (szerk.): *A szociális identitás, az információ és a piac*. Szeged, 2004, 105–123.
- Köllő Miklós: *A gyergyószentmiklósi főtér homlokzatának állagvizsgálata*. Államvizsga-dolgozat. Kolozsvár, 2006.
- Köpeczi Béla (szerk.): *Erdély története I–III*. Budapest, 1986.
- Kräftner, Johann: *Österreichs Bauernhöfe*. Innsbruck, 1994.
- Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1988.
- Lefebvre, Henri: *La production de l'espace*. Paris, 1994.

- Lepetit, Bernard: *Les villes dans la France moderne (1740–1840).* Paris, 1988.
- Lukácsi Kristóf: *Adalékok az erdélyi örmények történetéhez.* Kolozsvár, 1867.
- Major Jenő: *A magyar városok és városhálózat kialakulásának kezdetei.* Budapest, 1966.
- Makkai László: *Erdélyi városok.* Budapest, 1940.
- Maksay Albert et al.: *Erdélyi városképek*. Budapest, 1936.
- Máté Zsolt: A városszerkezet, mint műemlék. *Falu, város, régió,* 2001. 6.
- Máté Zsolt: *Történeti településeink értékvédelme.* Egyetemi jegyzet, BME. Budapest, 2006.
- Meggyesi Tamás: *Városépítészeti alaktan.* Budapest, 2009.
- Mendöl Tibor: Városaink valódi nagysága és a helyzeti energiák típusai I–II. *Földrajzi Közlemények,* 1936. 6–7. 8–10., 98–108., 121–132.
- Mendöl Tibor: *Általános településföldrajz.* Budapest, 1963.
- Miklósi-Sikes Csaba: Szamosújvár és Sümeg barokk belvárosának építéstörténeti sajátosságai. In Benczédi Sándor – Hlavathy Izabella (szerk.): *Tusnád 1998: Történeti városok védelme.* Sepsiszentgyörgy, 1999, 69–78.
- Miklósi-Sikes Csaba: Örmény kutatások Erdélyben az 1980-as években. In Issekutz Sarolta (szerk.): *A 300 éves örmény szertartású római katolikus egyház és közösségei Magyarhonban régen és ma című konferencia.* Budapest, 2001, 127–134.
- Molnár Antal: Szamos-Újvár és az örmények. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben, 7. kötet.* Budapest, 1901, 234–242.
- Mumford, Lewis: *Város a történelemben.* Budapest, 1985.
- Nagy Gergely Domonkos: Az erzsébetvárosi örmény nagytemplom – térszervezés és struktúra. In Orbán János (szerk.): *Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit (1928–2007) emlékére.* Marosvásárhely–Kolozsvár, 2011, 73–84.
- Nagy Kornél: *Az erdélyi örmények katolizációja (1685–1715).* Budapest, 2012.
- Németh Ferenc: Magyar-örmények Bánát közéletében a 19. században. *Délkelet Európa – South-East Europe: International Relations Quarterly,* vol. 4. no.1. Spring 2013, 1–11.
- Niedermaier, Paul: *Dörfer, Baudenkmäler: Studien zur Siedlungs- und Baugeschichte Siebenbürgens.* Köln, 2007.
- Nora, Pierre: Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations,* 1989/Sping, 7–24.

- Norberg-Schulz, Christian: *La signification dans l'architecture occidentale.* Paris, 1997.
- Orbán Balázs: *Torda város és környéke.* Budapest, 1889.
- Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása,* XV. fejezet. http://mek.oszk.hu/04800/04804/html/ (2018. 02. 28.)
- Őze Sándor: *Reformation und Grenzgebiete. Zur Verbreitung der Reformation in den ungarisch besiedelten Gebieten.* Budapest–Leipzig, 2011.
- Őze Sándor – Kovács Bálint (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében.* Piliscsaba, 2006.
- Őze Sándor – Kovács Bálint (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II.* Piliscsaba, 2007.
- Pál Emese: The Sacral Art of Transylvanian Armenians. In Kovács Bálint – Pál Emese: *Far Away from Mount Ararat. Armenian Culture in the Carpathian Basin.* Budapest, 2013, 73–84.
- Pál Emese: *Örmény katolikus templomi berendezések Erdélyben.* Kolozsvár, 2015.
- Pál Emese: Örmény-katolikus templom, Gyergyószentmiklós. Szócikk. In: Romániai Magyar Lexikon. http://lexikon.adatbank.transindex.ro/ (2018. 03. 03.)
- Pál Judit: Örmények a Székelyföldön a 19. század közepéig. In: *Acta 1995,* 1996, 161–172.
- Pál Judit: Az örmények a Székelyföld gazdasági életében a 19. század közepéig. In Lipták Dorottya – Ring Éva (szerk.): *Tradíciók és modernitás. Közép- és kelet-európai perspektívák.* Budapest, 1996, 35–50.
- Pál Judit: Örmények Erdélyben a 18–19. században. In Őze Sándor – Kovács Bálint (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében.* Piliscsaba, 1996, 27–38.
- Pál Judit: Az erdélyi örmény népesség számának alakulása és szerkezete a 18. században. *Erdélyi Múzeum,* 1997. 1–2. 104–120.
- Pál Judit: Das Bild der Armenien in Siebenbürgen. *Siebenbürgische Semesterblätter,* 1998. 1–2. 68–76.
- Pál Judit: Az erdélyi örmények és beilleszkedésük a magyar társadalomba. In Balogh L. Béni (szerk.): *Kötődések Erdélyhez.* Tatabánya, 1999, 64–73.
- Pál Judit: Armenier im Donau-Karpaten-Raum, im besonderen in Siebenbürgen. In Löwe, Heinz-Dietrich – Tontsch, Günther H. – Troebst, Stefan (Hg.): *Minderheiten, Regionalbewusstsein und Zentralismus in Ostmitteleuropa.* Köln–Weimar–Wien, 2000, 121–138.

- Pál Judit: *Városfejlődés a Székelyföldön.* Csíkszereda, 2003.
- Pál Judit: *Armeni în Transilvania. Contribuţii la procesul de urbanizare şi dezvoltare economică a provinciei / Armenians in Transylvania. Their Contribution to the Urbanization and the Economic Development of the Province.* Cluj-Napoca, 2005.
- Pál Judit: Az örmények integrálódása és az örménységkép változásai Erdélyben a 18–19. században. In Őze Sándor – Kovács Bálint (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II.* Piliscsaba, 2007, 77–94.
- Pogány Frigyes: *A szép emberi környezet.* Budapest, 1976.
- Polyák Mariann: Az Armenia folyóirat jelentősége Erdélyben. In Őze Sándor – Kovács Bálint (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II.* Piliscsaba, 2007, 138–144.
- Pop, Virgil: *Armenopolis – oraş baroc.* Teză de doctorat. Bucureşti, 1997.
- Pop, Virgil: Armenopolis, eine barocke Gründungsstadt. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde,* 1998, 21. (92.), 168–191.
- Pop, Virgil: *Armenopolis – oraş baroc.* Cluj-Napoca, 2002.
- Postăvaru, Iozefina: Oraşul Dumbrăveni, jud. Sibiu. Un sit urban istoric neprotejat. *Monumentul,* ediţia XI, 2011, 237–260.
- Prinz Gyula: A magyar vásárhelyek. *Földrajzi Közlemények,* 1934. 4–6. 51–63.
- Puskás Attila: *Az erdélyi örmények nyomában.* Gyergyószentmiklós, 2006.
- Rokaly József: *A gyergyószentmiklósi gimnázium monográfiája.* Gyergyószentmiklós, 2008.
- Rossi, Aldo: *Die Architektur der Stadt. Skizze zu einer grundlegenden Theorie des Urbanen.* Düsseldorf, 1973.
- Sabău, Nicolae: Gherla. Aspecte istorico-artistice ale dezvoltării oraşului. *Revista muzeelor şi monumentelor – Monumente istorice şi de artă,* 1984. 1. 17–29.
- Sabău, Nicolae: „Armenopolis" oder das barock Gherla. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde,* 1991. 14. 47–67.
- Sabău, Nicolae: „Armenopolis" the Baroque Gherla. In Sabău, Nicolae (ed.): *Armenian Culture and Art in Gherla.* Bucureşti, 2002, 85–98.
- Soja, Edward W.: *Postmodern Geographies. The Reassertion of Space in Critical Social Theory.* London–New York, 1998.
- Sombart, Werner: *Die Juden und das Wirtschaftsleben.* Altenburg, 1911.

- Sonkoly Gábor: Comment définir une hiérarchie urbaine? La Transylvanie entre 1750 et 1857. *Cahiers du Centre de Recherches Historiques*, 1996. 17. 163–172.
- Sonkoly Gábor: *Les villes en Transylvanie moderne entre 1750–1857*. Kézirat. Paris, 1994.
- Sonkoly Gábor: *Erdély városai a XVIII–XIX. században*. Budapest, 2001.
- Sonkoly Gábor: Vásárok, vásárkörzetek és városok Erdélyben 1820-ban. *Korall*, 2003. 11–12. 163–182.
- Sóvágó János – Miklósi-Sikes Csaba: *Studiu de Sistematizare pentru punerea în valoare a zonelor și rezervațiilor de arhitectură și a monumentelor de arhitectură Gherla*. Cluj-Napoca, 1977.
- Szentkirályi Zoltán: *Az építészet világtörténete I–II*. Budapest, 1980.
- Szilágyi János: *Aquincum*. Budapest, 1956.
- Szongott Kristóf: *Szamosújvár, a magyar-örmény metropolisz írásban és képekben*. Szamosújvár, 1893.
- Szongott Kristóf: *A magyar-örmény metropolisz I–III*. Szamosújvár, 1901–1903.
- Tamáska Máté: *A vidéki tér emlékezete*. Budapest, 2001.
- Tarisznyás Márton: *Gyergyó történeti néprajza*. Bukarest, 1982.
- Teutsch, Friedrich: *Bilder aus der Kulturgeschichte der Siebenbürgener sachsen I–II*. Kronstadt, 1928.
- Tibori Szabó Zoltán: Csík vármegye zsidósága a betelepüléstől a megsemmisítésig. In Braham, Randolph L. (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról*. Budapest, 2001.
- Tótfalusi István: *Magyar etimológiai nagyszótár*. Budapest, 2001.
- Tóth K. József: Örmény identitás a dualizmuskorban. In Őze Sándor – Kovács Bálint (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II*. Piliscsaba, 2007, 127–137.
- Tóth K. József: *Örmények a Kárpát-medencében*. É. n.
- Török Á. – Keresztes Sz.: *Renovare urbană zona centrală*. Homlokzatfelmérési rajz a gyergyószentmiklósi polgármesteri hivatal megbízásából. É. n.
- Trócsányi Zsolt: *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740*. Budapest, 1988.
- Troebst, Stefan: Isfahan–Moskau–Amsterdam. Zur Entstehungsgeschichte des moskauischen Transitprivilegs für die Armenische Handelskompanie in Persien (1666–1676). *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 1993. 41. (2.) 180–209.
- Vareka, Josef – Frolec, Václáv: *Lidová Architektura*. Praha, 2010.
- Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája*. Csíkszereda, 2011.

- Vákár Tibor: *Elpattant láncszem.* Budapest, 2008.
- Vákár Tibor: „Örmény" építészet Gyergyószentmiklóson. *Erdélyi Örmény Gyökerek,* 2013. április, 22–24.
- Vámszer Géza: *Csík vármegye településtörténete.* Csíkszereda, 2008. (Eredeti megjelenés: 1941.)
- Veress Ilka: A romániai örmény kisebbség kulturális reprodukciós stratégiái. *Pro Minoritate,* 2009. tavasz, 123–140.
- Vofkori György: *Gyergyószentmiklós: Várostörténet képekben (Gyilkos-tó – Békás-szoros).* Kolozsvár, 2004.
- Wagner-Rieger, Renata: *Geschichte der Architektur in Wien. Vom Klassizismus bis zur Sezession.* Wien, 1973.
- Weber, Max: Die Stadt. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik.* 1920–21. 621–772.
- Zárug Lukács: A „kétszázéves" gyergyószentmiklósi örmény katolikus templom. *Pásztortűz,* 1937. 18. 342–344.

Források

- *A Magyar Korona Országainak helységnévtára.* Budapest, 1877.
- *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint.* Budapest, 1912.
- *Az 1910. évi népszámlálás. II. A népesség foglalkozása.* Budapest, 1913.
- Magyarország első katonai felmérése (1780–1784).
- Magyarország második katonai felmérése (1806–1869).
- *Plan der keiserlich arminischen Elisabeth Stadt.* Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Nr. S 84 - No. 89.
- *Plan von dem an der Szamos zwischen Clausenburg und Bistritz liegenden Schloss Szamosujvar 1768.* Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Nr. G I h 3862.
- *Szamos-Ujvár térképe,* circa 1920. Magyar Nemzeti Levéltár, Nr. S 84 No.7.

Személynévmutató

Helynévmutató